

Buludxan XƏLİLOV

AZƏRBAYCAN DİLİ:
dünən, bu gün

Bakı - 2004

Rəyçilər: **Süleyman MƏMMƏDOV**,
tarix elmləri doktoru, professor
Məhərrəm HÜSEYNOV,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Buludxan XƏLİLOV.
AZƏRBAYCAN DİLİ: dünən, bu gün.
Bakı, “Adiloğlu”, 2004, s.232

Kitabda türkoloji düşüncəmizdə türkçülüyün, azərbaycançılığın dünyanı, bu günü təhlil olunur. Əski türkcədən diferensiaslaşmanın səbəbləri öz izahını tapır. Eyni zamanda **Az, Xəzər, Oğuz, Azəri, Tatar, Azərbaycan** sözlərinin izahı ilə yanaşı, onların tarixi tələbatla bağlı işlənmə imkanlarına da aydınlıq gətirilir və azərbaycanşünaslığın bir sıra problemlərinə xüsusi yer ayrılır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ideoloji istiqamətdə apardığı kursun tələblərinə və milli mirasımıza, milli məfkurəmizə uyğun şəkildə ədəbi-bədii irsimizin, yaddaş tariximizin bəzi qaranlıq məqamları təhlil olunur. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un Sovetlər İttifaqı dövründə sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun repressiya olunmasının kökləri, eləcə də həmin dövrdə Azərbaycan dilinə qarşı yönəlmiş təqib və təzyiqlərin səbəbləri geniş izahını tapır. Ədəbi-bədii irsimizə sovet rejiminin qərəzli mövqeyi ilə dilimizə qarşı tuşlanmış qərəzli münasibətin bir-biri ilə əlaqəli olduğu göstərilir və o dövrdə Azərbaycan dilinin repressiyaya məruz qaldığı diqqətdən yayınmır.

Kitabda Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə bağlı bu gün qarşıya çıxan problemlər, qayğılar faktlar əsasında, obyektiv və real təhlil düşüncəsi ilə verilir.

I FƏSİL

Türkoloji düşüncəmizdə türkçülük, azərbaycançılıq: dünəni, bu günü

I. 1. Türk sözü

Türk sözü millət və dil adı kimi yazılı mənbələrdə **Tarkita** (Herodotda), **Turuxa** (Hind mənbəsində), **Tukuyə** (Çin mənbəsində) şəklində gen-bol işlənmişdir. *Türk* sözünü çinlilər *tukiyu*, tibetlilər *turukku*, hindlilər *turukha* (turuşka), macarlar *török*, ruslar tork (torki) şəklində işlətmişlər. Türkologiyada **türk** sözünə “törəmək”, “güc”, “qüvvət”, “intizamlı” və s. kimi müxtəlif mənalər verilmişdir.

VII əsrin Orxon-Yenisey yazılı abidələrində türk sözü millət və dövlət mənasında olmuşdur. Bu söz göytürk və uyğur yazılı mətnlərində daha çox işlənmişdir. Göytürk xaqanı Bilgə xaqanın şərəfinə yazılmış abidələrdə **türk** sözünün millət adı olması barədə oxuyuruq: *Türük bodun atı küsi yok bolmazun (tiyin, özümün ol kök tenqri) kağan olurtdı erinc.* — Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyə, məni o göy tanrı xaqanlıq taxtına oturtmuşdur.

Kanqımız eçimiz kaz (qanmış bodun atı küsi yok bolmazun) tiyin, Türük bodun üçün, tün udımadım, küntüz olurmadım. İnim Göl Tiqin birle... ölü yitü kazqantım. — Babamızın və anamızın qazanmış olduğu, millətin adı-sanı yox olmasın deyə, Türk milləti üçün gecə yatmadım, gündüz durmadım. Kiçik qardaşım Gül Tekin ilə... ölənə qədər çalışaraq qazandım.

Tenqri yarlıkaduk üçün, men kazqantuk üçün Türük bodun

kazq (anmış erinç). Men kazqanma (sar) Türük bodun oldeçi erti, yok boldaçı erti. Türük beqler, budun. Ança sakınınq. Ança biling. — Tanrı lütf etdiyi üçün, mən qazandığım üçün Türk milləti qazanmışdır. Mən qazanmasaydım, Türk milləti öləcəkdi, yox olacaqdı. Türk bəyləri, milləti. Belə düşünün! Belə bilin!

Türük beqler Türük adın ut (t)ı. (Kanqım kaqan) Türk törösün içginmiş (beqleriq) bodunuq eçüm apam törösince yaratmış boşqurmuş. — Türk bəyləri Türk adını tərkd etdi. (Babam xaqan) Türk törəsini tərkd edən (bəyləri və) milləti, əcdadımızın törəsinə yaratmış və yetişdirmiş.

*Türk oğuz beqleri bodunu, eşiding. Üze tenqri basmasar, as-
ra yir telinmeser, Türük bodun! Eminqin törönqin kim artatı
udaçı erti. Türük bodun ertin! Ökün! — Türk və Oğuz bəyləri,
milləti eşidin. Yuxarıdan göy çökməsə, aşağıda yer dəlinməsə,
Türk milləti, sənin ölkəni və törənini kim poza biləcəkdi. Türk
milləti! Silkələn! Özünə qayıt!*

Bu cümlələrdə işlənmiş **türk** sözü müasir türk dillərini və xalqlarını birləşdirən, ümumiləşdirən etnik termin kimi başa düşülür. Ümumiləşdirici etnik termin olan **türk** sözü Tonyukukun şərəfinə yazılmış abidədə də işlənir:

Bilge Tonyukuk ben. Özüm Tabğaç ilinqe kılındım. Türk bodun Tabğaçka görür erti. Türk bodun kanın bulmayın Tabğaçda adrıldı. Kanlandı. — Mən Bilgə Tonyukukam. Mən Çində doğdum. (Mən doğduğum zaman) Türk milləti Çinin əsarəti altında idi. Türk milləti qan tökmədən Çin hakimiyyətindən ayrıldı. Özünə daha sonra xaqan seçdi.

Türk sözü “güc, qüvvət, qüdrət, güclü, qüvvətli, qüdrətli, yetişmiş, kamala çatmış” mənalarında da işlənmişdir. Göytürk yazılı abidələrindən Gül Təkin, Bilgə Xaqan və Tonyukukun şərəfinə yazılmış bəngü daşlarda **Türük Bilge Kağan** “güclü, bilgili xaqan”, **Türk Bögü Kağan** isə “güclü, qurnaz xaqan” kimi başa düşülür.

Uyğur yazılı mətnlərində **Türk** sözü özündən əvvəl **erk** sözü ilə birlikdə işlənərək eyni mənani (qüdrət və qüvvət) bildirmişdir:

Aqı-barım, ed tavar, erk-türküngüzler asılmakı bolzun. Alko çoq-yalınlıq iş-küçüngüzler bütmeği bolzun. — Xəzinə, mal, sərvət, əşya, qüdrət və qüvvətiniz çoxalsın. Bütün parlaq işləriniz — gücləriniz tamamlansın.

Türkoq M. Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində **türk** sözünün “olmuş, yetişmiş, güclü, qüvvətli, qüdrətli” mənalarını qeyd etmişdir. O, **türk** sözünün özündən sonra gələn sözlərlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı da izah etmişdir. M. Kaşğari *türk üzüm üdi* ifadəsinin “üzümün ən olqunlaşmış olduğu zaman”, *türk kuyaş üdi* ifadəsinin “günəşin ən qüvvətli (yəni ən tərəddə) olduğu zaman”, *türk yigit* ifadəsinin isə “qüvvətli, qüdrətli gənc” mənalarında şərhini vermişdir.

Türk sözü etnik söz olmaqla bugünkü türk xalqlarını, dillərini, tarixi-etnik-genetik köklərini ümumiləşdirən addır. Bu ümumiləşdirici etnik ad göytürk, uyğur və digər yazılı abidələrdə işlənərək çağdaş dövrümüzdəki türkköklü və türkdilli xalqların hamısına aid olmuşdur. Ona görə də ümumiləşdirici türk etnik adından təşəkkül tapmış türk millətlərinin hamısının bu ümumi adda payı vardır.

Türk sözü hazırda coğrafi termin kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin adı kimi işlənir. Bu söz həm də Türkiyə Cümhuriyyətinə türkklərin milli adıdır. Buna baxmayaraq, ümumiləşdirici *türk* etnik termini yalnız Türkiyə Cümhuriyyətindəki türklərə aid deyildir. *Türk* sözünə tarixilik baxımından yanaşdıqda aydın olur ki, bu sözün ümumiləşdirici etnik termin kimi coğrafi arealı tarixən daha geniş olmuşdur. Bu kəlmə qədim və orta dövrlərdə türk ellərinin yayıldığı çox geniş sahələrdə işlənmişdir: Yaxın və Orta Şərqdə, Mərkəzi və Orta Asiyada, Qafqazda və digər ərazilərdə.

XX əsrdə — 1923-cü ildə Mustafa Kamal Türkiyə Cümhuriyyətini qurduqdan sonra ümumiləşdirici *türk* etnik adına daha çox Türkiyə türkləri yiyə durmuşdur. Mustafa Kamal qurduğu dövlətin adını Türkiyə Cümhuriyyəti, özünün soyadını isə Atatürk seçmişdir. Onu da qeyd edək ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin türk adına yiyələnməsi bir sıra vacib şərtlərlə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, türk xalqları içərisində ilk müstəqil cümhu-

riyyəət quranlar təbii olaraq *türk* sözünü millət adı kimi seçmişlər. İkincisi, dövlət quruculuğunda türklük şüurunu inkişaf etdirmək, dünyaya tanıtmaq, ölkənin vətəndaşlarının milli düşüncəsinə çevirmək olduqca vacib strateji maraq dairəsi olmuşdur. Ona görə də Mustafa Kamal müqəddəs bir dövlət qurduğunu anlatmaq üçün *türk* sözünün millət və dövlət adı kimi işlənməsinə üstünlük vermiş, həm də özünə soyadı kimi Atatürk sözünü seçmişdir. O, *Türk* kəlməsinin müqəddəsliyi, əzəməti və böyüklüyü fonunda dövlət quruculuğunu aparmış, türk və türklüyü Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə dünyaya tanıtdırmışdır.

Türk! Ögün! Çalış! Güven!..

Bir Türk dünyaya bedeldir.

Ne mutlu Türküm diyene.

Mustafa Kamal Atatürk Türkiyə Cümhuriyyətini qurarkən türkün böyüklüyünü anlatmasaydı, bəlkə də bu müqəddəs işi həyata keçirə bilməzdi. Odur ki, Mustafa Kamal Atatürk türkün böyüklüyünü həmişə anlatmağa çalışmışdır. Nəticədə isə o, türk şüurunu və düşüncəsini əsas hesab etdiyinə görə böyük uğurlar qazanmışdır. Türkü anlatdığına görə istəyinə nail olmuşdur. Bu mənada onun hər bir türkü anlatmaq üçün yazmış olduğu aşağıdakı mətn olduqca dəyərli olmaqla əl yazısı şəklində Polatlı Topçu Atış məktəbindədir:

Bu məmləkət dünyanın bəkləmədiyi, əsla ümid etmədiyi bir müstəsna mədəniyyətin yüksək təcəllisinə yüksək səhnə oldu.

Bu səhnə ən aşağı yeddi min sənəlik bir Türk beşiyidir. Beşik təbiətin ruzigarları ilə sallandı. Beşiyin içindəki çocuq təbiətin yağmurları ilə yaxandı. O çocuq təbiətin şimşəklərindən, ildırımlarından əvvəlcə qorxan kimi oldu; sonra onlara alışdı; onları təbiətin babası tanıdı, onların oğlu oldu.

Bir gün o təbiət çocuğu təbiət oldu, şimşək, ildırım, günəş oldu, Türk oldu.

Türk budur: İldırımdır, qasırgadır, dünyanı aydınladan günəşdir.

Hun və göytürk dövlətçilik ənənələrini ümumiləşdirən *türkçülüyə* sadiqlik, *türk* sözünə yiyə durmaq, məhz Mustafa

Kamal Atatürkün qurduğu dövləti daha da böyük etməklə yanaşı, həm də sağlam təməl üzərində açıq-aşkar formada inkişaf etdirdi. Bu açıq-aşkar formada inkişafın təməlində, əsasən, Səlcuq və Osmanlı dövlətlərindən çox-çox qabaqlara gedən Hun və Göytürk dövlətlərinin ənənələrinə söykənən türkçülük, qədim türk tarixinin böyük bir hissəsi dayandı. Türkçülük dövlət quruculuğu ideologiyasının ana xətti olmaqla, həm də konkret ərazisi, bayrağı, gerbi, himni, bir sözlə, dövlətçilik atributları olan Türkiyənin ideologiyasına çevrildi. Təbii ki, türkçülük ideologiyasının söykəndiyi mənbə və məxəzlər daha qədim çağlara gedirdi. Mənbə və məxəzlər türklərin mənşəyi, mübarizəsi, mədəniyyəti, dünyaya yayılması, inkişafı barədə geniş məlumat verirdi. Bu da tarixi faktlar və hadisələr qarşısında dünyanın etirafına gətirib çıxarırdı. Nəticədə Türkiyə Cümhuriyyətinə hörmət və diqqət artırdı. Ona görə də dövlət quruculuğu işi müvəffəqiyyətlə sona yetirdi.

Türkçülük Türkiyə Cümhuriyyətinin ideologiyası ilə birləşərək *türk dili*, *türk milləti* anlamına tamamilə milli fonda olan yeni izah gətirdi. Konkret ifadə etmiş olsaq, Mustafa Kamal Atatürk ümumiləşdirici türk etnik terminini Türkiyə Cümhuriyyətinin nümunəsində yeni anlam səviyyəsinə gətirdi, yəni milliləşdirdi.

Türk sözüne millət və dil adı kimi tarixilik baxımından yanaşdıqda bəzi incə məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, türk ümumiləşdirici etnik terminində müasir türk dünyasının hamısının payı var. İkincisi, türk sözü ümumiləşdirici etnik termin kimi mövcud olduğu zamanlarda yaranmış bütün maddi və mədəniyyət nümunələri, eləcə də yazılı abidələr müasir türk dünyasının hər bir üzvünə mənsubdur. Üçüncüsü, türk xalqlarına məxsus ortağ-müştərək maddi və mədəniyyət nümunələri, yazılı abidələr konkret ərazilərdə, tarixi dövrlərdə yaranmaqla, həm də konkret olaraq türk xalqlarından birinə, bəzən də türk dil qruplarından birinə daha çox mənsubdur. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, M. Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk”ü, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” əsəri belə bir qəbildəndir. Bu abidələrin hər biri türk xalqlarına məxsus or-

taq-müştərək yazılı abidə olmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz qrupu türklərinə — daha çox Azərbaycan türklərinə, “Divani-lügət-it türk” və “Kutadqu bilik” Xaqaniyyə türkcəsinə aiddir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin *türk* sözünə millət və dil adı kimi yiyələnməsində bəzən tarixlik prinsipi unudulur, ortağ-müştərək abidələrin bir qismi daha çox Türkiyəyə aid olur. Əslində isə belə bir vəziyyət tarixilik və müasirlik prinsiplərinin əlaqəsini və vəhdətini nəzərə almamaqdır. Ona görə də məsələyə yalnız müasirlik baxımından yanaşanlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u, “Divani-lügət-it türk”ü, “Kutadqu biliyi” Türkiyə türklərinə məxsus yazılı abidələr kimi təhlil etmək cəhdində olurlar. Eyni zamanda bunları Türkiyəyə məxsus yazılı abidə kimi təqdim edir və Türkiyə türklərinin bədii - pedaqoji düşüncəsinin məhsulu kimi verirler¹. Bununla da türk sözünün ümumiləşdirici etnik termin olmaqla tarixi və bugünkü rolunu qarışdırırlar.

Türk etnik termini türk xalqları arasında daha çox Azərbaycan türklərinin milli və dil adı kimi işlənilir. Hələ Nizami Gəncəvinin dövründə *türk* sözü “ağlıq”, “gözəllik”, “cəngavərlik”, “müdrilik”, “səxavətlik”, “əzəmət”, “ürək genişliyi” mənalarında müxtəlif müsbət keyfiyyətləri bildirməklə yanaşı, Azərbaycan türklərinin milli və dil adı olmuşdur. Nizami Gəncəvi *türk* sözünün işlənmə arealı, milli-tarixi-etnik kökləri, ümumiləşdirici etnik termin olması və s. məsələlər barəsində öz yaradıcılığında geniş təsəvvür yaradır. Məsələn, “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun dedikləri:

“Olmuşam o türkə çolaq bir şikar

*Oxuna hədəfəm açıq, aşikar”.*²

Burada Məcnun “o türkə” dedikdə Leylini nəzərdə tutur. Leyli isə ümumiləşdirici türk etnik termininin məzmun və forma vəhdətinə tam şəkildə uyğun gəlir. Bu obraz ərəb torpağında olan türkdür:

1. Педагогика народов мира: История и современность. Москва, 2000, с. 359-362.

2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1959, s. 70.

*“Ərəb torpağında türk idi onlar,
Xoşdur ərəbboylu türk olan nigar”*.¹

Nizami Gəncəvi Leylinin atasının türk - etnik kökündən olmasına da işarə etmişdir:

*“Qorxaraq ərəbin tənələrindən,
Əcəm ləqəbini gəzdirirəm mən”*.²

“Əcəm ləqəbini gəzdirirəm mən” deyən Leylinin atası öz türk-etnik kökünə işarə edir.

Nizami Gəncəvi türklərin təkcə ərəb torpağında deyil, Qafqazda, Dağıstanda, Rumda, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada, Şərqdə, Volqa çayı ətrafında və s. ərazilərdə yaşadıklarını yaradıcılığında təsbit etmişdir. Məsələn:

*Bəlkə də zülmətdi nurda boğulan?
Lalələr çıxırdı qara bir tordan?
Türk idi, Rumdandı əsli-nəsəbi
“Gözün nuru” idi onun ləqəbi.*³

Buradakı üçüncü misrada (Türk idi, Rumdandı əsli-nəsəbi) Rumda-Kiçik Asiyada yaşayan al yanaqlı ağ türklər nəzərdə tutulur. Dördüncü misra (“Gözün nuru” idi onun ləqəbi) zər-düştələrə — atəşpərəstlərə bir işarədir.⁴ Oda sitayiş edən bu zər-düştələr-atəşpərəstlər ərəblərin istilası dövründə İrandan Hindistana qaçmış və orada yaşamışlar.

Nizami Gəncəvi Türkünstan şəhərlərindən olan Xəlluxun da adını çəkir.

*Sən Xəllux əhlisən, mənə Həbəşəm
Sənin tək qonağa hörmətim coxdur.*⁵

Buradakı Xəllux qədim Türkünstan şəhərlərindən biri kimi öz ağ türk gözəlləri ilə məşhur olubdur.⁶

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk tayfa, qəbilə birlikləri-

1. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1959, s. 70.

2. Yənə orada.

3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, “Yazıçı”, Bakı, 1992, s. 103.

4. Yənə orada. s. 266.

5. Yənə orada. s. 128.

6. Yənə orada. s. 268.

nin adlarına da rast gəlirik. Məsələn, *bulqar, burtas, qıpçaq* sözləri bu qəbildən olan türk tayfa, qəbilə birliklərinin adlarıdır:

*Quş əti, yaş balıq, bulqardan quzu,
Bunları saymaqla qurtarmaz, düzü.*¹

“Quş əti, yaş balıq, bulqardan quzu” misrasında *bulqar* türklərindən söhbət gedir. Görünür ki, bulqarlar Nizami Gəncəvi dövründə Volqa çayı ətrafında yaşayıbdır. Hələ Nizami Gəncəvi dövründən qabaq — IX əsrdə Volqa çayı ətrafında Bulqariya dövləti qurulmuşdur. Məhz Bulqariya dövlətini bulqarlar yaratmışdır.

Məşhur türk qəbilə və tayfalarından biri də *Burtasdır*. *Burtaslar* əsasən ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Belə hesab olunur ki, Nizami Gəncəvi dövründə əsasən *burtaslar* Azərbaycan bazarlarına xəz dərilər gətirmişlər. Nizami Gəncəvi yazırdı:

*Qara mürəkkəb tək qaranlıq gecə
Burtas pərdəsini göyə çəkincə,
Günəşin sonuncu işığı söndü,
Göy üzü min mıxlı qalxana döndü.*²

Şairin yaradıcılığında qıpçaq türklərinə də biganəlik yoxdur.

*Qıpçaq gözəlim tək elin gözüydü.
Afaq sevgilimin sanki özüydü.
O, Dərbənd şahının bir töhfəsiydi,
Ağıllı, saf, gözəl gül qönçəsiydi...*

*Türklər kimi köçə olmuşdu möhtac,
Türklər tək eylədi yurdumu tarac.
O türküim getdisə bir gün çadırdan,
Türkzadəmi saxla, sən, ey yaradan.*³

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, “Yazıçı”, Bakı, 1992, s. 184.

2. Yenə orada. s. 215.

3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1947, s. 358.

Nizami Gəncəvi dövründə türklərin yaşadığı ərazilərdə onların güclü mövqeyi və nüfuzu olmuşdur. Eyni zamanda o dövrdə türk qəbilə və tayfa birliklərinin qaynayıb qarışma prosesi başa çatmamışdır. Belə olduğuna görə, şair həm ümumiləşdirici türk etnik termininə, həm də türk qəbilə və tayfa birliklərinə tez-tez müraciət etmişdir. Həm də ona görə ki, türklərlə bağlı gedən prosesin özü o dövrün nüfuzunda dayanmışdır. Ona görə də Nizami Gəncəvi *türk* sözünün əzəmətinə, böyüklüyünə olan inamını gizlədə bilməmişdir. Təkcə ona görə yox ki, onun özü türk, məhz Azərbaycan türkü idi. Həm də ona görə ki, *türk* o dövrün fəvqündə dayanırdı. Nizami Gəncəvi belə bir imkandan istifadə edərək bəzi həqiqətləri yazırdı:

*Cəmşid, Firiduna bir qələm çəkən
Böyük peyğəmbərə yüzlərlə əhsən.
O yeddi tayfada bu türk uludur,
Aydın balığa dək onun quludur.*¹

Hətta digər nəşrlərdə də “Peyğəmbərin Xosrova məktub yazması” hissəsində bu fikirlə qarşılaşmalı oluruq:²

زهى تركى كه ميرهفت خيل است زماهى تا بجاها و را طفيل است

Transkripsiya:

*Zehi torki ke mir-e həft xeyl əst
Zemahi ta bemah u ra tofeyl əst*

Tərcüməsi:

*Əhsən o türkə ki, yeddi tayfanın başçısıdır.
Aydın balığadək onun hesabına yaşayandır.*

Burada o, Məhəmməd peyğəmbərin ulu bir türk tayfasından olmasına işarə edir. Daha sonra “Kəbə Sultanı” şərinə həqiqəti bir az da dərinləşdirir:

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1947, s. 366.

2. Nizami Gəncəvi. Divan-e kamel. Tehran, 1362/1984, s. 337.

*Ərəb əndamlı türkdür, hər gün min könül ovlar,
Ənbərdən qara xal var nurlu, ağ çöhrəsində.¹*

Bu misralara verilmiş şərh olduqca inandırıcı görünür: “Nizami Gəncəvi Məhəmməd peyğəmbəri “ərəb bədənli türk” adlandırmaqla onun mənşəcə türklüyünə işarə vurur. Kəbədəki qara daşı (“Həcərül əsvədi”) onun ağ üzündəki qara xala bən-zədir”.²

“Divani lüğət-it-türk” əsərində türklərə aid iki hədis vardır:³

1) Türk dilini öyrənin, çünki onların hökmranlıqları uzun sürə-cəkdir; 2) Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır, onları do-ğuda oturdum, qızdığım ulusun üzərinə onları saldırdıraca-ğam. Belə hesab olunur ki, bu hədislər ağızdan-ağıza keçərək Mahmud Kaşğari dövrünə gəlib çıxmışdır. Bu hədislərdən ikincisinin peyğəmbərimizdən rəvayət olunduğu söylənilir.⁴ Məhəmməd peyğəmbərin “Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır...” deməsi onun türklüyə doğma olmasından irəli gəlir. Bu doğmalığ genetik dəyərlərlə daha çox bağlıdır. Bununla da “ərəb bədənli türk” və “Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır...” fikirləri Məhəmməd peyğəmbərin türklüyünə işarə edir. Düzdür, bəzi tədqiqatlarda belə hesab olunur ki, N. Gən-cəvi Həzrəti-peyğəmbəri mədh edərkən “türk” sözündən təş-beh kimi istifadə etmişdir.⁵ Lakin N. Gəncəvi tarixi, dili, dün-yəvi elmləri yaxşı bilən bir sənətkar kimi “türk” sözündən be-lə bir məqamda təşbeh kimi istifadə etməsinə nə ehtiyac var?! Əgər N. Gəncəvi özünün türk olmasından istifadə edərək Həz-rəti-peyğəmbəri türk hesab edirsə də, bu fikirlə də heç cür ra-

1. Nizami Gəncəvi. Lirika, “Sirlər xəzinəsi”, “Şərəfnamə”. B., 1988, s. 71.

2. Yenə orada. s. 534.

3. Divani lüğət-it-türk. I c., Ankara, 1992, s. 17.

4. Yenə orada. s.18

5. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 144.

zılaşmaq olmur. Ona görə ki, N. Gəncəvi universal bilikli bir şair kimi yaşadığı dövrdə də kifayət qədər tanınmış bir şəxs olmuşdur. Onun belə bir fikir söyləməsinə ehtiyac da yox idi, həm də N. Gəncəvi kimi sənətkarın hər hansı ziddiyyətli fikri o dövrdə də, indi də yaxşı qəbul oluna bilməzdi. Ona qarşı opozisiyalı fikirlər heç olmazsa, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında özünü göstərməli idi. Halbuki, ədəbiyyatşünaslıqda belə bir mövqe də yoxdur. Deməli, N. Gəncəvi dini dərindən bilən bir şeyx kimi həqiqəti olduğu kimi vermiş, “türk” sözünü Həzrəti-peyğəmbərlə bağlı təşbeh kimi istifadə etməmişdir. Məhz *türk* sözü ilə Həzrəti-peyğəmbərin türk olmasına incə bir şəkildə işarə etmişdir. Və nəzərə alsaq ki, islamın təbliğində, yayılmasında türk sərkərdələrinin, fəthlərinin, nüfuzlu adamlarının böyük rolu olmuşdur, onda Məhəmməd peyğəmbərin türklüyünə olan işarəni bir daha inandırıcı qəbul etməyə məcburuq.

Sadəcə olaraq müsəlmançılığın ərəb-islam qüvvələri ilə daha çox bağlılığı bu məsələni də (Məhəmməd peyğəmbərin türk olmasını) əksər vaxt kölgədə qoymuşdur.

N. Gəncəvi tarixi faktlara, real həqiqətlərə olduqca dəqiq yanaşan sənətkardır. O, yerli-yersiz türk sözündən istifadə etmək, onu təşbehə çevirmək, yaxud da bayağılaşdırmaq mövqeyindən tamamilə uzaq olmuşdur. Əgər belə deyilsə, o, öz dövründə türk dilini və türk “dovğa”sını (qatıqdan düzələn duru xörək) bəyənməyənlərə qarşı belə söyləməzdi:

Ağıl bilir ki, mən nələr söyləyirəm,

İşarətimlə nələr istəyirəm.

Zatı qırıqlar məni sındıra bilməz

Çünki arxamda yoxluq kimi varlıq var.

Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox.

Dovğanı bir yemək deyə sayan yox!

Deməli, N. Gəncəvi o dövrdə fars dilinin şer, sənət dili kimi üstün mövqedə olmasını söyləmişdir. Yəni gerçəkliyə olduqca real, obyektiv bir münasibətdə olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, N. Gəncəvi tarixi həqiqətləri təhrif etməyə heç meylli olmamış, həqiqəti subyektiv istək və düşüncəsindən həmişə üstün tutmuşdur. N. Gəncəvi mövqeyinə, nüfuzuna, hörmətinə

xələl gətirməmək üçün tarixi həqiqətlərə obyektiv yanaşmalı idi və bundan başqa yolu yox idi. Odur ki, onun Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı söylədiyi fikir olduqca dəqiq, obyektiv və gerçək görünür.

I.2. Əski türkcədən diferensiallaşmanın səbəbləri

Müasir türk dillərinin ərsəyə gəlməsində təbii ki, ortaq fonetik, leksik, qrammatik dəyərlərin yaşaması ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də meydana çıxmışdır. Türk dillərinin əski türkcədən diferensiallaşmasının səbəbləri vardır:

Bunlardan biri yazı sistemidir, bir sözlə, yazı əski türkcənin diferensiallaşmasında, müxtəlif ləhcələrin yaranmasında başlıca rol oynamışdır. Belə ki, yazı sistemi əski türkcənin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunu əks etdirməklə yanaşı, konkret bir ədəbi dilin, yaxud da ləhcənin meydana çıxmasını şərtləndirə bilmişdir. Bu baxımdan əski türkcənin bazası əsasında yeni-yeni türk ləhcələri meydana çıxmışdır. Əski yazılardan olan Orxon-Yenisey yazıları türk yazı sistemində böyük rol oynamaqla yanaşı, həm də konkret bir ərazidə yaşayan əski türklərin ədəbi dilini, onun normalarını formalaşdırmışdır. VII-VIII əsrə aid olan Orxon-Yenisey yazıları Sibirdəki, Monqolustandakı, Orxon-Yenisey ətrafındakı əski türklərin ədəbi dili kimi təbii ki, prototürkdən müəyyən qədər fərqlənmişdir. Orxon-Yenisey yazıları prototürkdən diferensiallaşmış türkcənin birinci mərhələsi kimi daha çox diqqəti cəlb edir. Və bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərlə bağlıdır:

a) Orxon-Yenisey yazıları orijinal bir yazıdır. Ona görə də bu yazının orijinallığı V.Tomseni və V.Radlovu heyran etmişdir. V.Tomsen Orxon-Yenisey yazılarını qədim İran və Semit yazıları ilə qarşılaşdırmış, **Aramin** yazısından yaranmış **Arsakit** əlifbasından qismən alındığını, qismən də özünəməxsus olduğunu göstərmişdir. O, **ox**, **yay**, **ev...** kimi məfhumları bildirən cizgilərin ideoqrafik sistemlə əlaqəsini mü-

bahisəli saymışdır¹.

Hər halda bu da yenə Orxon-Yenisey yazılarının özəlliklərini təsdiq edir.

b) Deməli, Orxon-Yenisey yazıları əski türk yazısı kimi *Türk* ideoqrafiyasından çıxmış mədəniyyətdir.

c) Orta Asiya türklüyün beşiyi kimi ilk mədəniyyətlərin mənşəyi hesab olunur. Eyni zamanda əski türk yazısı Orta Asiyada bir *Türk* ideoqrafiyasından yaranmış olduğu da qəbul olunur. Misir, Hind, Çin ideoqrafları üzərində aparılmış təhlillər əski türk yazısının tamam ayrı bir ideoqrafiyadan çıxdığını təsdiq edir. Əski türk yazısı ilə şumerlərin yazısının eyni bir ideoqrafiyadan nəşət etməsi fikri də normal qəbul olunur. Hətta şumerlərin Orta Asiyanın köçərləri olması tam nəzərə alınarsa, onda hər iki xalqın vəhdətdə yaşamasını (yəni türklərin və şumerlərin), yaxud da genetik cəhətdən qohumluqlarını təsdiq etmək ehtimalını daha da gücləndirmək lazım gəlir.

Bir sözlə, Orxon-Yenisey yazıları əski yazı kimi proto-türkdən birinci ayrılımdır, yaxud da diferensiallaşmanın birinci mərhələsidir.

Əski türkcədən ikinci ayrılma XI yüzilliklə bağlıdır. XI yüzillikdə M.Kaşğarının “*Divanü lüğət-it - türk*”ü və Yusif Balasaqunlunun “*Kutadqu bilik*” mənzum əsəri orta türkcənin ədəbi dil normalarını təmsil edir. Hər iki əsər konkret coğrafi koordinantların hüdudlarında fəaliyyət göstərən türk boylarının ədəbi dil abidələridir. Məsələn, M.Kaşğarının əsəri Xaqaniyyə ləhcəsinin materialları əsasında yazılmaqla 20 türk boyunun və dilinin (ləhcələrinin) müqayisəsinə həsr olunmuşdur. Yusif Balasaqunlunun əsəri isə Qaraxanlılar dövlətinin ədəbi dil normalarını əks etdirmişdir.

M.Kaşğari lüğətində türklərin 20 boyu olduğunu söyləyir. Rum (Bizans) ölkəsindən Çinə qədər, quzeydən Hotana və Tibetə qədər olan ərazilərdə yaşayan türk boylarını bir-

1. A.C.Emre. Eski türk yazısının menşei. İstanbul, 1938.

bir sayır, onlar barəsində bilgilər verir. O, birinci sırada: 1) Peçeneklər (Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy); 2) Qıpçaq; 3) Oğuz; 4) Bulqar; 5) Suvar; 6) Yemek; 7) Başqırd; 8) Basmıl; 9) Kay; 10) Yabaku; 11) Tatar; 12) Qırğız (Çin ölkəsinə ən yaxın olan boy) boylarını, ikinci sırada: 13) Çiqil; 14) Tuh-si; 15) Yağma; 16) İğrak//İğraq; 17) Çaruk; 18) Çomul; 19) Uyğur; 20) Tanut//Tanqut boylarını bir-bir sadalayır. Bundan başqa, M.Kaşğari türkləşmiş, türklərə qaynayıb-qarışmış, türkcəni öyrənmiş ulusların da adını qeyd etmişdir. Qıpcaqların yaşadığı ərazilərin sərhədinə qədər uzanan yerlərdəki, **Kençek**, Balasaqun ilə Talas arasındakı **Arqu**, Balasaqun ilə Buxara arasındakı **Soğdak** tayfalarının türkləşməsindən, türk dilində danışmalarından və türk dilini ikinci dil kimi istifadə etmələrindən də danışmışdır. Hotan, Tibet və Tanqut ərazilərinin əhalisi də türklərə qarışmış, türkcəni öyrənmiş uluslar kimi göstərilmişdir.

Türk ləhcələri və boyları əski türkcənin fonetik, leksik və qrammatik bazasına söykənməklə həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər yaratmışdır. Bu zaman ləhcələrdə əski türkcənin özəllikləri qorunsa da, yeni fərqləri də meydana çıxmışdır. Ləhcələrin fonetik sistemindəki ayrılımlar ləhcələr arasında fonetik fərqləri gerçəkləşdirmişdir. Türkcəni öyrənən və türkcə danışan yad uluslar da fonetik fərqlərin yaranmasında müəyyən qədər rol oynaya bilmişdir. Məsələn, rumlular, çərkəzlər, yəhudilər və digərləri tələffüzlə əlaqədar olaraq türkcədə xalis türklərdən fərqli fonetik fərqlər yaratmışdır.

Türk ləhcələri arasındakı fonetik fərqləri doğuran səbəbləri belə qruplaşdırmaq olar:

1) **Ölkə və ulus ayrılığı**. Türk boyları müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq köç edərkən başqaları ilə qarşılaşmışlar. Bu zaman dillərini yad uluslara vermişlər. Yad uluslar isə türk dillərində dəyişmələr yaratmışlar. Orta Asiyadan Sibirə, Çinə, İran, Hind, Bizans, Rum, Rus ölkələrinə, oradan Anadoluya, Misirə, Balkanlara, Qafqaza və digər yerlərə yayılan türklər dil və ləhcə fərqlərini qazanmışlar. Bu ərazilərdə ya-

şayan yad uluslar (məs.: rumlar, lazlar, yəhudilər, çərkəzlər və s.) türkcə danışmaqla əsl türkcədən fərqli (fonetik dəyişikliyə uğramış) danışq dilini doğurmuşlar.

2) **Coğrafi ərazilərin təbiətinin ayrılığı.** Həm də yaşayış ərazisinin düzənlik, ovalıq və ya dağlıq olmasından asılı olaraq dilin fonetik sistemində dəyişiklik yaranır. Belə ki, coğrafi ərazi ucadan, yavaşdan danışmağı insanın vərdiş və bacarığına çevirir. Nəticədə dilin fonetik sistemində özəlliklər, dəyişikliklər meydana çıxır.

3) **Sosial və siyasi ayrılıq.** Dövlət qurulduqdan sonra ədəbi dil və onun normaları meydana çıxır. Dövlətin dili digər təbəqələr üçün örnək və nümunə olur. Xalq dili dövlət dilinin təsiri və nüfuzu altında qalmaqla onunla uyğunlaşmağa başlayır. Eyni zamanda şifahi və yazlı ədəbi dilin qayda və qanunları ənənəyə çevrilir. Bu mənada türklərin qurduğu dövlətlərin sosial və siyasi ayrılığı ilə müxtəlif ləhcələrin yaranması ilişgilidir. Dialekt və ləhcə fərqləri fonetik sistemdə bir etiket kimi daima izlənilir. Bu mənada eyni mənbədən nəşət etmiş fonemlər dialekt və ləhcə fərqləri kimi türk dillərinin fonetik sistemində özünü göstərməkdədir. Məsələn, əski türkcədə **lt(ld)**, **lş (ls, lç)**, **lp**, **lk**, **nq**, **rz**, **rç**, **çs**, **rt** kimi qarışıq səs birləşmələri mövcud olmuşdur. Bu qarışıq səs birləşmələrindən saflaşmış fonemlər ərsəyə gəlmişdir¹:

lt (ld) ® l, t, d; lş (ls, lç) ® l, ş, s, ç; lp ® l, p; lk ® l, k; nq ® n, q; rz ® r,z; rç ® r, ç; çs ® ç, s; rt ® r, t.

Səs birləşmələrində getmiş diferensiallaşma prosesi türk dillərində dialekt və ləhcə fərqləri kimi, yaxud da səs keçidləri kimi hal-hazırda (məs.: r-z, ç-s, l-ş və s.) mövcuddur.

4. **Nəşillər arasında dövrün, zamanın yaratdığı ayrılıq.** Dil inkişaf edir, dəyişir, eyni zamanda dildə sabitləşmə prosesi ilə yanaşı, sadələşmə də gedir. Bu, insanların nitqində təbii ki, özünü büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan dilində **bilək** və **üzük** sözlərindən **bilərzik** sözü, **ay** və **kişi** sözlərindən **əşi** söz-

1. Prof. Naim Nazim. Arapcanın türk diliylə kuruluşu. İstanbul, 1951, s. 6-44

ləri yaranmışdır. Yaxud, morfoloji sıxılma yolu ilə **gələ bilmərəm, çata bilmərəm, yazmışsan** və s. sözlər **gələmmərəm, çatammaram, yazmısan** şəkillərinə düşmüşdür. Yaxud, türk dilindəki **abi** sözünün əski forması **ağa** və **bəy** sözləridir. **Ağa** və **bəy** sözləri morfoloji sıxılma yolu ilə **abi** şəklinə düşmüşdür. Məhz belə bir proses türk dillərinin fonetik sistemində ortalığa çıxmaqla dialekt və ləhcə fərqlərini yaşadır.

Müasir türk dövlətlərinin - Türkiyənin, Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın və digərlərinin dili ölkə və ulus ayrılığı, coğrafi ərazilərin təbiəti ayrılığı, sosial və siyasi ayrılıq, nəsillər arasında dövrün, zamanın yaratdığı ayrılıq fonunda təşəkkül edərək bugünkü mərhələyə gəlib çatmışdır. İndi də bu dillər əski türkcənin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu saxlamaqla həm də özəlliklərini, özünəməxsusluqlarını yaradır və inkişaf etdirirlər. Çox təbii qəbul olunan bu proses yuxarıda qeyd etdiyimiz ayrılıqlar fonunda türk dillərini təbii bir qanunauyğunluq kimi həmişə izləyir.

Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillər bir kökdən təşəkkül tapmışdır. Nəticədə **türk dilləri** anlayışı yaranmışdır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan, türk, türkmən, qazax, qırğız və s. dillər türk dillərinə mənsubdur. Həmin dillərin hər biri müstəqil dil olsa da, birlikdə türk dillərinə - türk dil ailəsinə daxildirlər. Onların hər birinin müstəqil dil olması türk dil ailəsinə daxil olmalarını qətiyyənlə inkar etmir. Necə ki, rus, belorus, polyak, çex, serb və s. dillər slavyan dillərinə daxil olmaqla, hər biri müstəqil dil kimi fəaliyyət göstərir. Ancaq konkret olaraq **slavyan dili** anlayışı yoxdur, **slavyan dilləri** anlayışı vardır. Bu mənada **türk dilləri** anlayışı olsa da, **türk dili** anlayışı yoxdur. **Türk dili** anlayışı dedikdə Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dili nəzərdə tutulur. Bu da ümumiləşdirici etnik və dil adı kimi nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə, **türk dili** anlayışı ümumiləşdirici etnik və dil adı kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, **türk dilləri** anlayışının ümumiləşdirici etnik ad olmasını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Deməli, hal-hazırda **türk dili** ilə **türk dilləri** anlayışları bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlərin mahiyyətinə, məzmununa varmaq vacibdir.

Əski türkcədən dialekt -ləhcə -boy-ulus şəklində ayrılımlar daha çox XI yüzillikdə geniş bir xarakter almışdır. Və bunu M.Kaşğari öz məşhur lüğətində əks etdirməyə çalışmışdır. Onun 20 türk boyunun adını sadalaması və onlardan bəhs etməsi bir daha fikrimizi əyani olaraq təsdiq edir. Məsələn, uyğurların əski türklərdən ayrılmış bir boy olduğu maraqlı bilgiler əsasında izah olunur. **Uyğurlar** hələ islamdan əvvəl yazıya malik olmuşlar. Türk ulusları içərisində **uyğurlar** iqtisadi və maliyyə baxımından güclü mövqedə durmuşlar. XI əsrdə Çinin Maçin adlanan Barhan və Tabğac ölkələri iqtisadi cəhətdən uyğurların nüfuzu altında yaşamışdır. Uyğurların güclü dövləti də olmuşdur. Onların xaqanlarına Kül Bilgə Xaqan adı verilmişdir. Uyğurlar müsəlmançılığı hələ XI əsrdə qəbul etmədiklərinə görə **tat** (yəni yabançı, kafir) adlandırılmışdır. Bu adı onlara müsəlmançılığı qəbul etmiş türklər vermişdir. Müsəlman türkləri uyğurları **tat Tabğac** (kafir, yad çinli) adı ilə də çağırmışlar. Onlar **tat Tabğac** saydıqları uyğurlarla uzun müddət vuruşmuş və düşməncilik etmişlər.

XI yüzillikdə türklərin məşhur şəhərləri olmuşdur: **Bişbalıq //Beşşəhər, Yanıbalıq// Yeni şəhər, Çanbalıq, Koçu, Sülmi, Kaşğar** və s. Bunlardan **Kaşğar** şəhəri müsəlman türklərinin dövləti olan Xaqaniyyənin mərkəzi idi. Kaşğar şəhəri Ordukənd adını da almışdı. Şəhərin ortasından Taman çayı keçirmiş. Ona yaxın dağlarda qızıl mədəni varmış. Bu yolların birinin üstündə Barhan adında qala tikilmişdir. Kaşğar şəhəri ilə Yarkənd arasında Bağramqum adını daşıyan qum çölü uzanmış.

M.Kaşğari XI yüzillikdə oğuzların türkmən adıyla adlanmalarından və 22 oymaqdan, bölükdən olduqlarını da söyləyir: **Kınık, Kayıg, Bayundur, İva (Yiva), Salqur, Afşar, Beqtili, Bükdüz, Bayat, Yazğır, Eymur, Karabölük, Alkabölük, İğdir, Ürəgir (Yürəgir), Tutırka, Ulayundluq, Tükər//Tökər, Peçenek, Çuvaldar, Çepni //Çəpni, Çarukluq.** Bunlardan **Kınık** boyunu M.Kaşğari xüsusi olaraq dəyərləndirir və “zamanımızın xaqanları bunlardandır” deyir. M.Kaşğarinin türk boylarının dil və fonetik özəlliklərini üzə çıxarması da maraqlı doğu-

rur. Bu, onu göstərir ki, XI yüzillikdə, yəni əski türkdən ayrılmanın ikinci mərhələsində türk boylarının dilləri arasında yaranmış müəyyən fonetik fərqlər qabarıq nəzərə çarpmışdır. Məsələn, **Yağma, Tuhsi, Qıpçaq, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Oğuz** boyları **d** hərfini **y** hərfinə çevirmişlər: **ayaq** (adaq əvəzinə), **kayın** (qadın əvəzinə). **Çiqil** və başqa türk boyları isə **adaq, kayın** demişlər. Yaxud Rus və Rum ölkələrinə qədər uzanan **Bulğar, Suvar, Yemek, qıpçaq** boyları **z** hərfini, Çiqil və başqa türk boyları isə **d** hərfini işlətmişlər: **toztı // todtı** (doymdu əvəzinə).

Deməli, XI yüzillikdə türk boylarının dillərindəki fonetik dəyişmələr fonetik sistemdəki fərqlər kimi özünü göstərmişdir:

a) Xaqaniyyə türklərində (müsəlman olmuş uyğurlarda), müsəlman olmayan uyğurlarda və çiqillərdə **d-t** dəyişməsi;

b) Oğuz, Tatar, Qıpçaq, Yağma, Tuhsi, Yabaku, Kay, Çomul türklərində **d-y** dəyişməsi;

c) Bulqar, Suvar, Yemek, Kıpçaq (Rum və Rus ölkələrinə gələnələr) türklərində **d-z** dəyişməsi.

XI yüzillikdə türk boylarının dillərində yaranmış fonetik fərqlər türkcənin yenidən ayrılması üçün zəmin yaratmışdır. Bu fərqlər üzərində türkcənin üçüncü ayrılma mərhələsi başlamışdır. Üçüncü mərhələ XII-XVI yüzillikləri əhatə etmişdir. XI yüzildən sonrakı bu dövrdə türk boyları Bizansda, Hindistanda, Rusiyada, Qafqazda və digər yerlərdə dominant mövqeləri ilə daha geniş yayılmışlar. Türklərin yayıldığı ərazilərin genişliyi ilə bağlı olaraq dil qrupları yaranmışdır: **Cığatay dil qrupu, Türkiyə (Anadolu) dil qrupu, Kuman-qıpçaq-poloves dil qrupu, Oğuz dil qrupu.**

Cığatay dil qrupunun ən önəmli nümunələrindən biri Əlişir Nəvainin əsərləridir. Cığatay türkcəsi Türküstanda hamının başa düşdüyü, bildiyi bir dil olmuşdur. Bundan başqa, Əbul Qazinin “Şəcəreyi tərəkəmə”si də cığatay dil qrupuna daxil olan yazılı mənbələrdən hesab olunur. XIX əsrdə Osmanlı türkcəsində yazılmış cığatay lüğəti də vardır. Bu lüğətin müəllifi məlum deyildir. Lüğət **abuşka** kəlməsi ilə başladığı üçün “Abuşka” adı ilə də adlandırılmışdır. Bu sözün mənası “qadının qo-

cası” deməkdir.

Kuman-qıpçaq-poloves dil qrupu qıpçaq, peçenek, oğuz tayfalarının əsasında yaranmışdır. Bu dil qrupunun adındakı sözlər onların başqa adlarla tanınması ilə bağlıdır. Belə ki, **qıpçaqlar** Avropada **kuman**, Rusiyada **poloves** adı ilə tanınmışlar. Kuman-qıpçaq-poloves dilinə aid yazılı abidə “Kodeks kumanikus” əsəridir. Əsər latınca-farsca - kumanca sözlükdən və xristianlığa dair yazılmış dualardan ibarətdir. Xristianlığa dair dualar italyan və alman missionerləri tərəfindən məqsədli şəkildə həyata keçirilmişdir. Onlar kumanların dilini öyrənməklə məhz bu dildə xristianlığı yaymağa çalışmışlar.

Orta türk dövründə türk tayfalarının qaynayıb-qarışma prosesinin nəticəsi kimi **oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq-uyğur** və s. kimi dil qrupları da möhkəmlənməyə başlamışdır. Bu prosesdən sonra müasir türk millətləri yaranmışdır:

Oğuz qrupu dilləri: Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili, qaqauz dili, Balkan türklərinin dili.

Qıpçaq qrupu dilləri: qazax dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, altay dili, noqay dili, krım-tatar dili.

Bulqar qrupu dilləri: kazan-tatar dili, başqırd dili, qaraçay-balkar dili, qumuq dili, karaim dili.

Karluq-uyğur qrupu dilləri: özbək dili, yeni uyğur dili, sarı uyğur dili, salar dili.

Uyğur-oğuz qrupu dilləri: tuva dili, tofalar (karakas) dili, xakas dili, şor dili, barabın tatarlarının dili, çulım tatarlarının dili.

Çuvaş və yakut dilləri: çuvaş dili, yakut dili.

Ancaq bu dil qrupları ümumiləşdirici ad olduqlarına görə konkret millət adını ifadə etmək funksiyasını daşıya bilməmişdir. Belə ki, indi oğuz, qıpçaq, bulqar və s. adlı millət yoxdur və ola da bilməz. Ona görə ki, istər ümumiləşdirici bir etnik adın, istərsə də konkret millət və dil adlarının yaranması uzun tarixi prosesin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dəfələrlə qaynayıb-qarışma, çarpazlaşma, qohum və qohum olmayan tayfalarla toqquşma realığı da bunu təsdiq edir. Odur ki, türk tayfalarının və tayfa birliklərinin sayı müasir türk millətlərinin sa-

yından qat-qat çox olmuşdur. Heç ən qədim və qədim türk dövrünü nəzərə almadan, təkcə V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” kitabındakı türk dillərini müqayisəyə cəlb etməli olsaq, bu deyilənlərin düzgün olduğunu görə bilərik. Belə ki, V.V.Radlovun lüğətindəki türk dillərinin adlarını (düzdür, V.V.Radlov o dövrün terminologiyasına uyğun olaraq türk dili yox, türk ləhcələri ifadəsini işlətməmişdir) nəzərdən keçirsək fərqləri görə bilərik.

<i>Abakan ləhcəsi</i>	<i>Kumandin ləhcəsi</i>
<i>Azərbaycan ləhcəsi</i>	<i>Koybol ləhcəsi</i>
<i>Altay ləhcəsi</i>	<i>Koman ləhcəsi</i>
<i>Barabin ləhcəsi</i>	<i>Kırım ləhcəsi</i>
<i>Başqırd ləhcəsi</i>	<i>Kaçın ləhcəsi</i>
<i>Cığatay ləhcəsi</i>	<i>Çulım ləhcəsi</i>
<i>Yakut ləhcəsi</i>	<i>Kızıl ləhcəsi</i>
<i>Kırım karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Lebedin ləhcəsi</i>
<i>Türk karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Saqay ləhcəsi</i>
<i>Luzk karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Şor ləhcəsi</i>
<i>Karakas ləhcəsi</i>	<i>Simbir ləhcəsi</i>
<i>Kazan ləhcəsi</i>	<i>Sayan ləhcəsi</i>
<i>Qırğız ləhcəsi</i>	<i>Tarançın ləhcəsi</i>
<i>Qara qırğız ləhcəsi</i>	<i>Teleut ləhcəsi</i>
<i>Tobol ləhcəsi</i>	
<i>Qara tatar ləhcəsi</i>	
<i>Tümen tatarlarının ləhcəsi</i>	
<i>Uyğur ləhcəsi</i>	

XIX əsrdəki türk dillərini // ləhcələrini əks etdirən bu adlarla müasir dövrümüzdəki türk dillərinin adlarında olan fərqləri aydınca görmək mümkündür. Deməli, V.V.Radlovun verdiyi türk dillərinin //ləhcələrinin bəzilərinin tarix səhnəsindən çıxdığını, bəzilərinin assimilyasiya olunduğunu, bəzilərinin isə müasir türk millətlərinin yaranmasında tarixən iştirak etməli olduqlarını görürük. Əgər V.V.Radlov dövründən indiyə qədər türk dilinin // ləhcələrinin sayı, miqdarı arasında fərqlər varsa,

onda ən qədim və qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədərki vəziyyəti də bu istiqamətdə müqayisə etməli olsaq, nə qədər fərqlənmiş olduğunu da söyləmək məcburiyyətində qalarırıq. Bu mənada **az, xəzər, oğuz...** etnonimlərinin azərbaycanlıların formalaşmasında oynadığı rolu nəzərdən qaçırmamalıyıq. Yəni bu etnonimlər də tarixin müəyyən dövrlərində işlənsə də, sonralar Azərbaycan türklərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Orta türk dövründə **oğuz** sözü ümumiləşdirici etnik ad kimi daha geniş işlənmişdir. Oğuz sözü ilə **az, xəzər, uyğur** və s. sözlər də əlaqəli olmuşdur.

1.3. Az, xəzər, oğuz

Az sözünün “az xalqı” mənası haqqında birbaşa və dolayısı yolla qiymətli mülahizələr yürüdülmüşdür.¹ Bu sözün “az xalqı” kimi işləndikdə hansı anlamda olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məsələyə türk məfkurəsindən diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, *az* morfemi “az xalqı” mənasında VII əsr yazılı abidələrində işlənmişdir.² Bizə belə gəlir ki, *az* morfeminin “az xalqı” mənası *azıq//azıx//azık* variantlarında asemantikləşmişdir. Çox güman ki, **azıq//azıx//azık** variantlarının tarixən *azı* forması da olmuşdur. Doğrudan da akademik V.V.Bartold *azı* formasının mövcud olmasından bəhs etmiş və belə hesab etmişdir ki, İli, Çu çayları ərazisində *azılar* yaşamışdır.³ Onun fikrincə, *azı* sözü

1. M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən “Yazıçı”, Bakı, 1989, s. 13; R.Qurban. “Azəri”, “Atropaten”, “Azərbaycan” sözləri haqqında. Azərb.SSR EA xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1968, N3, s.85; Иггар Алиев. “Несколько слов о скифо-сакской проблеме”. Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. 1986, N 1, с.129 və s.

2. С.Е.Малов. Памятник древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.362.

3. В.В.Бартольд. Сочинения. II т., Изд., М., 1963, с.485.

ilə bərabər *azax* sözünün də mövcudluğu ehtimal oluna bilər.¹ Maraqlıdır ki, V.V. Bartold həm də bu sözlərin *az tayfası* ilə olan əlaqəsini diqqətdən qaçırmamışdır.

Az morfem saqay dilində **azık//azuq//ozuq// azıq²** variantlarında asemantik kök kimi işlənir. Bunlardan *azık* variantı kırım tatarlarının dilində “azuqə”, “ehtiyat (azuqə ehtiyatı olan)”, “əlverişli” mənalarını bildirir.³ Deməli, **azık** sözü türk dillərində tarixən “ruzusu olan”, “ehtiyatı olan”, “azuqəsi olan” və s. anlamlarda olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, **azık//azuq//azıq** variantlarının hamısında *az* sözü asemantik morfemdir, onda belə bir nəticəyə gəlirik ki, *az* morfemi tarixən “az xalqı” mənasında “ruzulu”, “ehtiyatlı”, “azuqəli” (ruzusunu, ehtiyatını, azuqəsini tanrı yetirən — B.X.) anlamında işlənmişdir. Yəqin ki, *az* sözü “ehtiyat”, “azuqə”, “ruzu” tanrısının adıdır. Bizcə, həmin tanrı məhz günəşlə bağlı olmuşdur. Daha doğrusu, əski dövrlərdə türk tayfalarının günəşə — oda inamı elə həmin tanrının varlığı kimi dərk edilmişdir. Eyni zamanda tanrının (günəşin—odun) adı *az* olmuşdur. *Az* adında olan tanrı türk qəbilə və tayfa birliklərinin bir qismi üçün mifonimləşmişdir. Ona görə də türk qəbilə və tayfa birliklərinin bir qismi özlərini *Az xalqı* adlandırmışdır. Bu xalqın isə azərbaycanlıların etnogenezində dayanan türk qəbilə və tayfa birliklərindən ən əsası olduğu heç də şübhə doğurmur. Maraqlıdır ki, bir çox türk xalqları kimi Azərbaycan türklərinin xarakterində də yaşayışı, gələcəyi üçün azuqə, ehtiyat toplamaq psixologiyası vardır. Eyni zamanda axirət azuqəsini, axirət gününü fikirləşmək bir daha buna misaldır. Allah (tanrı), ruzu, azuqə ilə bağlı atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar da fikrimizi təsdiq edir: *Arzun varsa, ruzun da var; Arzu olmayan yerdə ruzu da olmaz; Allah ruzunu yetirsin; Allah birini min eləsin; Ruzun göyə uçsun; Urvatın artıq olmasın* və s. Real həyat hadisələrinin sınağından çıxmış və xalqımızın milli xəzinəsinə çev-

1. В.В.Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963,с.485.

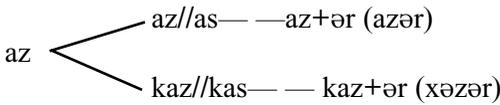
2. В.В.Радлов. Опыт словаря тюрских наречий. I т., I ч., СПб., 1893,с.564.

3. Yenə orada.

rilmiş bu tipli deyimlər-duyumlar minlərlədir.

Yeri gəlmişkən Azərbaycandakı *Azıx* mağarasının adı maraqlı doğurur və **azık//azuq//ozuq//azıq** variantları ilə nə də-rəcədə ilişgəli olduğu bizi düşündürür. *Azıx* (mağara adı kimi) sözündəki *az* morfemi **azık//azuq//ozuq//azıq** variantlarında ol-duğu kimi asemantikləşmişdir. Belə ki, *Az* morfeminin “azu-qə”, “ruzu”, “ehtiyat” mənaları (tanrı-günəş-od) mağara adı ki-mi işlənən *Azıx* sözündə də asemantik kökdür.

Az morfemi “az xalqı” mənasında öz izini *azər* (az-ər), *xə-zər* (xəz-ər) etnonimlərində yaşadır. Bizə belə gəlir ki, *Kaspi* etnonimində *kas-* hissəsi də *az* etnonimi ilə bağlıdır. Həm də *Kaspi* və *Xəzər* sözləri eyni bir etnonimin paralel işlənmiş va-riantlarıdır. Akademik V.V.Bartoldun fikrincə, Xəzər dənizinin kənarında yaşayanları yunanlar *Xəzərlər* adlandırmışdır.¹ Beylə-qan şəhəri, Araz və Kür ərəzilərində məskunlaşmış xalqlar isə özlərinə *Kaspilər* demişlər.² Biz yunanların adlandırdıqları *Xə-zərlərlə* Beyləqan şəhəri, Araz və Kür ərəzilərindəki *Kaspilər* arasında heç bir fərqlənmə görmürük. **Azər//Xəzər//Kaspi** paralellə-rinin “az xalqı” mənasında olan *az* sözü ilə eyni kökdən təşək-kül tapdığına inanırıq. Bunu F.A. Cəlilovun araşdırmaları da təsdiq edir. Onun fikrincə, *azər//xəzər* paralelləri eyni yuvaya girir. Müəllif yazır: “... //k dialekt fərqi əsasında *azər//xəzər* paralelləri eyni yuvaya girir:

Artıq bu yuvadan törəyən *kaz//kas* kökünün etnonim yara-dan *-pi*, *-it*, *-aq*, *-ər* morfemləri ilə ortaya çıxan *kaspi*, *kasit*, *ka-saq*, *kazax*, *kazar//xəzər* etnonimlərindəki formalarının izahı çə-tinlik törətmir³. Xəzərlər nüfuzu və güclü mövqeyi olan

1. В.В.Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с.654.

2. Yenə orada.

3. F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.271.

tayfalardan olmuşdur. Onların torpaqlarında məskunlaşan tayfalar həmişə onlardan asılı bir vəziyyətdə yaşamışlar. Hətta xəzərlərin torpaqlarında məskunlaşan slavyanlar da onlardan asılı bir vəziyyətdə olmuşlar. Tarixdə xəzərlərlə bağlı olan əfsanəvi bir dövrün mövcudluğu da onların nüfuzu ilə bağlıdır. Belə ki, 859-cü ilə aid sənamələrdə göstərilir ki, xəzərlərə slavyan qəbilələrindən olan *polyanlar*, *severyanlar*, *vyatiçlər*, *radimiçlər* heç bir müqavimət göstərmədən xərac vermişlər¹.

Bu barədə A. Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində yazılır: “Xəzərlər iki dəniz (Xəzər və Qara dəniz) arasındakı yerləri ələ keçirib, slavyanları və sair qəbilələrdən bir çoxunu özlərinə tabe etdilər... Xəzərlər hunların və sair türk tayfalarının əksinə olaraq, tikinti işlərinə həvəskar imişlər. Don kazaklarının mülkündə olan Sarkel qalası, Xarkov şəhəri yaxınlığındakı Xaqan adlı şəhər xarabası və Voronej ətrafındakı Xəzəriyyə adlanan sair yerlər bunların məlum olmayan şəhərlərinin qalıqlarıdır”.² Xəzərlərdən asılı olanlardan biri də ruslar olmuşdur. A. Bakıxanov yazır: “Bu adam... (yəni rus//ruslar — B. X.) uzun zaman köçəri həyat sürdükdən sonra elçi göndərüb, Xəzərdən oturmaq yeri istədi. Xəzər o tərəflərdəki münbit torpaqları və sağlam havalı obaların bəzisini ona verdi...”

Karamzin və sair rus tarixçilərinin yazdıqlarına görə, hicri 247-ci (=862) ildə başsız və intizamsız olan şimali Slavyan tayfasının dövəti ilə, rus nəslindən üç qardaş — bunların əhvalatı hicri 235-ci (=850) ildən Avropa tarixinə də girmişdir — Baltik dənizinin o biri tərəfindən gəlib, slavyan torpaqlarında sakin oldular. Bunların böyüyü — Rurik əmirliyə başladı və rus dövləti o zamandan etibarən əsaslandı”.³

Xəzər tayfa adı olmaqla yanaşı, onomastik ad kimi də mövcud olmuşdur. Məsələn, *Xəzər dağı* (Kaspi dağlar, Qafqaz

1. М.И.Артамонов. История хазар. Издательство Государственного эрмитажа, Ленинград, 1962, с.294.

2. А. Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1951, s.32-33.

3. Вах: Yenə orada. s. 34.

silsiləsi), yaxud *Xəzər dənizi*. M.Ə.Rəsulzadə N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sinə istinad edərək yazırdı: “Xəzər dağından Çin dənizinə qədər bütün yerlər başdan-başa *türklərlə* doludur. Türklərin rumlarla yaxınlığı olmasa və rumlulara ruslardan da artıq kin bəsləsələr də, buradakı türklərin oxları ilə rusları məğlub etmək çox mümkündür”¹ *Az tayfa* adı kimi müxtəlif fonetik variantlarda akademik V.V.Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. Ona görə də V.V.Bartold bu tayfadan yan keçə bilməmiş, maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, Yenisey, Altay, Tyan-Şan ərazilərində orta əsrlərə aid olan toponim və etnonimlərdən *az*, *as* (həm də *us*) adlarının üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır. V.V.Bartold belə hesab etmişdir ki, bu adlar qırğızlarla əlaqəlidir.² Həm də V.V.Bartold qırğızların mənəbələrində *as* (a:s) adı ilə xatırlandığını da qeyd etmişdir.³ Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğu qərribə görünsə də, qırğızların formalaşmasında *az xalqının* oynadığı rol inandırıcıdır. Hətta bizə belə gəlir ki, *az* etnik termini *xakas*, *qırğız*, *qaqauz* və *oğuzların* formalaşmasında da iştirak etmişdir. Bu baxımdan V.V.Bartoldun fikri yenə də maraqlı doğurur. O, *qırğız* və *xakas* adlarında ikinci hissənin (yəni “ğız” və “as” hissələrinin) coğrafi və etnik termin olan *az*, *as*, *us* sözlərindən əmələ gəlməsinin istisna olunmadığını nəzərə almışdır.⁴ Eyni zamanda Altay ərazisində *dört as* tayfasının mövcud olduğunu da qeyd etmişdir.⁵ Əksər türkoloji ədəbiyyatlarda və lingvistik araşdırmalarda *oğuz*, *qırğız*, *qaqauz* sözlərinin ikinci hissəsinin cəmlilik, topluluq bildirən şəkilçi olduğu göstərilmişdir. Bizcə, bunlar *az* sözünün ümumiləşdirici xarakteri ilə əlaqəlidir. Belə bir fikir söyləmək olar ki, *az xalqı* türk xalqlarının təşəkkülündə müstəsna xidmətə malik olmuşdur. Ona görə də *az* sözü müxtəlif fonetik variantlarda bir sıra

1. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.155.

2. В.В.Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с.485.

3. Yenə orada.

4. Yenə orada.

5. Yenə orada.

türk xalqlarının adında ümumiləşdirici termin kimi qorunub saxlanılmışdır. Bəlkə də V. V. Bartold bunu duyduğu üçün türklərin *toxşılar* və *asiyalılar* qolunu xüsusi olaraq xatırlamışdır. Həm də *asiya türkləri* ilə *az xalqı* arasında olan yaxınlığı da görə bilmişdir. Ona görə də qeyd etmişdir ki, Orxon-Yenisey abidələrində xatırlanan *az xalqı* asiyalı türklərə bənzər, oxşar, bir-birinin eyni olanıdır.¹ Deməli, Orta Asiya türklərinin-qazaxların, qırğızların, türkmənlərin, özbəklərin formalaşmasında *az xalqının* rolunu heç cür danmaq mümkün deyildir. *Qazax* sözündə “qaz”, *qırğız* sözündə “ğız/ız”, özbək sözündə “öz” hissələrinin *az* etnik termini ilə olan əlaqəsi barədə düşünməyə dəyər. Məlumdur ki, oğuz sözündəki *oğ//ok//oq* “tayfa, qəbilə, soy” mənasında, **-uz** isə cəmlilik göstəricisi kimi türkoloji araşdırmalarda əsaslandırılmışdır. Lakin biz *oğuz* sözündəki **-uz** hissəsinin ümumiləşdirici *az* etnik termini ilə əlaqəli olduğunu görürük. Hətta *doqquz oğuz* tayfasının uyuşmasından, qaynayıb-qarışmasından yaranan uyğurların da oğuzlarla, konkret desək *uz//az* etnik termini ilə bağlılığını söyləməli oluruq. *Uyğur* sözü **uy-** və **-ğur** hissələrinə ayrılır. *Uy* - hissəsi uyuşmaq, uyğunlaşmaq, uyğun, uydurmaq, uyar, uyarsız və s. sözlərdəki **uy-**komponenti ilə eyni mənəbdəndir. *Uy* - sözü yazılı mənbələrdə **yi** şəklində işlənmişdir. V. V. Radlov cığatay dilində **yi** sözü-nün mənalarını belə göstərmişdir.²

Uyğur sözündəki **uy** - hissəsi mənbələrdəki **yi** sözü ilə eyniləşir. Maraqlıdır ki, cığatay dilində *uyğur* sözü “*послушный, поддающийся; следовать за кем, последователь, союзник*” — “itaətkar, sözə baxan; kiminsə dalınca gedən, tərəfdar, müttəfiq” mənalarında işlənir³.

Məlumdur ki, uyğurlar *doqquz oğuz* tayfasının qaynayıb-qarışmasından formalaşmışdır. Ona görə də *uyğur* sözündəki **-ğur** hissəsinin *oğuz* sözü ilə əlaqəli olduğunu da görürük.

1 В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., 1963, с. 485.

2. В.В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1594.

3. Yenə orada. s. 1598.

Oğuzların peçeneqlərlə də geniş əlaqələri olmuşdur. Ona görə də çox zaman peçeneqlər bir tayfa kimi oğuzların tərkibində verilmişdir.¹ Bizcə, peçeneqlərlə yanaşı, digər qırpaq tayfalarının da, o cümlədən poloveslərin, komanların oğuzlarla olan əlaqələrini də inkar etmək olmaz. S. E. Malova və N. A. Baskakova görə *peçeneqlər, poloveslər, komanlar* qaraqalpaq dilinin formalaşmasında böyük rola malikdir.² Maraqlıdır ki, qaraqalpaqlar orta əsrlərə aid rus mənbələrində “çyornım klobukamı”³ - “qarapapaq” (klobuk sözü rus dilində “uca şiş rahid papağı” mənasındadır) və *qarabörkli*⁴ adları ilə də adlandırılmışdır. *Qarabörkli* irəlində görəcəyik ki, oğuz boylarından biri kimi M. Kaşğari tərəfindən *Qarabölük* şəklində qeydə alınmışdır. Bundan başqa, *peçeneqlər* qədim dövrlərdə *kanqar* və *kanqlı* adları ilə tarixdə qalmışdır.⁵ Buradan da görünür ki, oğuzların, Azərbaycandakı *kəngərlərin* bu tayfalarla demək olar ki, eyniliyi vardır.

Oğuz sözü bir sıra türk dillərini ümumiləşdirən etnik addır. Bu söz ləhcə adı kimi də mövcud olmuş və oğuz ləhcəsi adlanmışdır. Oğuz ləhcəsi Xaqaniyyə ləhcəsi ilə bərabər şəkildə konkret dairələrdə və ərazilərdə hakim olmuşdur. Xaqaniyyə ləhcəsi şərq ləhcəsi, oğuz ləhcəsi isə qərb ləhcəsi adlanmışdır.⁶ Bu iki ləhcənin fonetikasi və morfoloqiyası arasında müəyyən fərqlər də özünü göstərmişdir. Sonralar onların hər birində diferensasiya prosesi də baş vermişdir. Məsələn, oğuz ləhcəsindəki diferensasiya ilə bağlı M.F. Köprülü yazır: “Oğuz ləhcəsi müxtəlif tarixi faktların təsiri altında olaraq VIII hicri əsrdə iki qrupa bölündü: Bunların biri

1. Бах: Н. С. Насыров. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань, 1976, с. 78.

2. Yənə orada. s. 70

3. Yənə orada. s. 82

4. Бах: Yənə orada. s. 108.

5. Бах: Yənə orada. s. 86, 89.

6. Бах: M.F. Köprülü. Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı haqqında. - Yeni yol, 1926, 8 mart, s.2, №57(468)

Şərqi, digəri Qərbi idi. Şərqi Oğuz ləhcəsi, yaxud “Azəri” VIII əsrdən yer tapmağa başlayır. Qərbi Oğuz ləhcəsi, yəni Anadolu ləhcəsinə gəldikdə o, monqolların istilasından qabaq da ədəbi əsərlər meydana çıxardır və VIII əsrdə isə minlərlə ərəb və fars dillərindən heç də geri qalmayan elmi və ədəbi əsərlər yaratdı”¹. Oğuz adı X-XI əsrlərdən sonra daha geniş xarakter alaraq oğuz tayfalarının bir-birindən ayrılması və dillərindəki dialektal fərqlərin üzə çıxması ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, oğuz qrupu türk dilləri dedikdə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri nəzərdə tutulur. Bu dillərin bir-birindən dialektal fərqləri olmaqla yanaşı, həm də oğuz qrupu başlığı altında ümumiləşməsi də təkzibolunmazdır. Biz Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərini ümumiləşdirici *oğuz* sözünün *az* etnik adı ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alırıq. Məlumdur ki, oğuzlarla bağlı xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmaların hamısı təsdiq etmişdir ki, oğuz boyları Oğuz xanın törəmələridir. Oğuz xanın 6 oğlu olmuşdur. Onların hər birindən də 4 oğul törəmişdir. Oğuz xanın oğulları və nəvələri birlikdə oğuz tayfalarını əmələ gətirmişdir. Oğuz tayfalarının (boylarının) adları M. Kaşğari, Rəşidəddin tərəfindən qeydə alınmışdır. Mənbələrə istinad edərək F. Simər Oğuz boylarını belə qruplaşdırmışdır²:

1. *Kınık*
2. *Kayığ*
3. *Bayundur*
4. *İva (Yıva)*
5. *Salğur*
6. *Əfşar*
7. *Bəgtili*
8. *Bügdüz*
9. *Bayat*
10. *Yazğır*
11. *Eymür*

1. Bax: M.F.Köprülü. Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı haqqında. - Yeni yol, 1926, 8 mart, s.2, №57(468)

2. Bax: Fəruq Sümər. Oğuzlar. “Yazıçı”, Bakı, 1992, s.216.

12. *Qarabölük*
13. *Alkabölük*
14. *İqdir*
15. *Ürəgir (Yürəgir)*
16. *Toturka*
17. *Ulayuntluğ*
18. *Tökər*
19. *Baçənək*
20. *Çuvaldar*
21. *Çəpni*
22. *Çarukluq*

Akademik V. V. Bartold M. Kaşğarının və Rəşidəddinin qeydə aldıkları oğuz boylarını müqayisə etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, hər iki müəllifdə (M. Kaşğari və Rəşidəddin-də) fərqli boylar vardır.

Məsələn: M. Kaşğarının qeyd etdiyi *çaruqluq* tayfası Rəşidəddində yoxdur.¹ Yaxud: Rəşidəddin başqa üç tayfa göstərmişdir ki, o da M. Kaşğari tərəfindən qeydə alınmamışdır: *yayırılı, karık, karkın*.² Bizə görə, oğuz boyları oğuz türklərinin ulu əcdadları olmuşdur. Bu boylar ögüz türklərinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olublar. Məsələn: *Əfşar, Bayat, Kayığ, Bayundur, Eymür* və s. boyların azərbaycanlıların etnogenezində oynadığı rolu heç cür inkar etmək mümkün deyildir. Eləcə də digər boylar *oğuz* türklərinin təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışlar. Maraqlıdır ki, F. Sümər oğuz boylarına aid olan yer adlarının bir çoxunu Türkiyə ərazisində arayıb tapmaq-la³ təsdiq etmişdir ki, bu boyların izləri türklərin yayıldığı regionlarda dərin kök sala bilmişdir. Çox güman ki, oğuz boylarının izləri oğuz türklərinin hər birinin yayıldığı ərazilərdə axtarılsa, daha maraqlı və sanballı nəticələr üzə çıxarılacaq. Bizə belə gəlir ki, *az xalqının* formalaşmasında da yuxarıdakı adları

1. В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 575.

2. Yənə orada.

3. Вах: Фаруқ Сүмәр. Оғузлар. “Yazıçı”, Bakı, 1992, s.402-427.

sadalanan oğuz boylarının güclü mövqeyi olmuşdur. Belə olan təqdirdə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauzların *az* etnik termini ilə ilişgəlliliyi fikrini də söyləməli oluruq. Həm də *az* etnik termininin oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin — azərbaycanlıların etnogenezində birbaşa dayandığını şəksiz-şübhəsiz qəbul edirik. Konkret desək, *az* etnik termini saf şəkildə azərbaycanlıların etnogenezində mühafizə olunmuşdur.

I.4. Azəri, tatar

Azəri dili barəsində yanlış fikirlər mövcuddur. Bəzən **Azəri dili** düzgün olmayaraq fars ləhcəsi kimi göstərilmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “Azərbaycanda əskidən bəri işlədilən yerli ləhcəyə X—XIII əsr islam müəllifləri — Məsudidən Yaqut Həməviyə qədər azəri adını verirlər. Onlar bu ləhcəni səhv olaraq fars ləhcələrindən biri kimi göstəririlər. Yalnız Yaqubi IX əsrdə azəri sözünü Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı olaraq işlədir. Ancaq, sonrakı müəlliflərdə sözün bu mənada işlədildiyini görmürük. Buna görə azəri sözünün ibtidai etnik bir anlatma mənasında işlədildiyi halda, dilə xas olan bir termin mahiyyəti aldığı təxmin edilməkdədir”.¹ Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **Azəri** fars ləhcəsi deyildir. Eyni zamanda bu söz Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı kimi də başa düşülməməlidir. Azərbaycanda iranlı **tat** xalqı yaşayır. Bu xalqın adı da göründüyü kimi tattedir. İranlı tat xalqı ilə azəri arasında heç bir genetik yaxınlıq yoxdur. Bunların tarixi kökləri, dil qaynaqları bir-birindən fərqlənir. Azəri türkləri ilk növbədə Oğuz mənşəlidir. Ona görə də azərilərin digər türk xalqları ilə tarixi kökləri bir olsa da, onların dili müstəqil bir dildir. Özü də M.Fuad Köprülünün qeyd etdiyi mənada ləhcə yox, məhz müstəqil dildir. Bu dilin özünün dialektləri və

1. M.Fuad Köprülü. Azəri (Türk dilindən Azərbaycanda dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s. 21.

şivələri mövcuddur. Ədəbi dil kimi XIII əsrdən üzü bu yana zəngin yazılı abidələri vardır. Oğuz qrupuna daxil olan türk, türkmən, qaqauz dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Azəri sözü Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan türklərin adı olmuşdur. M.F.Köprülü yazır: “Cənubi və Şimali Azərbaycan (Arran və Şirvan) əraziləri XII-XV əsrlərdə tamamilə türkləşdikdən sonra azəri sözü buralarda yaşayan türklərin ləhcəsi kimi ifadə edilmişdir”.¹ Bu söz görünür ki, Azərbaycan türklərinin adı kimi qədim dövrlərdə işlənmişdir. *Türk* sözü ilə paralel olaraq *azəri* sözü dil adı kimi başa düşülmüşdür. Lakin *türk* sözü ümumiləşdirici söz olduğu halda, *azəri* sözü isə Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin adı olmuşdur. Bu barədə M.F.Köprülünün fikri maraqlıdır: “XIX əsr İran və Avropa müəlliflərindən bəziləri sözün əski məfhumunu bilmədikləri üçün azəri sözünü sadəcə “Azərbaycanın əski Türk ləhcəsi” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdilər”.² *Azəri* sözü bəzən “azərbi” və “türkcə” kəlməsi ilə də işlənmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “...Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayədə adı çəkilən azəri kəlməsi şübhəsiz səhv olaraq “zəbani türkan”, yəni “türkcə” tərcümə edilmişdir”.³ Əslində isə Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı söhbətdən məlum olur ki, onların danışdığı dil azərbi dili olmuşdur. *Azərbi* və *azəri* sözləri eyni dilin adlarıdır.

Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayənin məzmunu isə belədir: Xətib Təbrizi kor filosof şair Əbülülə Məərinin dərində əyləşmişdi. Birdən onun Təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizini həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimindən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbülülə Məərri Xətib Təbrizidən

1. Bax: M.F.Köprülü. Adı göstərilən kitab. s. 21.

2. Bax: Yenə orada.

3. Bax: Yenə orada.

həmyerliləri ilə hansı dildə danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, azərbay dilində danışmışdım. Əbülülə Məərri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbülülə Məərri azərbay dilində olan danışığı olduğu kimi təkrar edir.

M.F.Köprülü *Azəri* ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr barəsində yazırdı: "Bu gün Azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr şudur: əvvəla cənubi Qafqasiya (yəni əski Aran) türklərinin məskun olduqları Qafqas Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı ki, Azəri türkləri burada pək mühüm bir kəsafətə (sıxlığa-B.X.) malikdirlər; saniyən dağınıq bir halda Həmədan həvalisi, Farsistan, Xorasan və Tehran vilayətləri, İraq və Şərqi Anadolu əhalisinin mühüm bir qismi üçün Azəri ləhcəsi bu gün sadəcə təkəllüm lisani mahiyyətində (danışiq dili mahiyyətində- B.X.) qalmış, osmanlı hakimiyyəti-siyasiyyəsi altında yaşadıkları cəhətlə mərkəziyyət təsiri ilə İstanbulun mənəvi və lisani nüfuzu ədəbi lisan üzərində hökmran olmuşdur".¹

Azəri türklərinin dili İran qrupuna daxil olan dil deyildir. Bu dilin fars ləhcəsi ilə də heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. Buna baxmayaraq, bəzən siyasi məqsəd güdərk azəri dilini İran qrupuna daxil olan fars ləhcəsi hesab etmişlər. Azəri dilinə belə münasibət XX əsrin 60-cı illərində də mövcud olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərində "Azərbaycan" sözü əvəzinə "azəri" sözündən daha çox istifadə olunmuşdur. Həmin dövrdə də *azəri xalqı*, *azəri dili* kəlmələri geniş yayılmışdır. Lakin XX əsrin 60-cı illərində o dövrün ideologiyası "azəri" kəlməsinin işlənməsinin qarşısını almışdır. Ona görə ki, siyasi rejim belə bir təbliğat aparmışdır ki, guya azərilər İran mənşəli xalqdır. Belə olduğu üçün bu addan imtina olunmuşdur. Halbuki, azəri dilinin İran dil qrupu, fars ləhcəsi ilə heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. İkinci bir tərəfdən, əgər azərilərin dili İran qrupuna daxildirsə, bəs onların dili nə üçün fars dilindən kəskin şəkildə

1. Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. *Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər*. Bakı, 1996, s.12

fərqlənir?! Deməli, XX əsrin 60-cı illərində bu məsələni ortaliğa atmaqla Azərbaycan xalqına və dilinə qarşı bir repressiya aparılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, M.F.Köprülü də azəri dili ilə fars dilinin bir-birindən kəskin fərqləndiyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “Azərbaycandakı yerli danışiq dilinin, yəni azəri ləhcəsinin İrandakı digər ləhcələrdən və xüsusilə yeni farsca dediyimiz ümumi ədəbi dildən çox fərqli olduğunu göstərən müxtəlif şahidlərə maliklik: Hakim Naşiri Xosrov 438 (1046/1047)-ci ildə Təbrizdə məşhur şair Qətran ilə görüşdüyünü anladarkən onun fars dilini yaxşı bilmədiyini, hətta Mancik və Dəqiqi kimi bəzi şairlərin divanlarında başa düşmədiyi yerləri ondan soruşub öyrəndiyini qeyd edir... Qətran haqqındakı bu ifadəni azəri ləhcəsinin ədəbi farscadan çox fərqli olması ilə izah etmək lazım gəlir. Yəni bu dövrdə yaşamış Xətib Təbrizi ləqəbi ilə tanınan Əbu Zəkəriyyə Yəhya bəy Əliyə aid bir hekayədə Təbriz xalqının danışiq dilini azəri deyə adlandırır.¹

Orta türk dövründə cığatay və osmanlı ləhcələri ilə yanaşı azəri ləhcəsi də mövcud olmuşdur. M.F.Köprülüyə görə, “...türkcənin iki ədəbi ləhcəsi olan cığatay və osmanlı ləhcələri ilə bərabər Xorasandan Anadoluya və Qafqazdan Bağdada qədər geniş bir sahədə XIV əsrdən bəri hakim olan üçüncü bir ədəbi ləhcə də vardır. Bu da azəri ləhcəsidir”². Sonralar cığatay ləhcəsi özbək dili, osmanlı ləhcəsi türk dili (Türkiyə Cümhuriyyətinin dili), azəri ləhcəsi Azərbaycan dili adlanmışdır. Daha doğrusu, bu ləhcələr özbək, türk, Azərbaycan dillərini yaratmışdır.

Səlcuq İmperiyasından çox-çox əvvəl Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qafqazda türk tayfaları yerli xalqlar kimi yaşamışdır. Sonralar türk tayfalarının bu ərazilərə axını genişlənmiş və səlcuqların dövründə bu proses daha da güclənmişdir. Lakin heç bir elmi əsas olmadan Sovet tarixşünaslığında və iranşünaslıqda türklərin Qafqazda, o cümlədən

1. Bax: M.F.Köprülü. Azəri. (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmələr: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s. 23

2. Bax: Yəni orada. s. 22

Azərbaycanda yaşamasının tarixini çox-çox sonraya — bizim eranın XI əsrinə gətirib çıxarırlar. Sovet tarixşünaslığında belə bir yanlış mövqe o dövrün ideologiyasına uyğun olan tələblərlə bağlı olmuşdur. İranşünaslığın saxtakarlığı isə bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, türklərin Azərbaycanda yaşamasını XI əsrə gətirməklə bu dövrə qədər mövcud olan Azərbaycan tarixini İran tarixi kimi təqdim etmişlər. İkincisi, XI əsrə qədər Azərbaycanda türk dilinin olmaması, işlənməməsi mövqeyindən çıxış edərək bu ərazidə yaranmış ədəbi-bədii nümunələri isə İran-fars ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişlər. Üçüncüsü, İranşünaslıqdakı fikrə görə, XI əsrə qədər Azərbaycanda fars dilinin bir şivəsi, yaxud İran dili olmuşdur. Guya buna görə də Azərbaycandakı şairlər və alimlər fars dilində yazıb yaratmışlar. Halbuki Azərbaycandakı şair və alimlərin fars dilində yazıb yaratmalarının səbəbi o dövrdə fars dilinin Yaxın Şərqi xalqları arasında poeziya, elm dili olması və bu dilin nəinki Azərbaycanda, hətta Orta Asiyanın, İranın feodal saraylarında rəsmi dövlət dili kimi möhkəmlənən nüfuzu ilə bağlıdır. Bundan başqa, səlcuqların gəlişinə qədər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan tayfaların, etnosların dilləri içərisində türk dili daha geniş yayılmış dil olmuşdur. Çox güman ki, bu ərazilərdə türk dili ümumi danışq dili olmaqla yanaşı, həm də bu dilin yazısı da yaranmışdır. Ancaq o dövrdə türk dilində (azərbaycanca) yazılmış əsərlər bizim dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Görünür ki, Azərbaycana olan basqınlar, qarətlər, talanlar bu əsərləri məhv etmiş, onların dövrümüzdə gəlib çatmasına maneçilik göstərmişdir. Nəticədə o dövrümüzdə aid yazılı abidələrimiz yoxa çıxmışdır. Bu isə əsas vermir ki, kimlərsə XI əsrdən qabaq Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda türklərin (azərbaycanlıların) yaşamasını inkar etsin, türkcə (azərbaycanca) yazılmış əsərlərin yoxluğunu təsdiq etsin. Əgər belə olsaydı, onda XI-XII əsrlərdə birdən-birə o dövrün ədəbi dil normalarının tələbinə tam şəkildə cavab verən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları yarana bilməzdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili isə o dövrdə ümumxalq dili kimi mövcud olmuş Azərbaycan dilidir. Demə-

li, XI əsrə qədər mövcud olan türk dilinin (Azərbaycan dilinin) yazısı Azərbaycana olan qarət, istilalar, hücumlar zamanı dağıdılmışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlayaraq İ.Həsənoğlunun yaradıcılığı ilə götürülür. Halbuki, yazılı ədəbi dilə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, əsasən, iki mərhələdən keçmişdir:

1. III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər;
2. VII-VIII əsrlərdən XI-XIII əsrlərə qədər.

Birinci mərhələ ümumxalq Azərbaycan dilinin mövcud olması ilə səciyyələnmişdir. İkinci mərhələ isə ümumxalq Azərbaycan dilinin oğuz-səlcuq xüsusiyyətləri ilə qaynayıb qarışması prosesi kimi seçilmişdir. Buradan belə bir sual meydana çıxır. Görəsən, ümumxalq Azərbaycan dili mərhələsinə qədər qəbilə, tayfa dili mövcud olmuşdurmu? Bu sualın cavabı dialektik baxımdan da təsdiq edir ki, ümumxalq Azərbaycan dilinə qədər qəbilə, tayfa dili də özünü göstərmişdir. Əgər belə olmasaydı, onda birdən-birə ümumxalq dili də yarana bilməzdi. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü III-V əsrlərdən önə — bizim eradan əvvəlki dövrlərə doğru gedir.

Deməli, XI əsrə qədər (səlcuqların gəlməsinə qədər) “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanları yaranana qədər, yazılı ədəbi dilimizin başlanğıcı kimi götürülən XIII əsrə qədər Azərbaycan dili uzun tarixi yol (qəbilə, tayfa, xalq mərhələsi yolu) keçmişdir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XI əsrə qədərki yazı, ədəbi-bədii nümunələr məhv edildiyinə görə bu dövrə qədərki Azərbaycan dilini, tarixini, mədəniyyətini İranşünaslıq özünü-küləşdirməyə həmişə meylli olmuşdur.

Azərbaycanda, Qafqazda türklər (azərbaycanlılar) eramızdan əvvəlki dövrlərdə yaşamış və mövcud olmuşlar. Bunu təsdiq edən onlarla fakt mövcuddur. Məsələn, M.Hacıyev ərəb alimi İbn Mısıqəveyhin belə bir fikrinə istinad edir: “Buştasf (İran şahıdır — B.X.) Tutəğlə (Yəmən padşahlarından biridir — B.X.) olan bu müharibəsindən sonra Azərbaycana daxil olur. O (yəni İran şahı Buştasf — B.X.) burada (yəni Azərbaycanda — M.H.) türklərin böyük müqavimətinə rast gəlir və onlarla qarşı-

qarşıya durur”¹. Bu istinaddan sonra M.Hacıyev yazır: “Göründüyü kimi, hələ Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 353-323) İrana hücumundan 50-60 il qabaq, yəni eramızdan əvvəl V əsrdə Azərbaycanda yaşayan yerli türk dilli tayfalar qüdrətli şahlarla vuruşa biləcək səviyyədə imişlər”². M.Hacıyev İbn Misqəveyhinin Azərbaycan ərazisində bizim eradan əvvəl VI əsrin ortalarında indiki Xəzər dənizi boyunca türklərin yaşaması, eləcə də Şimalda — Dərbənddə yaşayan türklərin cəsarətli, ölümdən, aclıqdan, qorxmayan adamlar olması, onların dövlətlərinin mövcudluğu və s. faktlarına istinad edir³. Bu ərazilərin qədimdən türklər ölkəsi olmasını da diqqətdən yayındırmadan yazır: “...eramızdan xeyli əvvəl, hələ VI əsrdə Azərbaycanda türklər nəinki varmış, hətta onların qüdrətli dövlətləri belə mövcud imiş”⁴.

M.Hacıyev İbn Misqəveyhiyə, E.A.Paxomova əsaslanaraq Azərbaycan ərazisinə gələn türklərin yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışması barədə yazır: “...hələ 1500 il bundan öncə — eramızın V əsridə türklərin Azərbaycan ərazisində: Gəncə və onun ətrafında yaşaması tarixi fakt kimi qeyd olunur. Daha sonralar — eramızın V-VII əsrlərində, hətta Dərbəndi keçərək Orta Asiyadan da türk tayfaları Azərbaycan ərazisinə gəlmiş, öz həmtayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq bir torpaqda yaşamağa başlamışlar”⁵. Deməli, Orta Asiyadan türk tayfaları Azərbaycana gələndə qədər bu ərazidə (Azərbaycanda) yerli türk tayfaları yaşamışdır. Həm də Azərbaycanda yerli türk tayfalarının nüfuzu güclü olduğu üçün Orta Asiyadan gələn türklər burada (Azərbaycanda) asanlıqla məskən salmış və yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışdır. Əgər Azərbaycanda yerli türk tayfaları olmasaydı, onların gücü, nüfuzu öz üstünlüyü ilə seçilməseydi,

1. Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. — Azərbaycan. N 8, 1990, s. 166.

2. Bax: Yənə orada.

3. Bax: Yənə orada. s. 167.

4. Bax: Yənə orada.

5. Bax: Yənə orada. s. 167.

onda Orta Asiyadan gəlmə türklər asanlıqla assimlyasiya oluna bilərdi. Ya da başqa nüfuzlu tayfaların (əgər bu var idisə?) təsiri altına düşə bilərdi. Halbuki, Orta Asiyadan gəlmə türklər yerli türk tayfalarının möhkəmlənməsinə daha da geniş imkan yaratmışdır. Bunun nəticəsi kimi, zəngin ədəbiyyat, mədəniyyət yaranmışdır. Azərbaycan dili də ümumtürk bətnindən ayrılmış bir qol olmaqla öz varlığını qoruyub saxlamış və bu günümüzə gəlib çatmışdır. Əgər Azərbaycanda, Qafqazda türk dilinin rolu zəif olsaydı, onda Azərbaycan dili də öz varlığını qoruyub saxlaya bilməzdi. Budur əsl həqiqət və tarixi gerçəklik.

Hazırda türk dilləri elə bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, onların hər birinin öz dialekt və şivələri formalaşmışdır. İndi **türk** sözü ümumiləşdirici etnik termin olmaqla yanaşı, həm də Türkiyə türklərinin dilidir və onun öz dialektləri vardır.

Müasir türk dilinin dialektləri belə qruplaşdırılmışdır: cənub- qərb dialekti, orta Anadolu dialekti (bu dialekt Azərbaycan dilinə bir çox hallarda uyğun gəlir), şərq dialekti, şimal- şərq və ya Qara dəniz dialekti, Rumeli dialekti, cənub-şərq dialekti, Kastamonu dialekti.

Türk xalqlarının tarixində **türk**, **altay**, **tatar** sözləri ümumiləşdirici etnik termin kimi işlənilmişdir. Hal- hazırda bu ümumiləşdirici etnik terminlər içərisində *türk* sözü öz güclü mövqeyini qoruyub saxlayır. Türk xalqları bu gün müxtəlif coğrafi regionlarda və müxtəlif dövlətlərdə yaşasalar da, ta qədim dövrlərdən bir mənəbdən və mənşədən təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bu cəhətə M.F.Köprülü xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir. M.F.Köprülüyə görə, türk dilinin hicri tarixilə V əsrdə "şərqi" və "qərbi" ədəbi dilləri mövcud olmuşdur. Bunlardan birincisi (yəni şərqi türkcə) Xaqaniyyə və cığatay türkcələrinin əsasını təşkil etmişdir. İkincisi isə (yəni qərbi türkcə) oğuz türkcəsidir. Oğuz türkcəsi Anadolu, Rumeli, Qafqaz, Azərbaycan, İraq və Əlcəzir türklərinin dilidir. M.F.Köprülünün fikrincə, şərq türkcəsi Azəri və Osmanlı ləhcələrinə ayrılmışdır. Azəri ləhcəsinin təşəkkülü bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Şərqə oğuz kütlələrinin axını lap qədim dövrdən bu ərəzidə yaşayan oğuzların dilini və bütün

ənənələrini daha da canlandırmışdır. Get-gedə Azəri ləhcəsi ilə Osmanlı ləhcəsi arasında fərqlər yaranmışdır. Halbuki əski dövrlərdə bu ləhcələr arasında heç bir fərq olmamışdır. Azəri ləhcəsinin İran təsiri altında qalması fərqləri getdikcə daha da çoxaltmışdır. Azəri, Osmanlı və cığatay ləhcələrinin yaranması və inkişafı həm də onların müstəqil dövlətlərinin təsis olunması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, Azəri ləhcəsinin ayrıca bir ədəbi dil kimi fəaliyyətində Səfəvilər dövlətinin böyük rolu vardır. Yaxud, Anadolu ləhcəsi üçün Osmanlı dövlətinin, cığatay ləhcəsi üçün isə özbək xanlığının oynadığı xidmətlər böyük təsirə malikdir. Bununla belə ləhcələrin hamısı bir mənəbdən təkamül etmişlər.¹

Azəri dilinə İran və Sovet tarixşünaslığında indiyə qədər mövcud olan qərəzli münasibət nəyə görə (?!) 1998-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabında da davam etdirilmişdir. Əvvəla, bu kitabda bir-biri ilə daban-dabana zidd olan fikirlər, iddialar yürüdülmüşdür. Belə ki, müəlliflər **azəri** sözünün **azərbaycanlı** demək olduğunu və **Mada, Atropatena, madalı, atropatena** istilahlarnı bir-birini əvəz edən istilahlər kimi qəbul etsələr də,² dolaşq, ziddiyyətli fikirləri ilə də çaşqınlıq yaradırlar. Ərəb müəlliflərinə istinad edərək qeyd edirlər ki, erkən və orta əsrlər dövründə Cənubi Azərbaycanda yayılmış dillər sırasında **azəri, pəhləvi, fars** dilləri olmuşdur. Bu dillərin erkən və orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda yayılmasına etiraz etmədən, müəlliflərin bu dillər sırasında **azəri** dilinin İran dillərindən olması fikrini irəli sürmələrinə etiraz etməli oluruq. Deməli, müəlliflərin yanlış fikirlərindən biri azəri dilini İran dillərinə daxil edərək “Azəri dilinin İran dillərindən olduğu mübahisəsizdir” fikrini deməsidir.³

İkincisi, müəlliflər azəri dilini Azərbaycan dili adlandırsalar da,⁴ heç bir əsas olmadan bu dilin talış dilinə yaxın olduğunu de-

1. Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s.10-12

2. Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.265.

3. Yenə orada. s.267.

4. Yenə orada. s.266.

yirlər: “... hələ ərəb müəlliflərinin yaşayıb fəaliyyət göstərdikləri dövrdə Azərbaycanda fars dilindən güclü surətdə fərqlənən və talış dilinə yaxın olduğu aşkarlanan azəri dilində də danışır-dılar. Azəri dilinə və müasir talış dilinə yaxın olan dialektlər hələ erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdı”¹.

Müəlliflər İran alimlərinin təsiri altında qalaraq azəri dilinə talış dilindən başqa **tati, xarzani, takestani, xalxali** dialektlərini yaxın hesab edir. Və bu dialektləri də azəri dili ilə bərabər Mada dilinin varisləri hesab edir,² bununla da Mada dilindən adları qeyd olunan dialektlərə də “pay” ayırırlar. Və Azəri dilinin Mada dilinin yeganə varisi olmaq imkanını əlindən alırlar. Madada yaşayan etnosları yaxın hesab edərək məsələni siyasiləşdirir, azəri dilini İran dillər qrupuna daxil edir, İran alimi Seyid Əhməd Kəsrəvinin yanlış konsepsiyasına haqq qazandırır və daha sonra davam edərək yazırlar: “Kəsrəvi azəri dilinə dair materialları ilk dəfə aşkara çıxardı, orta əsrlərdə Azərbaycanda yayılmış bu dilin (azəri dili - B.X.) İran səciyyəli olduğunu sübut etdi. Lakin o, dilçi olmadığına, mahiyyətə İran dillərinin tarixi, müasir İran dialektləri haqqında heç bir təsəvvürə malik olmadığına görə səhv olaraq azəri dilini əski fars dili kimi müəyyənləşdirirdi”³.

Deməli, azəri dilini İran dialektlərindən hesab edərək, onun türk dillərinə mənsub olmasını heç bir elmi əsas olmadan inkar etməyə çalışırlar. “Azərbaycan tarixi” (birinci cild) kitabında azəri dili ilə bağlı olan yanlış iddiaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Azəri dilini İran dillərindən hesab etməklə İranın etnik-sosial tərkibini səciyyələndirirlər. Lakin Azəri dilinin özünün etnik mənsubluğunu saxtalaşdırırlar. Bu dilin türk etnik kökündən olmasını heç bir elmi əsas olmadan inkar etməyə çalışırlar.

II. Azəri dili ilə talış, tat və s. dillər arasında yaxınlıq ax-

1. Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.266.

2. Yənə orada. s.267.

3. Yənə orada. s.268.

tarmaqla yenə də məsələni siyasiləşdirirlər. Məqsəd isə bu dillərlə birgə azəri dilini də İran dillərinə daxil etməkdir. Bununla da heç bir müqayisəyə, dəlilə, sübuta uyğun gəlməyən “həqiqətlər” irəli sürürlər. Bununla da Azəri (azərbaycan) dilinin türk köklü olması mübahisəsiz qəbul olunsa da, bu dili İran dillərinə daxil edirlər.

III. *İran alimi Seyid Əhməd Kəsrəvinin İran siyasətinə xidmət edən səhv iddialarına haqq qazandırılar. Lakin Seyid Əhməd Kəsrəvi azəri dilini fars dilinin bir qolu hesab edirsə, onlar isə azəri dilini İran dillərinə daxil edirlər. Bu barədə oxuyuruq: “Kəsrəvi azəri dilinə dair materialları ilk dəfə aşkara çıxardı, orta əsərlərdə Azərbaycanda yayılmış bu dilin İran səciyyəli olduğunu sübut etdi. Lakin o, dilçi olmadığına, mahiyyətə İran dillərinin tarixi, müasir İran dialektləri haqqında heç bir təsəvvürə malik olmadığına görə səhv olaraq azəri dilini əski fars dili kimi müəyyənləşdirirdi”.*¹

Bununla da Kəsrəvinin də, bu müəlliflərin də mövqeyi, amalı, məqsədi azəri dilini öz türk kökündən ayırmaqla yanlış və siyasiləşmiş konsepsiyaları ortalığa atmaqdan ibarət olmuşdur.

Azəri dili türk dil ailəsinə daxil olan bir dil olmaqla hal-hazırda Azərbaycan dili adlanır. Onun sosial bazasında azərbaycanlılar dayanır.

İndi Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayı 7 milyondan çoxdur. Bu 7 milyon azərbaycanlı 8 milyonluq Azərbaycan Respublikasının əhalisidir. Cənubi Azərbaycanda isə azərbaycanlıların sayı 21 milyon 560 min nəfərə yaxındır. 21 milyon 560 min nəfər azərbaycanlı İran İslam Respublikasında yaşayır. Azərbaycanlılar dünyanın beş qitəsində müxtəlif sayda yaşayırlar. Məsələn, Asiya qitəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 35 milyon 350 min nəfərə yaxındır. Onun qeyd etdiyimiz kimi, 7 milyonu Azərbaycanda, 21 milyon 560 min nəfərindən çoxu İran İslam Respublikasında, 2 milyon 460 min nəfərdən artığı Türkiyədə, 840 mini İraqda,

1. Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.268.

654 mini Pakistanda, 424 mini Əfqanıstanda, 270 mini Türkmənistanda yaşayır. Azərbaycanlılar Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan Respublikalarında da vardır. İndiki Ermənistan Respublikasından 1988-ci ildə 200 mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından deportasiya olunmuşdur. Hazırda Ermənistan Respublikasında bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır. Bu cür deportasiya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı 1905, 1915, 1948-1953-cü illərdə də aparılmışdır.

Azərbaycanlılar Avropada da yaşayırlar. Avropada yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı 875 min nəfərə yaxındır. Almaniya da 300 min, Fransada 165 min, Bolqarıstanda 64 min, Danimarkada 56 min, Belarusiyada 55 min, Norveçdə 50 min, İsveçdə, o cümlədən Ukraynada 42 min azərbaycanlı vardır.

Rusiyada 1 milyon 500 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayır.

Amerika qitəsində 527 minə yaxın azərbaycanlı yaşayır. Amerikada 240 min, Kanadada 174 min, Braziliyada 74 min, Meksikada 26 min, Argentinada 12 mindən çox azərbaycanlı vardır.

Afrikada 1 milyon 122 mindən çox azərbaycanlı yaşayır. Misirdə 845 min, Əlcəzairdə 260 min, Sudanda 17 min azərbaycanlı vardır. Avstraliyada 8 mindən çox azərbaycanlı yaşayır.

Ümumiyyətlə, dünyanın əhalisinin 55 milyonundan çoxu azərbaycanlılardır.

M.F.Köprülünün özü də **azəri dili** ilə yanaşı, **türk dili** kəlməsini də işlətməmişdir. Onun işlətdiyi türk dili kəlməsini azəri kəlməsinin sinonimi kimi başa düşmək olar. Məsələn, o, Həsənoğlu barəsində yazır: "...Həsənoğlu təqribən XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində yaşamışdır... Şerlərinin hələ XIV əsrdə Xorəzmdə, Qıpçaq və Misir torpaqlarında da oxunduğunu bildiyimiz bu şairin əlimizdə ancaq türkcə bir qəzəli vardır."¹ O, buradakı "türkcə" sözünü azəri sözünün sinonimi ki-

1. Bax: M.F.Köprülü. Azəri. s. 46

mi işətməmişdir. Onun yaradıcılığı türk-azəri-azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi kimi təqdim olunur ki, bu da bir millətə aid olan paralel işlənmiş adlardır. İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsinə gəldikdə isə qeyd edək ki, onun ədəbi irsindən bu gün bir farsca, üç azərbaycanca qəzəli məlumdur. Farsca yazılmış qəzəli Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.¹

*Şuxü birəhm ölüb işvəli canan, nə edim?
Səbrimi aldı mənim, eylədi miryan, nə edim?*

*Xalq mənə töhmət edir ki, bu qədər ah eləmə,
Ürəyim yandı, mənəm aşiqi- nalan, nə edim?*

*O ay üzüm ki görünməz mənə heç gündüzlər,
Saymayım bəs gecələr ulduzu pünhan, nə edim?*

*Gözəlim aldı mənim qəlbimi heç uf demədən,
Vermədi qiymət ona, etdi pərişan, nə edim?*

*Yaramın dərdi məni saldı ayağdan, ölürəm,
Etmədi eşqi ilə dərdimə dərman, nə edim?*

*Görünür allah özü hüsnü sevir aləmdə,
Mən Həsənoğlunu sevmirsə o ceyran, nə edim?*

Bu qəzəl Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərq əlyazmaları bölməsində saxlanılır.²

M.Sultanov Şərq əlyazmaları bölməsində İzzəddin Həsənoğlu barəsində belə bir məlumatın olduğunu da qeyd edir: "Çox arif adam olub, təsəvvüfdə Şeyx Camal Əhməd Zakirin müridlərindən biridir. O, türkcə (azərbaycanca) və

1. Bax: M.Sultanov. Həsənoğlunun daha bir şəri.- "Bakı" qəzeti, 1974, 29 avqust.

2. Yənə orada.

farsca gözəl şeirlər yazır. Türkcə yazdığı şeirlərdə Həsənoğlu, farsca yazdığı şeirlərdə isə Puri- Həsən təxəllüs edir. Onun divanı Azərbaycanda və Türkiyədə böyük şöhrət qazanmışdır".¹

Həsənoğlu barəsində M.F.Köprülü yazır: "Əsasən türk şairi olmaq etibarilə ifadəsi bir qat daha kəsb- qiymət edən Dövlətşah ibn Əlaiddövlə Bəxtişah- Əlqazi- Səmərqəndi bu zatın (İzzəddin Həsənoğlunun- B.X.) şeirlər yazdığını, divanının Azərbaycan və Rumda pək məşhur olduğunu, türkcədə Həsənoğlu, farsidə eyni mənada olan pure- Həsən təxəllüs etdiyini bildiriyor. Əski məcmuələrdə bəzi fars əşarinə təsadüf edilən bu şairin bir qəzəlini Dövlətşah təzkirəsində zikr etməkdədir ki, sair əsərləri haqqında da az- çox bir fikir verə biləcəyi cəhətlə eynən nəql ediyoruz.

*Suxo birəhm fetadəst neqarəm, çe konəm?
Bord əndişeye-u səbro qərarəm, çe konəm?*

*Sərzəneş mikonədəm xəlq ke zari ta key,
Məne- delsuxte çon aşeqe- zarəm, çe konəm?*

*Mahrüyəm çə bedidar nəyaməd ruzi,
Şəbe- tarix setare nə şomarəm, çe konəm?*

*Yar del bordo, nə pərdaxt be deldariye-mən,
U ze mən fariğə mən bir delo yarəm, çe konəm?*

*Ğəme- məşuq dərafkənd ze payəm çe dəva,
Ğəşt əz eşq pərişan səro karəm, çe konəm?*

*Çon xoda dər do cəhan ruye- niku darəd duet,
Mən ke Pure- Həsənəm, dust neqarəm, çe konəm?"²*

1. Bax: M.Sultanov. Adı göstərilən məqalə.

2. Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s.32-33.

İzzəddin Həsənoğlunun farsca yazılmış bu qəzəlinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin yuxarıda göstərilmiş tərcümədən fərqli ikinci bir variantı vardır.¹

*Sux və rəhimsizdir nigarım, nə edim?
Apardı fikri səbrü qərarım, nə edim?*

*Danlayır xalq məni ki, zarıyacaqsan nə qədər,
Mən bağrı yanmış çün aşiqi- zarəm, nə edim?*

*Ay üzlüm bir gün görüşə gəlmədi çün,
Zülmət gecədə ulduz saymayım, nə edim?*

*Yar ürəyim aldı, çəkməz oldu qayğımı,
O məndən ayrı, mən bidili- yarəm, nə edim?*

*Yarın qəmi saldı ayaqdan məni, nə dəva,
Eşqdən pərişan oldu fikrü karım, nə edim?*

*Tanrı iki dünyada gözəl üzü dost tutar,
Mən ki, puri- Həsənəm, dost yoxumdur, nə edim?*

İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində məlum olan ilk qəzəli Nizaminin qəzəllərindən birinə nəzirə yazılmışdır. Bu qəzəl doğma Azərbaycan dilində yazılmış ilk nümunə kimi çox dəyərlidir.

*Ayrıdı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri- şahid. Nə şahid? Şahidi- sərvar.*

*Mən ölsəm sən büti- şəngül sürahi, eyləmə, qül- qül,
Nə qül- qül? Qül- qüli-badə. Nə badə? Badəyi- əhmər.*

1. Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, səh. 33.

*Başından getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə,
Nə badə? Badəyi- məsti. Nə məsti? Məstiyi- sağər.*

*Şəha, şirin sözün qılır Mistrdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi- qiymət. Nə qiymət? Qiyməti- şəkkər.*

*Tutuşmayınca dər atəş bulunmaz xisləti- ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri- suziş. Nə suziş? Suzişi- məcmər.*

*Əzəldən cam içində yazıldı surəti- məni.
Nə məni? Məniyi- surət. Nə surət? Surəti- dəftər.*

*Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadiqi- bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi- çəkər.*

Bu qəzələ XIV əsrin ikinci yarısında və XV əsrin əvvəllərində yaşamış qırçaq şairi Seyfi Sarayı, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşamış türk şairi Əhməd Dai, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdülxalıq Cənnəti nəzirə yazmışdır.¹

İzzəddin Həsənoğlunun azərbaycanca yazdığı ikinci qəzəli Hamburq Universitetinin dosenti Barbara Flemminqin Ankara şəhərində keçirilən birinci türk dili elmi qurultayındakı məruzəsində aşkarlanmışdır. Onun məruzəsi "Sultan Qavrin "Divan"ında naməlum şerlər" mövzusunda olmuşdur. O, öz məruzəsində Həsənoğlunun yeni bir şerinin adını çəkmişdir. Həsənoğlunun bu şeri çox maraqlıdır.

*Necəsən, gəl ey yüzi ağım bənim,
Sən əritdin odlara yağım bənim.*

*And içərəm, səndən artıq sevməyim,
Sənin ilə xoş keçər çağım bənim.*

1. Bax: Əzizəğa Məmmədov. Həsənoğlunun bir qəzəli haqqında. - "Elm və həyat", 1981, №9, s. 36-38.

*Hüsn içində sana manənd olmaya,
Əsli yücə, könlü alçağım bənim.*

*Al əlimi, irəyim maqsuduma,
Qoyma yürəkdə yana dağım bənim.*

*Sən rəqibə sirrini faş eylədin,
Anunilə oldu şıltağım bənim.*

*Qışladım qarında itlərinilə,
Oldu kuyun üsdə yaylağım bənim.*

*Bən ölicək yoluna gömün bəni,
Baka dursun yara, toprağım bənim.*

*Toprağında bitə həsrətlə ağac,
Qıla zari cümlə, yarpağım bənim.*

*Bu Həsən oğlu sənin bəndən durur,
Anı rədd etmə, yüzi ağım bənim.*

Həsənoğlunun bu şerini azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının və oxucularının mühakiməsinə təqdim edən prof. Fərhad Zeynalov olmuşdur.¹

İzzəddin Həsənoğlunun azərbaycanca yazdığı üçüncü şeri Türkiyə ilə bağlı bir məcmuədir. Məcmuə XV əsr türk şairi Ömər bin Məzid tərəfindən 1437-ci ildə "Məcmuətün - nəzair ("Nəzirələr məcmuəsi") adı ilə tərtib olunmuşdur. Məcmuə Türkiyədən İngiltərəyə aparılmışdır. İngiltərədə Oksford Universitetinin kitabxanasında 27684 nömrə ilə qeyd olunaraq saxlanılır.²

1. Bax: Fərhad Zeynalov. Həsənoğlunun azərbaycanca yeni şeri.- "Ədəbiyyat və incəsənət", 1972, 25 noyabr, s. 14.

2. Bax: Aydın Abiyev. Həsənoğlunun yeni şeri.- "Ədəbiyyat və incəsənət", 1987, 26 iyun, s.8.

1982-ci ildə türk alimi Mustafa Canpolad məcmuənin birinci hissəsini çap etdirmişdir. Məcmuədə İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış bir qəzəli də vardır.¹

*Əcəb bilsəm, bəni şeyda qılan kim?
Bana bu eşq odun peyda qılan kim?*

*Əcəblərəm, əcəb qaldım, ilahi!
İman əhlini dutub tərza qılan kim?*

*Qamışdan şəkkəriü daşdan cəvahir,
Ağacdən danəyi xurma qılan kim?*

*Tənüm yetmiş iki dürlü damardır,
Kimin ırmaq, kimin dərya qılan kim?*

*Qoy bu tədbiri gəl təqdiri gözlə,
Bu günki vədəyi fərda qılan kim?*

*Bu natun fərrişi hər dəm bu fərraş,
Bu ərşin rəngini mina qılan kim?*

*Həsənoğlu, bu bir qətrə mənindən,
Anun xub surətin ziba qılan kim?*

İzzəddin Həsənoğlunun bu ədəbi irsini *türk-azəri- azərbaycan* ədəbiyyatının nümunəsi kimi anlayırıq. Ancaq tarixin müxtəlif mərhələlərində *türk- azərbaycan* adlarından biri digərini üstələmişdir. *Türk-azəri- azərbaycan* sırası eyni bir millətə bağlı olduğuna görə indi də bu sözlərin rəqabəti ilə qarşılaşmalı oluruq. Məsələn, Türkiyə türkləri Azərbaycan türklərinə *azərilər* deyir. Yaxud, türk sözü vaxtı ilə millət adı kimi Azərbaycan

1. Bax: Aydın Abıyev. Həsənoğlunun yeni şeri.- "Ədəbiyyat və incəsənət", 1987, 26 iyun, s.8.

can türklərinə daha çox aid olmuşdur. 1937-ci ildən sonra Azərbaycan sözü dil və millət adı kimi təsbit olunmuşdur. Bütün bunlarla bərabər *türk-azəri- azərbaycan* sırası təsdiq edir ki, bu adlarla bağlı yaranmış ədəbiyyat nümunələri bir millətə (azərbaycanlılara) aiddir. Türk etnik adından başlamış diferensiaslaşma ilə türk millət adını qarışdırmaq olmaz. Deməli, *türk* sözü ümumiləşdirici etnik termin kimi diferensiaslaşmanın mənbəyidir. Bu cəhəti M.F.Köprülünün mövqeyi də açıqlaya bilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, türk dillərini ümumiləşdirən etnik terminlərdən biri də *tatar* sözüdür. *Tatar* sözü ümumiləşdirici etnik termin olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan türklərinin dilinin də adı olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində işlənmiş *tatar* dili, *rus-tatar* məktəbləri kəlmələrində *tatar* sözü Azərbaycan türklərinə aiddir.

F.İ.Stralenberq türk dillərini tatar dilləri də adlandırmışdır. O, “Avropa və Asyanın şimal-şərq hissəsi” əsərində Volqaboyunda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların coğrafi ərazisinə Böyük Tatar demişdir. Böyük Tatarın ərazisini isə Böyük Tatar və Kiçik Tatar deyərək iki yerə bölmüşdür. Böyük Tatar və Kiçik Tatar yaşayan türkdilli xalqlara *tatarlar*, dillərinə isə *tatar dilləri* demişdir. Lakin burada *tatar* sözünün ümumiləşdirici xarakterinə aydınlıq gətirmək istədik. *Tatar*¹ sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *tat eri* kimi işlənir: Sakalı uzun *tat eri* banladıqta — saqqalı uzun *tat eri* azan çəkdi. Burada *tat eri* birləşməsində *tat* sözü “yad”, *eri* isə “insan, kişi, adam” mənasındadır. Deməli, *tatar* yad, yabançı insan (islami, müsəlmançılığı qəbul etməyən, gec qəbul edən) mənasında olan *tat eri//tat er//tat er* sözlərinin *tatar* formasına düşməsindən yaranmışdır. Ona görə *tat eri//tat er//tat er//tatar* sözləri yad, yabançı insan mənasını bildirir.

Məlumdur ki, türklərin bir qismi islamiyyəti gec qəbul etmişdir.² İslamı tez qəbul edən türklər isə onları (islami gec qə-

1. *Tatar* sözü barəsində geniş məlumat almaq üçün bax: Buludxan Xəlilov. *Fellərin ilkin kökləri*. Bakı, 1998, s. 169.

2. Türk xalqlarının bəziləri, o cümlədən xakas türkləri islam dinini qəbul etməmişdir

bul edənləri) *tatar* — yəni “yad insan” adlandırmışlar. Türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmançılığı (islami) gec qəbul edənlərdən biridir. Bu mənada M.Kaşğarının lüğətində yazılır ki, *tat* sözü Toxsı və Yağma dillərində uyğur kafirlərinin adıdır.¹ Burada M.Kaşğari kafir dedikdə müsəlman olmayan uyğurları nəzərdə tutmuşdur. Məşhur türkoloq həm də yazmışdır ki, *tat* bütün türklərə görə, farsca danışanlardır.² Aydınca görünür ki, burada fars mənşəli tatlardan söhbət getmişdir. Ona görə də *tatar* sözündəki *tat* ilə fars mənşəli etnik qrupu bidirən *tat* sözünü qarışdırmaq heç cür mümkün deyildir. Bizə belə gəlir ki, türk xalqları içərisində ilk dəfə olaraq uyğurlar *tatar* adlanmışdır.

M.Kaşğarının uyğur kafirlərini (müsəlman olmayanlarını) *tat* adlandırması da bizim mövqeyimizin inandırıcı olduğunu təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmançılığı gec qəbul etmişlər. Onlar (745-840-cı illər) manihenizm adlanan dinə qulluq etmişlər. Bu din xristianlıq, məzdeklik və buddizmin qarışığından meydana gəlmişdir.³ Sonralar uyğurların bir qismi müsəlmançılığı qəbul edib onu Çinə yaysalar da, islamiyyəti ilk qəbul edən türk soyları onları *tat* (yad, yabançı insan) adlandırmışdır.

Məlumdur ki, bir çox vaxtlar azərbaycanlıları da *tatar* adlandırmışlar. Azərbaycan dilinə isə *tatar dili* demişlər. Gürcülərin əksəriyyəti azərbaycanlıları indi də *tatar* kimi çağırırlar. Hal-hazırda isə *tatar* sözü türk xalqlarından birinin adıdır. *Tatar* sözü Kazan, Çulım, Barabin, Tobol və s. tatarları ümumiləşdirən bir etnik termin kimi işlədilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *türk* sözü də belə ümumiləşdirici etnik termindir. Müasir dünyada *türk* sözünə nisbətən *turan* sözü daha çox ümumiləşdirici etnik termin mahiyyətini kəsb etməkdədir.

Turan sözü təkcə dilçilikdə deyil, son dövrlərdə siyasətdə də işlənir. Bu sözün dilçilik anlamı belədir ki, türkcə danışan

1. Divani lüğət-it-türk. II c., Ankara, 1992, s. 280-281.

2. Bax: Yənə orada.

3. Bax: Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, 1992, s. 138-139.

millətlər turanlılardır.¹ *Turan* sözü türklər deməkdir. Burada “tur” türk sözünün qalığı, “an” isə cəmlilik göstəricisidir. *Turan* sözü ərazi anlamında da bütün türkləri birləşdirir: “Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir”.² Bu gün tatarları, özbəkləri, qırğızları, türkmənləri və s. türk xalqlarını bir ad altında birləşdirdikdə *türk* sözü-nə nisbətən *turan* sözü daha uyarlıdır. Ona görə ki, *türk* sözü müasir Türkiyədəki millətin adıdır.

Türklərin digər qollarını da bu sərhəddin içərisində yerləşdirməklə türkün ərazisini, ideologiyasını, dilinin arealını məhdudlaşdırmalı oluruq. Belə olduğu halda, bütün türk xalqlarının dil və ənənə birliyini itiririk. Unutmaq olmaz ki, türkçülüyn uzaq ölküsü — məfkurəsi ilə turandır.³ Ziya Göyalpın türkçülük və turançılıq barəsindəki fikirləri bu baxımdan çox qiymətlidir. O yazır: “Turan sözünü bütün türk boylarını içinə alan böyük Türkiyə üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünki “türk” sözü bu gün yalnız Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur... Mənim inamıma görə, bütün oğuzlar yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar ayrı kultürlər — harslar ortaya çıxartdıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün əski qohumları qövmi bir topluluq halında birləşdirən ortaq bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bax bu ortaq ad “Turan” sözüdür”.⁴

Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsində isə türkçülüyn üç məfkurəsi mövcuddur: Türkiyəçilik; Oğuzçuluq, yaxud Türkmənçilik; Turançılıq.⁵

1. Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991, s. 39.

2. Bax: Yenə orada.

3. Bax: Yenə orada. s. 37.

4. Bax: Yenə orada. s. 37.

5. Bax: Yenə orada. s. 38.

I. 5. Azərbaycan

“Azərbaycan dili” termininin hansı dövrdən işlənməsi də maraqlıdır. Dilçilik elmində belə bir fikir mövcuddur ki, gəy “Azərbaycan dili” termini XX əsrin 30-cu illərinin məhsuludur. Halbuki son tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu termin ən azı 700 il bundan əvvəl işlənməyə başlanmışdır. “Azərbaycan dili” termini Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin (1292-1370) “Sihah əl-fors” lü gətində təsadüf olunmuşdur. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-fors” lü gəti 1328-ci ildə yazılıb başa çatdırılmışdır. Bu lü gətdə fars dilində az işlənen 2300 sözü n mənası izah olunmuşdur. “Sihah əl-fors” lü gətində “Azərbaycan dili” termininin işlənməsi barədə V.Piriyev yazır: “Sihah əl-fors” lü gətində nəzərimizi cəlb edən əsas məsələ burada “zəban-e Azərbaycani”, yəni “Azərbaycan dili” istilahunun işlənməsidir: Məhəmməd Naxçıvani “kəpita” sözü nü n izahında yazır ki, bu, halvanın bir növü dür və ona “*Azərbaycan dilində bəyləqan deyirlər*” (*be zə ban-e Azərbaycani* bəyləqan güyənd); “coğd” sözü nü n mü qabilində göstərilir ki, coğd bayquşun bir növü dür və “*Azərbaycan dilində kəngər deyirlər*” (*be zə ban-e Azərbaycani* kəngər güyənd); “nəxiz” sözü ağac əkilmiş sahəni bildirir və “*Azərbaycan dilində kərdü adlanır*” (*be zə ban-e Azərbaycani* kərdü xənənd) və s. Görü ndü yü kimi, lü gətdə ü ç yerdə “*Azərbaycan dili*” (kursiv bizimdir — **B.X.**) istilahu işlənməmişdir”.¹

V. Piriyev sonradan “Azərbaycan dili” sözü nü n lü gətin ü ç yerində işlənməsini daha da dəqiqləşdirərək yazır: “Mü - əllif (Məhəmməd Naxçıvani — **B.X.**) lü gətin ü ç yerində (s.26,77,132) farsca həmin istilahu — “zəban-e Azərbaycani”

1. V.Piriyev. “Azərbaycan dili” istilahu nə vaxtdan bəllidir? - “Ədəbiyyat” qəzeti, 17 iyul, 1992.
2. V.Piriyev. Bir daha “Azərbaycan dili” istilahu barədə. - “Azadlıq” qəzeti, 13 may, 1995, s.8.

ni” istilahını işlətmişdir”.²

Çox güman ki, Məhəmməd Naxçıvanının lüğəti diqqətlə oxunsa, nəinki üç yerdə, hətta çoxlu yerdə Azərbaycan dili istilahına rast gəlmək olar.

Deməli, lüğət yazıldığı dövrdə “Azərbaycan dili” termini tam şəkildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, başqa dillər içərisində seçilmişdir.

“Azərbaycan dili” termini daha əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş və Azərbaycan əhalisinin danışdığı dili kimi işlənmişdir. Bu mənada Xətib Təbrizi (1030-1109) ilə Əbü-lü la Məəri arasındakı bir hekayənin məzmunu belədir: Xətib Təbrizi kor filosof şair Əbü-lü la Məərinin dərslərində əyləşmişdi. Birdən onun Təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizinin həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimlərdən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbü-lü la Məəri Xətib Təbrizidən həmyerliləri ilə hansı dildə danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, **azərbi dilində** danışır. Əbü-lü la Məəri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbü-lü la Məəri **azərbi dilində** olan danışığı olduğu kimi təkrar edir.¹

Burada **azərbi** sözü əslində Azərbaycan sözü nüfə fonetik variantıdır. **Mətdə isə ərəb dilində “bi-l-adər-bicidə” kəlməsi ilə yazıldığına görə dilçilər arasında müəyyən mübahisələr yaratmışdır. Lakin bu mübahisələrin heç biri Azərbaycan dili termininin hələ XI əsrdə də işləndiyinə kölgə sala bilmir.**

Azərbaycan dili kəlməsinin XI əsrdə işlənməsi bu ifadənin dil və ərəzi adı kimi qədimliyinə bir işarədir. Azərbaycan adı-

1. Bax: M.F. Köprülü. Azəri, Bakı, 2000, s.99

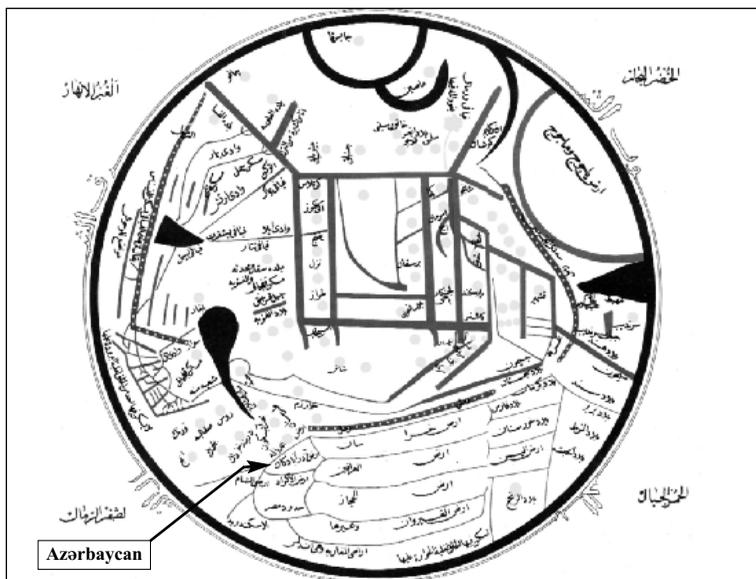
nın həm ərazi, həm də dil adı kimi işlənməsinin özü ndə də heç bir uyğunsuzluq yoxdur. “Belə ki, məsələn, Çin, Koreya, Yaponiya, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tuva, Özbəkistan yer adları ilə həmin ərazilərdə yaşayan xalqların dil adları arasındakı uyğunluğu heç kəs inkar etmir”.¹ **Azərbaycan sözü nü n yer və dil adı olması hər iki mənada qədimliyin göstəricisidir.**

XI yü zilin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divani-lü ğət-it türk” adlı əsərində bir xəritə verilmişdir. M. Kaşğari həmin xəritədə XI yü zilin coğrafiyasını əks etdirmişdir. Bu xəritədə bir çox ərazilərlə yanaşı, həm də Azərbaycanın ərazisi, qonşuluqda yaşadıkları xalqlar göstərilmişdir.² Xəritədə Azərbaycan adının qeydə alınması indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətindən yayınsa da, bu faktı nəzərdən qaçırmayan da olmuş və xəritədə əks olunmuş ərazilərdən, onların xalqlarından bəhs etmişdir. Konkret olaraq xəritədə Azərbaycanla bağlı mövcud olanlar barəsində belə bir şərh yazmışdır: **“Xəritədə Azərbaycan adı Azərabadkan şəklində (ərzi Azərabadkan — yəni, Azərbaycan ərazisi, Azərbaycan torpağı) yazılıb. O, (yəni Azərbaycan — B.X.) xəritədə şimal-qərb istiqamətində Xəzər dənizinin (xəritədə “bəhri Abesqun” — yəni, Abesqun dənizi. Bu, (dəniz — B.X.) Xəzərin qədim adlarından biridir) qərbində yerləşir. Cənubda Xorasan, İraq, şərqdə Rum, şimalda Xəzərlər (“Dərbəndi Xəzəran” — xəzərlərin Dərbəndi), qərbdə Şam (“ərzi əl-Şam”—Şam ərazisi, Suriya) ilə həmsərhəddir.”**³

1. Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997, s.16-17

2. Divanü lüğət-it-türk (tercüməsi çevirən Besim Atalay). I c., Ankara, 1992.

3. Xəlil Ağaverdi. 930 yaşlı xəritədə Azərbaycan. - “Xalq qəzeti”, 21 sentyabr, 2000, № 215(23580), s.5.

Mahmud Kaşğarının XI əsrdə tərtib etdiyi xəritə

Azərbaycan sözü dil adı kimi XIX əsrdə də işlənmişdir. V.V.Radlovun XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazılmış “Опыт словаря тюркских наречий” adlı dörd cildlik (8 kitabdan ibarət) lüğətindəki **Azərbaycan ləhcəsi//dili** terminini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Azərbaycan dili 1903-cü ildə N.F.Katanovun çap etdirdiyi “Uryanxay dili” adlı iki cildlik əsərində də işlənmişdir.

Azərbaycanla bağlı olan bu faktların özü də dilimizin, xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Həm də bu faktlar təkzib edir ki, Azərbaycan sözü XX əsrin 30-cu illərində meydana çıxmamış, əksinə, qədim tarixi köklərə söykənmişdir. Deməli, bu sözə XX əsrin 30-cu illərinin siyasi baxışından qiymət verməyin elmi əsası yoxdur. Sadəcə olaraq elmi irsimizə və qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

Azərbaycan sözünün mənbələrdə işlənməsi onu təsdiq edir ki, bu kəlmə ərazi və dil adı kimi tarixən mövcud olmuşdur. Lakin bu mənbələrdən xəbərsiz olanlar (bəzən isə xəbərləri olanlar heç bu mənbələrin adını da çəkməmişlər) Azərbaycan sözünün ərazi və dil adı olmasının qədim tarixi köklərini nəzərə almamış və süni şəkildə həqiqəti təhrif etmişlər. Həqiqətin təhrif olunmasında İran və Sovet tarixşünaslığının mövqeyi üst-üstə düşmüşdür. Vaxtı ilə Seyid Əhməd Kəsrəvi Tehranda “Azəri, ya zəbane bostane Azərbaycan” (“Azəri, yaxud qədim Azərbaycan dili”) adlı əsər çap etdirmişdir. Başdan-ayağa cəfəng fikirlərlə dolu olan bu əsərdə Azərbaycan xalqının dili, tarixi, ərazisi qərəzli və Azərbaycanın əleyhinə olan şovinst mövqedən “tədqiq edilmiş”dir. Onun əsərində siyasi dairələrin məqsədli şəkildə apardıqları təbliğatın təsiri aydın şəkildə hiss olunur. Çox haqlı olaraq M. Hacıyev Seyid Əhməd Kəsrəvinin mənbələrə əsaslanmayan, faktlara söykənməyən bu fikrinə etiraz edir: “Yalnız bir neçə il bundan əvvəl “Qafqaz Azərbaycanı” adlanmağa başlanan Bakı vilayətinin adı Aran olmuşdur... Əgər qafqazlı qardaşlarımız öz yeni yaranmış ölkə və millətlərinin qədim adını saxlayıb, onu “Aran” adlandırsaydılar, daha yaxşı olardı, onlara qarşı heç kəsin sözü və etirazı da ola bilməzdi. Bəzi qədim müəlliflərin “Azərbaycan” adını daha genişləndirib Aran şəhərlərini də ona daxil etmələrinə baxmayaraq, demək lazımdır ki, o vilayət heç vaxt Azərbaycan adı daşımamışdır”.¹

Deməli, Seyid Əhməd Kəsrəvi mənbələri nəzərə almadan Azərbaycan adı ilə razılaşmamışdır və Bakı vilayətinin adını Aran adlandırmışdır. Halbuki Azərbaycan ərazisi yalnız Bakı vilayətindən ibarət deyildir. Aran adına gəldikdə isə bu ad Azərbaycan ərazisinə daxil olan vilayətlərdən biridir. Həm də yuxarıda M. Kaşğarının (XI əsr) və Məhəmməd Naxçıvanının (XIV əsr) əsərlərində, eləcə də digərlərində Azərbaycan sözünün işlənməsi təsdiq edir ki, Seyid Əhməd Kəsrəvi mənbələrə

1. Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim — vicdanım, iftixarımdır. — Azərbaycan. N 8, 1990, s. 166.

və faktlara düzgün yanaşmamışdır. Bu mənada M. Hacıyevin fikri və mövqeyi də əsaslı olduğu qədər də elmidir. O, Seyid Əhməd Kəsrəvinin dəlilsiz-sübutsuz fikrinə qarşı yazır: "... Aran adı müstəqil dövlət adı deyil, vahid Azərbaycanın bir vilayətinin adı olmuşdur. Azərbaycanın Qəzvin, Zəncan, Şamaxı, Gəncə və s. vilayətləri kimi. Ona görə də bəzi tarixçilər Azərbaycanın şimal hissəsindən bəhs edərkən, onu Aran deyil, ümumi adı ilə Aderbadakan, Azərbaycanqan, Azərbaycan və s. şəkillərdə adlandırmışlar.

... müəllif (Seyid Əhməd Kəsrəvi nəzərdə tutulur — B. X.) qədim ərəb, fars tarixçi, coğrafiyaşünas və səyyahlarının, qədim və etibarlı kitablarında bu yerin Azərbaycan adlanması haqqındakı tutarlı faktlarını dəlilsiz-sübutsuz rədd edir və qəti surətdə yazır ki, bəzi qədim müəlliflərin oranı Azərbaycan adlandırmasına baxmayaraq, o yer heç vaxt Azərbaycan adı daşımamışdır. Əlbəttə, bu, başdan-ayağa ağ yalandır. Bu torpağın (Bakı vilayətinin, qədim Şamaxının, Gəncə şəhərinin, Bərdənin, Beyləqanın, Şabranın və s.) yerləşdiyi ərazinin Azərbaycan adlanması haqqında olduqca çoxlu qədim mənbələr vardır. İbn Hoqəl, İbn Bəzzaz, İbn-əl Əsir, Təbəri və başqa onlarla müəllifin əsərini buna misal gətirmək olar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XI əsrin ortalarına aid olub qədim ərəb mənbələrindən sayılan İbn Müsqəveyh Ər Razinin "Təəqubil-Himəm və tərəcibül-üməm" əsərinin bir neçə yerində Azərbaycan adını çəkir".¹

Azərbaycan adını inkar edənlər sırasında İran və Sovet tarixşünaslığının xeyli "xidmət"i olmuşdur. Bu "xidmət"də İranla Sovetlər İttifaqının mövqeyi üst-üstə düşmüşdür. İranla Sovetlər İttifaqının mövqeyinin üst-üstə düşməsi bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdur. Birincisi, İran heç vaxt Azərbaycanın müstəqil olmasını ürəkdən istəməmişdir. Ona görə ki, Azərbaycanın müstəqil və güclü olması İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycanın da müstəqillik tələb etməsi ilə nəticələnə bi-

1. Maqşud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, ictimaiyyətimdir. — Azərbaycan, №8, 1990, s. 166.

lər. İkincisi, Azərbaycanın müstəqil olması Sovetlər İttifaqını və onun siyasi karyerasını heç vaxt razı salmamışdır. Beləliklə, Azərbaycana olan münasibətdə İranla Sovetlər İttifaqının mənafeyi bir-birini tamamlamışdır. Həm də İranın və Sovetlər İttifaqının apardığı siyasəti qəbul edən dövlətlər də (eyni zamanda öz maraqları naminə bu məcburiyyətdə qalanlar) istər-istəməz Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv münasibətə haqq qazandırmışlar.

İranın hakim dairələri, millətçi şovinistləri nəinki türk dilinin, eləcə də Azərbaycan dilinin işlənməsi və yayılması arealına həmişə qısqançlıqla yanaşaraq onlara qarşı müqavimət göstərmişlər. Bununla da Azərbaycan dilini fars dilinin içərisində əritməyə çalışmışlar. İş o yerə çatıb ki, genetik, fonetik-qrammatik cəhətdən İran dillərindən fərqlənən Azərbaycan dilinin kökünü saxtalaşdıraraq onun İran dilinin özülü üzərində qurulması fikrində bulunublar. Bununla da, Azərbaycan dilini sıxışdırmaq, öz içərilərində əritmək, nəyin bahasına olursa-olsun bu xalqın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə yiyə durmaq İranın siyasi dairələrinin əbədi mövqeyi olmuşdur. Əsl həqiqət isə tamamilə başqadır. Həqiqət əvəzinə yalan, böhtan yazmaq Kəsrəvidən başlamışdır. Sonradan isə saxta tarix yaratmaq yolunda xeyli “işlər” aparılmışdır. Artıq tarixin necə saxtalaşdırıldığı aşkar olunur, əsl həqiqət üzə çıxır. Odur ki, Nasir Purpirar “On iki əsr sükut!” adlı kitabında yazır: “Yüzlərcə sənədin qərəzsizcə araşdırılması göstərir ki, yəhudilərin sifarişli və arxa duruşu ilə Həxaməşilər (Əhəmənilər — B. X.) adı ilə “İran” tarixinə girən qövm qətiyyənlər yerli və “İran”lı olmamışlar. Şayəd onları yerli olmayan yeganə mühacir qəbilələr kimi anlamaq olar ki, miladdan öncə 650-ci ildə və ya daha doğrusu Babilin süqutundan qısa bir zaman öncə Babilə, Beynəlnəhrinə və sonra da “İran”a soxulmuşlar”.¹

Azərbaycan dili və tarixini saxtalaşdıranlardan biri də Əb-

1. Nasir Purpirar. On iki əsr sükut! (çevirən: Güntay Cavanşir). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2002, s. 268.

dül Əli Karəng olmuşdur. Onun yanlış və əsassız fikirləri etirazla qarşılanmışdır: "... Əbdül Əli Karəng 1959-cu ildə İranda nəşr olunmuş bir əsərində müasir fars dilini, yaxud, İran dillərinin bir-birinə çox yaxın olan, yalnız bir sıra fonetik fərqlərlə ayrılan müasir İran dillərini Azərbaycanın türk dilinin (XI-XII əsrə qədərki dilinin) anası-özülü hesab edir.

Hal-hazırda da İranın hakim dairələri Cənubi Azərbaycanda dilimizi sıxışdırıb aradan çıxartmaq üçün az cəhd etmirlər. İndi də İranın islam hakim dairələri bu müəlliflərin əsərlərini əllərində bayraq edərək, deyirlər ki, azərbaycanlılar yenidən öz qədim dillərinə — yəni fars dilinə qayıtmalıdır¹. Göründüyü kimi, azərbaycanlıların qədim dilini fars dili hesab etmək böhtançı, şovinst, millətçi təmayüldən başqa bir şey deyildir. Azərbaycan və fars dilləri bir-birindən fərqli dil ailəsinə aid olduğu halda, bunları eyni köklü dil hesab etmək dilimizin, xalqımızın tarixini göz görə-görə ağlasığmayan bir şəkildə saxtalaşdırmaqdır. Məqsəd isə aydındır. Təki azərbaycanlılara məxsus mədəniyyət, ədəbiyyat, dil, etnoqrafiya və s. farslara aid edilsin, yaxud da azərbaycanlılar fars köklü bir millət kimi təqdim olunsun. Bununla da farsların siyasi dairələri Azərbaycanın maddi-mənəvi, tarixi-etnik, dövlətçilik, sosial-siyasi və s. bazasına yiyə durmaqla özlərinə zəngin bir tarix yaratmaq iddiası ilə beyinləri zəhərləyir, gərəkli tarix səhifəsini saxtakarlıqla doldururlar. Bəs onların özləri kimlərdir? Bu barədə "On iki əsr sükut!" kitabında xeyli təhlillər vardır. Təhlillərin, araşdırmaların nəticəsi kimi oxuyuruq: "İran"da qətiyyən Pars adında bir ölkə və tarixdə qətiyyən Parslar adında bir qəbilə və qövm olmamışdır. Yəhudi tarixçiləri ilə eyni görüşləri və hədəfi paylaşan öz tarixçilərimiz bu saxta sözü gündəmdə saxlamaqla, əski İran qövmələrinin viranedici vəhşi axınçı qövmə söyüş kimi söylədikləri Pars sözünü saxtalaşdıraraq və bu sözə tarixən, ifadə etmədi-

1. Maqşud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımızdır. — Azərbaycan. №8, 1990, s. 168.

yi bir mənanı yükləyərək, milli vəhdət və birliyi pozmağa çalışmışlar”.¹ Pars//Parse sözünün mənası barədə yazılır: “İran” xalqları bu tanınmaz, kimliksiz və qaniçən qövmü “Parse” olaraq adlandırdı. Bu ləqəb əski “İran”da, indiki “İran”da və Midiya və Elam lüğətnaməsində “dilənçi, sülənən və işğalçı” olaraq anlaşılmışdır. Bu ləqəbdən fars dilində “pərsə zədən (veyllənmək, avaralanmaq)” sözü düzəldilmişdir və hətta İran xalqları köpəyin əsəbi hürüşünü köpəyin hürüş səsinə uyğun olaraq “Pars” adlandırmışdır”.²

Həxamənilər (Əhəmənilər) barəsində fikirlər, mövqelər dəyişir. Eyni zamanda Parsların İrana gəlməsi və onların vəhədülərin bir boyu kimi adlanması indi tarixdə yeni bir səhifə kimi açılır. İndiyə qədər bizim əleyhimizə olan tarixçilərlə yanaşı, bizim tarixçilərimiz də təhrif olunmuş tarixə söykənərək tədqiqatlar aparmağa daha üstünlük vermişlər. Bununla da təhrif olunmuş tarixin ayaq açib yeriməsinə geniş imkan yaratmışlar. Sözüün həqiqi mənasında təhrif olunmuş fikirləri təkrar etməklə məşğul olmuşlar. “Ümumiyyətlə, bizim tarixçilərimiz əski rəvayətlərə tənqidi baxmağı təcrübə etməmişlər, adətən, eşitdikləri nağılları olduğu kimi qaynaq olaraq istifadə edir və Herodotun, Harold Lembin və Alber Şandorrun rəvayətlərini təkrar etməkdən usanmazlar. Eynən onlar kimi, bizim tarixçilərimiz də heç bir dəlilə güvənmədən iddia edirlər ki, Parslar miladdan öncə birinci minilliyin əvvəllərində “İran”a gəlmiş, o dövənlərdə özlərini Pars adlandırmış, miladdan öncə VIII əsrdə indiki Farsda məskunlaşmış və tarix onların ilk hökmdarlarını “Həxaməniş” olaraq tanımışdır”.³

“On iki əsr sükut!” kitabından məlum olur ki, farslar yəhudi qövmünün bir qoludur, Həxamənilərin (Əhəmənilərin)

1. Nasir Purpirar. On iki əsr sükut! (Çevirən: Güntay Cavanşir). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2002, s. 273.

2. Bax: Yənə orada.

3. Yənə orada. s. 167.

tarixi yəhudi tarixinin bir hissəsidir. Yəhudilər adsız, sərgərdan bir qəbilənin yüksəlməsinə köməklik göstərmiş, onları imperatorluq səviyyəsinə qədər yüksəltmiş, sonradan onların əli ilə Beynəlnəhrin (İkiçayarası), Mesopatamiya və Orta Şərq mədəniyyətini məhv etmişlər. Yəhudilərin bu məqsədli işi bəşəriyyətin böyük bir tarixini saaxtalaşdırmaqdan başqa bir iş olmamışdır. Tarixə müdaxilə edənlərin yaratdığı tarix saxtakarlıqdan ibarət olubdur. Bu anda “On iki əsr sükut!” kitabından bəzi məqamları olduğu kimi verməli oluruq: “Sözün əsl mənasında Həxamənşilər tarixi Yəhudi qövmü tarixinin yeni bir səhifəsidir. Əgər Həxamənşiləri yəhudilərin bir “boyu” kimi adlandırsam, heç də yanılmış deyiləm və öz iddialarımı müdafiə edirəm: Yəhudilərin bilginləri sərgərdan və adsız bir qəbilənin başçılarından qüdrət tələblilik xəyallarından, kimliksizliklərindən, kultürsüzlüklərindən və xunxarlıqlarından (qanıçən, zalım, qəddar — B. X.) yararlandılar. Yəhudilər maddi və əqli yardımları ilə onları bir imperatorluq təsisçiləri səviyyəsinə qədər yüksəltdilər. Sonra da onların əli ilə çox uzun vədəli öz mənafeləri üçün zəkali və dinamik olan Beynəlnəhrin mədəniyyətini və gəlişməkdə olan Orta Şərq mədəniyyətini məhv etdilər. Bununla da öz qövmələrinin və məbədlərinin təhlükəsizlik və güvənliyini güvəncə altına almağa çalışdılar...

Yəhudilər... İranda köksüz, soysuz və nağılvari bir milliyətçiliyi ortaya ataraq, məntiqsiz bir milli özünü böyükgörmə fikrini tələq etməklə ərəb və islam düşmənçiliyini körükləmişlər. Yəhudilərin bu planlı çalışmaları İrandaqı bilgisiz ziyalılarla xalq kütlələri arasında dərin bir uçurumun ortaya çıxışını saxlamışdır və indiki şəraitdə bu uçurumun aradan qaldırılması qeyri-mümkündür”.¹

Özünü üstün tutmaq, başqa millətlərə yuxarıdan aşağı baxmaq, fars şovinizminin tarix boyu tutduğu mövqə olmuşdur. Bu, həm də İranın apardığı siyasətin tərkib hissəsində həmişə

1. Nasir Purpirar. Adı göstərilən əsər. s. 266-267.

məqsədli şəkildə özünü göstərmişdir. Xüsusilə, İrandakı azərbaycanlılar və onların dili, şimaldakı azərbaycanlılar və onların qurduğu dövlət fars şovinizminin həmişə narahatçılığına səbəb olmuşdur. Tarix boyu azərbaycanlılara, Azərbaycan dilinə qısqanc münasibət hiss olunmuşdur və indi də hiss olunmaqdadır. Azərbaycanlılara və Azərbaycan dilinə bu cür düşmən münasibət barəsində bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Düzdür, biz bu faktın getdiyi mənbə olan “Azərbaycan” qəzetini (N 56, 8 noyabr, 1946) axtarsaq da, tapa bilmədik. Görünür ki, belə dəyərli faktların getdiyi mənbələri hansı yollasa (!) yoxa çıxartmışlar. Ancaq bununla belə, həmin faktı ilk mənbədən əldə edə bilməsək də, burada verməli oluruq. Belə ki, doğma dilini dərin məhəbbətlə sevən Firudin İbrahimi “Ana dilimizin düşmənləri” adlı məqaləsində yazırdı: “Mənim pasportum Azərbaycan dilində yazılmışdı (Cənubi Azərbaycanda qurulmuş demokratik hökumət zamanında Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili idi. — *M. H.*). Fransaya viza almaq üçün mən (yəni Firudin İbrahimi — *B. X.*) pasportumu İranın xarici işlər nazirliyinə təqdim etdim... İdarə məmurları mənim pasportumu Azərbaycan dilində gördükdə ildırım vurmuş adamlar kimi mat qaldılar. Mənə: — Ağa, bağışlayın, biz bu pasportu qəbul edə bilmərik. Çünki, azərbaycanca yazılmışdır, bu rəsmi dil deyil — deyə pasportu əldən-ələ ötürdülər. Pasportum bütün idarələri dolandı... Pasportun Azərbaycan dilində yazılması Xarici İşlər Nazirliyi üçün çətin həll olunan bir məsələ açmış və ömürlərini idarə stolunun dalında çürütmüş bürokratlar üçün əngəl olmuşdu”.¹ Budur, Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara və Azərbaycan dilinə olan münasibət. Bu cür düşmənçilik münasibətinin nəticəsidir ki, İranda 30 milyondan çox azərbaycanlının yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində məktəb, təhsil yoxdur.

Azərbaycanın tarixi coğrafiyası indikindən qat-qat geniş

1. Bax: Maqsud Hacıyev. Adı göstərilən məqalə. s.169.

areallı olmuşdur. Bunu “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” kitabındakı tərtib olunmuş xəritələr də təsdiq edir.¹ F. Məmmədovanın² (b.e.ə. III əsr — b. e. VII əsr), N. Vəlixanovun³ (ərəb işğalından sonrakı dövrdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını əks etdirən), M. X. Şəriflinin⁴ (Azərbaycan ərazisində IX-XII əsrlərdə yaranmış feodal dövlətlərinin — Şirvanşahlar, Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər və Naxçıvanşahlar), V. Z. Piriyevin⁵ (Azərbaycan torpaqlarının XIII-XIV əsrlərdəki tarixi coğrafiyası), O. Ə. Əfəndiyevin⁶ (Azərbaycanın XV-XVI əsrlərdəki tarixi-coğrafi hüdudları), Ə. Ə. Rəhmani və F. M. Əliyevin⁷ (Azərbaycanda XVI əsrin sonu — XVIII əsrlərdə sərhədlər və inzibati bölgü) tərtib etdikləri xəritələr Azərbaycan tarixinə dair vacib və mühüm məlumatlar verməklə yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin işlənmə arealının tarixən geniş olması barədə də müəyyən təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətləri Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının hüdudları içərisində mövcud olan dövlətlərdir.

Manna, Midiya (Maday), Atropatena, Albaniya dövlətləri Azərbaycan türklərinin dövlətləridir və orada müxtəlif etnoslar da yaşamışdır. Əgər belə demək olarsa, Mannada yaşayan Manna xalqı, Midiyada (Madayda) yaşayan Midiya (Maday) xalqı, Atropatendə yaşayan Atropaten xalqı, Albaniyada yaşayan Alban xalqı Azərbaycan türklərinin nüfuzundan, üstün mövqeyindən kənar da deyildir. Deməli, Manna, Midiya (Maday), Atropatena, Albaniya adları ümumiləşmiş ad kimi türk mənşəli tayfaların üstünlüyünə və aparıcı roluna məxsusdur, aiddir.

1. Вах: Историческая география Азербайджана. “Елм”, Баку, 1987.

2. Вах: Yenə orada. s. 36-41.

3. Вах: Yenə orada. s. 74.

4. Вах: Yenə orada. s. 89-91.

5. Вах: Yenə orada. s. 104-105.

6. Вах: Yenə orada. s. 115-116.

7. Вах: Yenə orada. s. 125.

Qeyd: Azərbaycan ərazisinə aid xəritələr sübut edir ki, tarixən Azərbaycan ərazisinin sərhədləri geniş olmuşdur. Deməli, təbii ki, Azərbaycan ərazisinin tarixən mövcud olmuş sərhədləri içərisində Azərbaycan dili işlənmiş və ünsiyyətə xidmət etmişdir. Azərbaycanın ərazisi getdikcə azaldıqdan sonra Azərbaycan dilinin işlənmə hüdudu da məhdudlaşmışdır.

Ön Asiya ərazisində e.ə. III-II minilliklərdə TAYFALAR VƏ TAYFA İTTİFAQLARI

*Bu xəritə "Azərbaycan tarixi". Yeddi cildə.
Birinci cild, "Elm", Bakı, 1998 kitabından götürülmüşdür.*

Manna dövləti

*Bu xəritə "Azərbaycan tarixi". Yeddi cildə.
Birinci cild, "Elm", Bakı, 1998 kitabından götürülmüşdür.*

MADA İMPERİYASI

*Bu xəritə "Azərbaycan tarixi". Yeddi cildə.
Birinci cild, "Elm", Bakı, 1998 kitabından götürülmüşdür.*

Албанија е.ә. III әsrә qәdәrki dөvrдә

1-siyasi sәrhәdlәр; 2-әhatә dairәsi;

3-әyalәtlәр; 4-vilayәtlәр; 5-paytaxt;

6-şәhәrlәр.

Albaniya e.ə. II-I əsrlərdə

1-siyasi sərhədlər; 2-əhatə dairəsi;

3-əyalətlər; 4-vilayətlər; 5-paytaxt;

6-şəhərlər.

Албанија I-II əsrlərdə

1-siyasi sərhədlər; 2-əhatə dairəsi;
3-əyalətlər; 4-vilayətlər; 5-paytaxt;
6-şəhərlər.

Albaniya III-IV əsrlərdə

- 1-siyasi sərhədlər; 2-əhatə dairəsi;
3-əyalətlər; 4-vilayətlər; 5-paytaxt;
6-şəhərlər.

Albaniya VI-VII əsrlərdə
1-siyasi sərhədlər; 2-əyalətlər;
3-vilayətlər; 4-paytaxt;
5-şəhərlər.

Albaniya VIII-IX əsrlərdə

1-sərhadlər; 2-əyalətlər;

3-vilayətlər; 4-bölgələr; 5-paytaxt;

6-qalalar; 7-yaşayış məntəqələri

Albaniya IX əsrin II yarısı - X əsrlərdə.
Sacilər dövləti 879-957-ci illərdə.
1-Sərhədlər; 2-Təbə olan dövlətlərin sərhədi;
3-Dövlətin paytaxtı; 4-Şəhərlər; 5-Qalalar.

Albaniya X əsrin ortalarında - X əsrin sonlarında.

Salarilər dövləti 941-981-ci illərdə.

1-Sərhədlər; 2-Təbə olan dövlətlərin sərhədi;

3-Dövlətin paytaxtı; 4-Şəhərlər; 5-Qalalar.

Azərbaycan XI-XII əsrin ortalarında.

Azərbaycan XIII əsrin ikinci yarısı - XIV əsrin əvvəlində

*1-siyasi sərhədlər; 2-əyalətlər; 3-vilayət;
4-dövlətin paytaxtı; 5-əyalətin paytaxtı,
vilayət, böyük şəhərlər;
6-digər şəhərlər; 7-qalalar.*

Azərbaycan XIV əsrin ikinci yarısı - XV əsrin əvvəlində

*1-siyasi sərhədlər; 2-əyalətlər; 3-vilayət;
4-dövlətin paytaxtı; 5-əyalətin paytaxtı,
vilayət, böyük şəhərlər;
6-digər şəhərlər; 7-qalalar.*

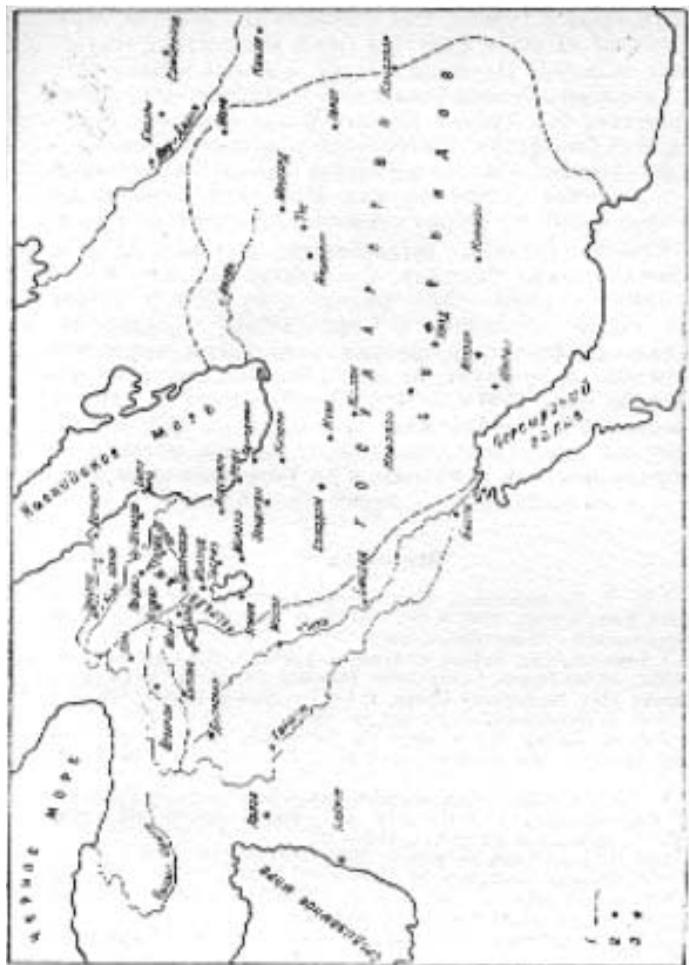
Azərbaycan XV əsrdə

1-siyasi sərhədlər; 2-əyalətlər; 3-dövlətin paytaxtı;
4-şəhərlər; 5-qalalar 6-Şirvanşahlar
dövlətinin sərhədi.

Azərbaycan XVI əsrdə

- 1-siyasi sərhədlər; 2-əyalətlər; 3-vilayət;
4-Səfəvilərin vassalları; 5-əyalətin sərhəddi; 6-Sərhədləri;
7-Səfəvilərin siyasi sərhədləri; 8-şəhər; 9-qalalar.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti XV əsrdə

1-Səfəvilərin siyasi sərhədləri; 2-şəhərlər; 3-qalalar.

Azərbaycan XVII əsrdə

*1-siyasi sərhədlər; 2-Səfəvilərin sərhədi; 3-əyalətin sərhədi;
4-dövlətinin paytaxtı; 5-şəhər; 6-qalalar;
7-əyalətlər; 8-vilayət.*

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

Azərbaycan xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında

Midiya dövlətini bəzən farslarla əlaqəli hesab etsələr də, əslində son dövrün tədqiqatlarında bu məsələyə münasibət dəyişir. Tariyel Azərtürk (Tariyel Vəli Nüvədili) Midiyanın türk torpaqları olması ideyasını qəbul edir. O, bu ideyanı təsdiq etmək üçün Bisutun qayasəthi fiqurları və yazısındaki sətirlərə istinad edir. Tariyel Azərtürk yazır: “Vaxtilə yazıların yəhudilərə, fiqurların isə İsa Peyğəmbərə və onun silahdaşlarına məxsus olması barədəki elmi fikrinə İngiltərə zabiti Ser Henri Ravelinson öz kəşfi ilə (1839) son qoydu.

O, yazıların sirrlərini açaraq (1847) onun Daranın şəcərəsi barədə məlumat olduğunu bəyan etdi. Yazılar sanskritə bənzər qədim pəhləvi dilində belə səslənir:

“Darayavush Kshayatiya mene pita Viştaspa [,] Viştas-pahya pita Arşama [,] Arşamahya pita Ariyaramna [,] Ariyaramnahya pita Çişpiş [,] Çişpais pita Haxamniş”

[Mən] Şah Daryavuş, **mənim** atam (pita) Viştaspa, Viştaspanın atası Arşama, Arşamanın atası Ariyaram, Ariyaramın atası Çişpiş, Çişpişin atası Haxamniş (Əhəməni - T.A.) [olub]”¹

Tariyel Azərtürkün fikrincə, Bisutun fiqurundakı Midiya kahini *Qaumata (Qəyyum Ata)* adının türkcə səslənməsi və qayasəthi yazıların qəlibləmə metodu ilə türkcə açılması Midiyanın əski türk torpaqları olduğu iddiasına elmi bəraət qazandırır.²

Azərbaycanın tarixi ərazisi geniş olmuşdur. Bu barədə “Azərbaycan tarixi” kitabında yazılır: “Azərbaycanın tarixi ərazisi şərqi Zaqafqaziya və İranın şimal-qərb hissəsində yerləşir. Sahəsi 221,6 min.km², əhalisinin sayı isə 30 mln. nəfərdən artıqdır.

Hazırda bu tarixi ərazinin bir hissəsini tutan Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min.km², əhalisi 7.535,3 min nəfərdir (1996-cı il), Cənubi Azərbaycanın ərazisi 135 min.km²,

1. Tariyevl Azərtürk (Tariyel Vəli Nüvədili). Azəri (şumer), çin və hun-qar (on oqur) dillərinin köməyi ilə hun dilinin bərpası. Seattle, USA, 2003, s.19-20.

2. Yenə orada. s.20.

əhalisi 25 mln. nəfərə qədərdir”.¹

Bu faktdan da aydınca görünür ki, Azərbaycanın tarixi ərazisi zaman-zaman azalmışdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, Azərbaycanın tarixi ərazisində, təbii ki, Azərbaycan dili işlənmişdir. Müəyyən dövrlərdə Azərbaycan dili ərəb, fars və digər dillərin təsiri ilə qarşılaşsa da, gücü, nüfuzu, daxili imkanları və potensialı ilə özünü qoruyub saxlamışdır. Ancaq Azərbaycanın tarixi ərazisi zaman-zaman azaldıqca Azərbaycan dilinin işlənmə coğrafiyası da məhdudlaşmışdır. Bu məhdudlaşmanın nəticəsi kimi Azərbaycan dili hal-hazırda millət və dövlət dili kimi konkret coğrafi ərazinin hüdudlarında işlənir.

Lakin Azərbaycan dilinin vaxtı ilə işləndiyi ərazilərdə indi də azlıqda olan Azərbaycan türklərinə aid tayfalar yaşayır və bu dili işlədirlər. Bu mənada *Əfşar*, *Eynəlli*, *Baharlu*, *Bəxtiyari*, *Qacar*, *Qaragözlü*, *Calari*, *Qaşqar*, *Müqəddəm*, *Nəfər*, *Pıçaqçı*, *Şahsevən*, *Xəzər*, *Türkmən*, *Moğollar* və digər tayfalar Azərbaycan türklərinə aid türk etnoslarının adıdır. Onların sayı və yayıldığı ərazilər belədir:²

- Əfşarlar** - 290.000 (iki yüz doxsan min) İranda
- Eynəlli** - 5.000 (beş min) İranda
- Baharlu** - 7.500 (yeddi min beş yüz) İranda
- Bəxtiyari** - 10.000 (on min) İranda
- Qacar** - 3.000 (üç min) İranda
- Qaragözlü** - 2.000 (iki min) İranda
- Calari** - 7.500 (yeddi min beş yüz) İranda
- Qaşqar** - 120.000 (yüz iyirmi min) İranda
- Müqəddəm** - 5.000 (beş min) İranda
- Nəfər** - 3.500 (üç min beş yüz) İranda
- Pıçaqçı** - 1.000 (min) İranda
- Şahsevən** - 65.000 (altmış beş min) İranda, 5.000 (beş min) Əfqanıstanda, 300.000-900.000 (üç yüz min-doqquz yüz min) İraqda, 30.000 (otuz min) Suriyada, 53.000 (əlli üç min) Türkiyədə.

1. Azərbaycan tarixi. Birinci cild. Elm, Bakı, 1998, s.44.

2. Tariyel Azərtürk. (Tariyel Vəli Nüvədili). Adı göstərilən əsər. s.3.

Xəzər - 5.000 (beş min) Əfqanıstanda

Türkmən - 3.000000 (üç milyon) İraqda

Moğollar - 12.000 (on iki min) Əfqanıstanda

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialektlərinin öyrənilməsində bu etnosların dil xüsusiyyətləri tədqiq olunmamışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialektlərinin öyrənilməsi azərbaycanlıların yayıldığı bütün ərazilərin nəzərə alınması istiqamətində aparılmamışdır. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin aparılması Azərbaycan dilinin və onun dialektlərinin dolğun və dürüst öyrənilməsində maraqlı nəticələr üzə çıxara bilər.

I. 6. AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN BƏZİ PROBLEMLƏRİ: DÜNƏN, BU GÜN

A.Bakıxanov yazır: "...Tarix elə bir danışmayan natiqdır ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır".¹

Azərbaycan çox qədim və zəngin bir tarixə malik ölkədir. Təxminən üç min illik tam tarixi olan Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mənəvi həyatında bir çox hadisələr baş vermişdir. Belə bir fikir mövcuddur ki, Azərbaycandakı həyat min illər əvvəl Kür ilə Araz çayı arasında başlanmışdır. Burada muğ//muğan adlı zəkali və yaşamaq eşqi yüksək olan bir millət məskən salmışdır.

Azərbaycan Şərqi aləmində cahanşümul bir ölkə kimi mənəviyyatın, mədəniyyətin təməl daşını əks etdirən bir məmləkətdir. Bir çox zaman Aran kimi adlanmış bu torpaq dünyaya Zərdüşti və "Avesta" kitabını bəxş etmişdir. Bu kitab Şərqi mənəvi dünyasının əsaslarının qorunmasında başlıca rol oynamışdır. Təbii ki, Zərdüşti və "Avesta" kitabının nüfuzu onları dünyaya bəxş etmiş Azərbaycan torpağının müqəddəsliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Elə buna görə də Azərbaycandakı muğlar da, Zərdüşti də torpağa bağlılığı, yol, körpü salmağı, qaranlığa, cəhalətə qarşı mübarizəni əsas düşüncə təzi kimi qəbul etmişdir. Bunlar Azərbaycanda türkçülüğü təzahür etdirən başlıca əlamətlər kimi meydana çıxmış, düşüncə təzi kimi bu ərəzidə məskunlaşanların həyatında dərin kök salmışdır. Bu cür düşüncə təzi Aran, Muğan ərəzilərində və bütövlükdə Azərbaycanda yüksək səviyyəli mədəniyyəti formalaşdıran elementlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

¹ I. A.Bakıxanov. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1951, s. 10

Azərbaycanda Zərdüştə qədərki dövrdə də böyük mədəniyyət, fəlsəfə, həyat, dünyagörüş, əxlaq və s. mövcud olmuşdur. Zərdüştə qədər mövcud olanların nüvəsində yenə də türk təzahürünün dominant rolu yüksək dərəcəsi və səviyyəsi ilə seçilmişdir. Lakin Azərbaycana dair tarixi materialların müxtəlif səbəblərlə bağlı məhv olunması ölkəmizə dair ətraflı, obyektiv bilgiləri və məlumatları yoxa çıxartmışdır. Bunun müqabilində dilimizə, tariximizə, ədəbiyyatımıza, bir sözlə, mədəniyyətimizə aid mətləblərə böyük zərbə vurmuş, Azərbaycana dair mənbələrin bir qismi ərəb istilasını zamanı dağıdılmış, nəticədə minilliklərin mədəniyyət tarixi yoxa çıxmışdır. A.Bakıxanov ərəb istilasını dövründən bəhs edərkən yazır: “Bərdə şəhəri o zamandan xarabalığa üz qoydu. Xülasə, Bəkr və Əbdürrəhman Şirvanın yaxınlığına çatınca o yerin padşahları nəslindən olan vilayət hökmdarı Şəhriyar aman istədi və sülh etdi, bu şərtlə ki, xərac və cizyə verməsin və bu vergilər türkləri və sair müxtəlif din sahiblərini dəf etmək üçün saxlanacaq qoşuna sərf edilsin. Onlar Şəhriyarın bu təklifini Süracə ibni-Əmrə yazdılar, o da bunu Ömər ibni-Xəttabın hüzuruna göndərdi. Xəlifə də bunu qəbul etdi. Ərəblərlə şirvanşahlar arasında bu qayda həmişə saxlanırdı”¹.

İndi əlimizdə “Avesta” dövrünə və ondan əvvəlki minilliklərə aid mənbə, o cümlədən yazı çox azdır, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Çox güman ki, min illər ərzində Azərbaycanın qazandığı mədəniyyətə, ədəbiyyata, dilə və digər sahələrə aid mənbələr ərəb istilasını dövründə məhv edilmişdir. Azərbaycanın qədim tarixinin böyük bir hissəsinin dağıdılması, məhv edilməsi barədə Y.V.Çəmənşəminlinin fikri də maraqlıdır. “...”Avesta”-nı yaradan bir millət ölkəmizə dair nə kimi məlumatlar tərk edib getmiş. Təəssüf ki, əlimizdə o dövrə dair çox da yazı yoxdur. Böyük hadisələrə meydan olan Azərbaycan təxrib olunarkən (dağıdılarkən - B.X.), ədəbi, dini və qeyri məhsulları da məhv olmuş. Bir kərə İsgəndər Rumi (Rumlu -

1. A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 51.

B.X.) Yunanıstana vurulan zərbəyə müqabil (qarşı, əvəzinə - B.X.) İrani və Azərbaycanı alt-üst etdi. Bir sənət möcüzü ad olunan Kəsra sarayını yıxmaq ilə iktifa etmişdi (kifayətlənmişdi - B.X.). Böyük bir mədəniyyəti kökündən qopardı və elmi məhsullar da öldürüldü".¹

Ona görə də Azərbaycanın böyük bir tarixi haqqında məlumatı yalnız ərəb, çin, hind, yunan və s. mənbələrdən öyrənə bilərik. Bu mənbələrin isə Azərbaycan haqqında nə dərəcədə gəniş və müsbət məlumat verməsi bəzən ciddi, bəzən də qeyri-ciddi görünür. Ancaq bununla belə, Azərbaycana aid olan məlumatların bir qismini qədim Yunan tarixçilərinin tədqiqatlarından öyrənirik. Bu mənada Herodotun, Strabonun və başqalarının tədqiqatları qiymətləndirilməlidir.²

Y.V.Çəmənözəminli Herodot və Strabonla yanaşı, Sisilli Diodor, Ksenofon kimi salnaməçilərin vasitəsilə o dövrə aid məlumatın mövcud olmasını təqdirəlayiq bir iş hesab etmişdir.³

Lakin o dövrə dair məlumat əldə etməkdə bu mənbələrin rolu tam kifayət səviyyədə deyildir. Elə buna görədir ki, bəzən məqsədli şəkildə qədim Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq meylləri baş qaldırmış və bu yöndə qərəzli tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan ərazisindəki Qafqaz Albaniyasının sərhəddi, yazısı, ədəbiyyatı, etnogenezi bir çox vaxtlar təhrif olunmuşdur. Bu isə nəticə etibarilə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey olmamışdır. Ona görə ki, Qafqaz Albaniyası həmişə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş və Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Antik Qafqaz Albaniyası Kür və Araz çayları

1. Yusif Vəzir Çəmənözəminli. Tariximiz haqqında Azəri müəlliflərinin əsərləri. - Maarif və mədəniyyət. 1926, N 7, s. 44.

2. Herodot eramızdan əvvəl 480 və 475-ci illər arasında yaşamış məşhur yunan tarixçisidir. Onun kimmerlər, skiflər haqqında verdiyi məlumat Azərbaycan tarixi üçün daha qiymətlidir; Strabon eramızdan təqribən 63 il əvvəl anadan olmuş və eramızdan 19 il əvvəl vəfat etmiş yunan coğrafiyaşünasıdır. Onun "Coğrafiya" adlı əsərində Azərbaycan haqqında məlumat vardır.

3. Yusif Vəzir Çəmənözəminli. Adı göstərilən əsər. s. 44.

nın sərhədləri arasında yerləşmişdir. Azərbaycan ərazisində yerləşmiş antik Qafqaz Albaniyasında albanlarla yanaşı kaspilər, qarqarlar, massagetlər, utilər və digər tayfalar da yaşamışdır.

Axtarışlar sübut edir ki, 1948-ci ildə Mingəçevirin Sudaqılan yaşayış məntəqəsindən aşkar edilmiş epigrafik abidələr türkdilli tayfalara məxsusdur. Mingəçevir xaçaltı yazılı daşının ön hissəsində belə bir tarixi məlumatın yazıldığı ehtimal olunur:

“Yazılışı: ART SAHBEŞ YERUROVPKP SEÇEER

Deyilişi: ARTSAX BEŞ YERUR OV PIĞP SEÇEYYER.

Mənası: ARTSAX BEŞ YERƏ MÜQƏDDƏS POP SEÇİR”.¹

Atəşpərəstlər və albanlar ərəblər və erməni kilsəsi tərəfindən təqib edilərkən türkdilli belə bir yazının məhv edilməməsi təqdirəlayiqdir. Hər halda belə mənbələrin böyük əksəriyyəti çox güman ki, dağıdılmış və izi itirilmişdir. Bu oxunmuş mətn Qafqaz Albaniyasının türkdilli tayfalarla daha çox bağlılığı məsələsinə də diqqət yönəldir. Eyni zamanda Marnvart, Fray, Hubşman və s. kimi qərb alimləri albanların dil və mənşəyindən bəhs edərək onların türkdilli olduqlarını elmi əsaslarla təsdiq etmişlər.

Türk dilinin işlənmə arealı həmişə geniş olmuş və Qafqazda, Şərqdə yaşayan bir çox xalqların ünsiyyətinin əsasında dayanmışdır. “Bunların ləhcələri (türklərin - B.X.) Ermənistan və Azərbaycanın bütün vilayətlərində də İranın bir çox yerlərində işlənən türk dilinə mənsubdur. Bu ləhcə Osmanlı, Cığatay, Qumuq və Noqay ləhcələri arasında orta ləhcədir, lakin hər dil üçün lazım olan yazı qaydaları və qanunları (sərf - nəhv) bu dil üçün hələ təyin edilməmişdir”.²

Burada söhbət Azərbaycan türkcəsindən gedir və onun işlənmə arealı barədə konkret ərazi hüduqları müəyyən olunur.

1. Xanlar Mustafayev. Mingəçevir epigrafik abidələri. - “Elm və həyat”, N 11-12, 1990, c.24.

2. A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 28.

Azərbaycan türkcəsinin Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Dağıstan və s. ərazilərdə ədəbi dil normaları, yazı qaydaları dövrlər üzrə çox asan şəkildə müəyyən oluna bilmir. Ona görə ki, türkcənin geniş ərazi hüduqlarında işlənməsi dialekt fərqlərini artırır, bu da ədəbi dil normalarının, yazı qaydalarının təyin olunmasında çətinliklər yaradır. Lakin yenə də bu ərazilərdə yaşayıb-yaradan yazıçıların dili daha əsas sayılır, ədəbi normaların müəyyən olmasında meyar kimi götürülür.

Qafqazda tarix boyu müxtəlif dilli xalqlar yaşamış və onların hər birinin dilinin, adət-ənənəsinin olmasına baxmayaraq, bu ərazidə türk dili daha inkişaf etmiş, işlək ünsiyyət vasitəsi kimi hökmran mövqedə dayanmışdır. Qafqazın cənubunda daha çoxlu xalqların yaşaması Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaza gəlişi dövründə də müşahidə olunmuşdur. O vaxt dünyanın axırı və qərribəliklər yurdu kimi tanınan Qafqazda dillərin çoxluğunu yunan tarixçiləri də yazmışdır. Bu barədə A. Bakıxanov yunan tarixçilərinə istinad edərək yazır: “Dillərinin (Qafqazın cənubunda yaşayan xalqların dillərinin - B.X.) qərribəliyi, çoxluğu və ya inkişaf etməməsi üzündən onları anlamaq mümkün deyildi”.¹

Lakin müxtəlifdilli xalqlar türklərin dilində danışmağı daha üstün tutmuş və bir-birini anlamışlar. Türk dilinin hakim mövqeyi ərəblərin istilasına qədərki dövrdə digər xalqların ünsiyyət vasitəsi kimi böyük rol oynamışdır. Türklər üçün onun dilinə hörmət edənlər və bu dildə danışanlar dost sayılmış və həmişə türklərin qayğı və diqqətində olmuşlar. Bu barədə “Gülüstani-İrəm” əsərində oxuyuruq: “Rum qeysəri Tiberinin elçisi dost olduqlarını bildirmək üçün türk xanının yanına (miladi 580-ci ildə) getmişdi. Xan ona dedi: siz o rumular deyilsiniz ki, on dildə danışsın hamısı ilə də insanları eyni dərəcədə aldadırsınız? Biz türkün, yalan və aldatmaq bilmərik... Bilməlisiniz ki, məşriqdən məğribə qədər bütün aləm

1. A. Bakıxanov. Adı göstərilən əsər. s. 42.

mənim itaətimdədir”¹.

Türk dilinin böyük nüfuz dairəsinə malik olmasını M.Kaşğari də nəzərdən qaçırmamış və öz məşhur lüğətində iki hədislə türkün dilinin və gücünün möhtəşəmliyini xatırlamışdır. Hədislərdən biri “Türk dilini öyrənin, çünki onların hökmranlığı uzun sürəcəkdir”, ikincisi isə “Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır, onları Doğuda oturdum. Qızdığım ulusun üzərinə onları saldıraram”² mənasındadır.

Bir sözlə, türk dilinin böyük nüfuzuna heç bir şübhə yoxdur.

Bəzi tədqiqatçılara görə Alban kitabələrinin oxunuşu bu yazının qədim udin dilində olduğunu da sübut edir. Məsələn, Vorosil Qukasyan Alban kitabələrinin oxunuşu barədə yazır: “Kitabələrin oxunuşu V-XV əsr erməni, Suriya, gürcü və ərəb müəlliflərinin, həmçinin XIX-XX əsr şərqşünaslarının (xüsusilə qafqazşünasların) alban yazısının qədim udin dilində olduğu fikrini bir daha sübut edir”³.

Onu da qeyd edək ki, alban kitabələrinin udin dilində yazılması Qafqaz Albaniyasının sərhəddini Azərbaycanın hüddulərindən kənara çıxarmır. Qafqaz Albaniyasında - Azərbaycan ərazisində 26 tayfa yaşamış və bunlardan biri də udinlər olmuşdur. Alban kitabələrinin udin dilində yazılması isə bu ərazilərdə türk tayfalarının aparıcı rol oynamasına, mövqeyinə, sosial bazasına kölgə sala bilməz.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Ensiklopediyasının 1994-cü ildə çap etdiyi “Azərbaycan tarixi xəritələri” eramızdan əvvəl III-II minilliklərdən XX əsrin 20-ci illərinə qədərki müxtəlif dövrləri əhatə edir. Bu xəritədə də bir daha Qafqaz Albaniyasının Azərbaycan ərazisində yerləşdiyi əsaslı şəkildə tərtib olunmuşdur. Xüsusilə, xəritədə e.ə. I minilliyin birinci yarısının

1. A.Bakıxanov. Adı göstərilən əsər. s. 31-32.

2. Dıvanü lıgat-it-türk. I c. Ankara, 1992, s. 17.

3. Ворошил Гукасян. Опыт дешифровки Албанских надписей Азербайджана. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, N 2.

da Ön Asiyadakı alban tayfaları göstərilir və e.ə. III əsrdə Albaniyanın b.e.-nin V-VII əsrində sərhədləri daha dəqiq və dürüst göstərilir.¹

Bununla da Qafqaz Albaniyasının qədim Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi olmasından başqa bir şey düşünmək mümkün deyildir. Qafqaz Albaniyasına aid yeganə mənbə Moisey Kalankatukulunun (VII-VIII-ci əsrlər) “Alban tarixi” və VIII əsrə dair “Eranşəhr”dir. Bu dövrə aid mənbələrin azlığı Azərbaycan tarixinin qədim dövrünə kölgə salmış və nəticədə ermənilər qərəzli və saxta mövqe tutmağa başlamışdır. “Alban tarixi” əsərini və Albaniyanın ərazisini əsassız şəkildə “erməniləşdirmə”yə çalışmışlar. Bununla da Qafqaz Albaniyasını mübahisəli bir mövzu kimi ortalığa çıxarmışlar. Bir çox vaxt isə ermənilər Albaniyanı öz adlarına çıxmağa çalışmışlar. Lakin Azərbaycan dilçisi Voroşil Qukasyan Alban yazısı və ədəbiyyatı tarixinin bəzi məsələləri ilə ciddi şəkildə məşğul olmuş, tədqiqat işləri aparmışdır. O, xüsusilə A.Ş.Mnatsakyanın Ermənistan SSR EA Nəşriyyatı tərəfindən Yerevan şəhərində 1966-cı ildə erməni dilində çap olunmuş “Qafqaz Albaniyası ədəbiyyatının tarixi” adlı əsərinin elmdən və elmilikdən uzaq olduğunu mənbələr, dəlillər və faktlar əsasında sübut etmişdir. Voroşil Qukasyan öz məqaləsində A.Ş.Mnatsakyanın əsəri ilə bağlı Qafqaz Albaniyasına aid dörd mühüm məsələni yenidən tədqiq edərək aşağıdakı ümumiləşdirici nəticələri söyləmişdir:²

I. Kür çayının sağ sahilində heç zaman Ermənistanın tərkibinə rəsmi şəkildə daxil olmamışdır. Halbuki A.Ş.Mnatsakyan əsassız olaraq Qafqaz Albaniyasının sərhəddi olan Kür çayının sağ sahilini eramızın IV əsrinədək (387-ci ilə qədər) “Böyük Ermənistan”ın tərkibində olması fikrini irəli sürmüşdür.

1. Azərbaycan tarixi xəritələri. “Azərbaycan Ensiklopediyası”, Bakı, 1994.

2. Ворошил Гукасян. О некоторых вопросах истории Албанской письменности и литературы (в связи с работой А.Ш.Мнацакяна, “О литературе Кавказской Албании”). - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, N 2, s. 85-101.

II. Voroşil Qukasyan onlarla tarixi və filoloji dəlillər əsasında sübut etmişdir ki, albanların öz yazısı olmuşdur. Onun fikrincə, bunu alban əlifbası və Mingəçevirdə tapılmış yazılar da təsdiq edir. Lakin A.Ş.Mnatsakanyan öz əsərində iddia etmişdir ki, guya albanların yazısı olmadığı üçün onların ədəbiyyatları da yaranmamışdır. Halbuki elmə sirr deyil ki, alban yazısı olmuş və bu, indiyə qədər oxunmamışdır. Bizcə, alban yazıları oxunsaydı Azərbaycan tarixinin qədim dövrünə aid xeyli zəngin material əldə etmiş olardıq. Bu da ermənilərin əsassız iddialarına birdəfəlik son qoyardı. Təbii ki, A.Ş.Mnatsakanyan alban yazılarının indiyə qədər oxunmadığını və bununla bağlı çətinlikləri çox gözəl bildiyinə görə, elə bu abidələrin “sahibi”, “yiyəsi” iddiası ilə əsər yazmışdır. Lakin Moisey Utilinin (Kalan katuklunun) “Alban tarixi” əsəri bizə erməni dilində çatsa da, Voroşil Qukasyanın dediyi kimi, onun nə vaxt, kim tərəfindən, hansı dildə yazıldığı elmə məlum deyildir. Erməni tədqiqatçısı bu reallıqdan “məharətlə” istifadə edərək, Alban abidələrini öz adlarına çıxmışdır.

“Alban tarixi” əsərinin yazılma tarixi barədə iki fikir mövcuddur. Birinci fikir tərəfdarı T.Ter-Qriqoryan “Alban tarixi”nin I, II kitabının yazılması tarixini VII əsrə, III kitabı isə X əsrə aid edir. İkinci fikir tərəfdarları Y.A.Manandyan, N.Akinyan isə “Alban tarixi”nin yazılmasını X əsrə çəkirlər. Bu ikinci fikir həqiqətə uyğun gəlmir və əsassızdır. Ona görə ki, X əsrə qədər “Alban tarixi” əsərinin orijinalı mövcud olmuşdur. Bu orijinalı ermənilər ələ keçirdikdən sonra onun üzünü erməni dilinə çevirmişlər. Xüsusilə, Azərbaycan tarixçisi F.C.Məmmədova “Alban tarixi” mətnini təhlil edərək onu X əsrə aid edən erməni tədqiqatçılarının gətirdikləri dəlillərin əsassız olduğu və həqiqətə uyğun gəlmədiyini qənaətinə gəlir.¹

Ərəb qoşunları Azərbaycana gələrkən ermənilərin kiçik et-

1. Вах: Ф.Дж.Мамедова. Проблема датировки “Истории Албан”.
- Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə
və hüquq seriyası, 1974, N 3.

nik qrup kimi indiki Ermənistan ərazisindəki bəzi yerlərdə heç bir dövləti olmadan Azərbaycanın hüduqları içərisində yaşaması mümkünlüyünü bəlkə də qəbul etmək olar. A.Bakıxanovun verdiyi məlumata görə, “O zaman (ərəb xilafəti dövründə - B.X.) ermənilər ərəb qoşununun zülmündən qaçıb, Qarabağın çətin gedilən yerlərinə sığınmışdılar. Onların çoxu indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır”.¹

Onu da qeyd edək ki, VII əsrdə, ondan əvvəl, X əsrdə, XIX əsrə qədər Qafqazda, Qafqaz Albaniyasında, indiki Ermənistanda erməni adlı bir millətin dövləti olmamışdır. Ona görə də bu ərazilərdə erməni dövlətinin olmasını təsdiq edən tarixi, sosial, siyasi, etnik, coğrafi məlumatlar da yoxdur. Bu da ermənilərin Qafqaz mühitinə kənardan gəlmələrini sübut edir.

Hələ 1861-ci ildə K.Patkanyanın “Alban tarixi” əsərini rus dilinə tərcümə etməsini də təsadüfi saymaq olmaz. Ona görə ki, o, bu işi ilə Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsinə çevrilmiş qədim alban tarixini və Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmış erməni mütəxəssislərini dəstəkləməklə yanaşı, bu yolla saxta erməni tarixi yaradaraq onu rus dili vasitəsilə daha geniş səviyyələrdə yaymağa çalışmışdır.

Əslində ermənilər Alban kilsələrini ələ keçirdikdən sonra albanlara məxsus olan materialları erməniləşdirməyə başlamışlar.

Bunu Mingəçevirdən - Sudaqılan yaşayış yerindən aşkar edilmiş, qədim alban kitabələrindən olan xaçaltı daşın üzərindəki kitabə də təsdiq edir. Burada tapılmış xaçaltı yazılı daş qarqar-türk dilinə aiddir. Xaçaltı yazılı daşı qarqar-türk dilində oxuyan müəllif yazır: “Əlbəttə, bu (mətn - B.X.), Qriqoryan kilsəsinin alban kilsəsi üzərində birinci qələbəsinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bundan sonrakı dövrlərdə alban yazılı mədəniyyəti məhv edilmişdir. Ona görə də V-VIII əsrlər arasında olan dövrə aid alban əlifbası ilə Mingəçevir epiqrafik abidələrindən savayı heç bir yazılı material əldə edilməmişdir. Bu onu

1. A.Bakıxanov. Gülüstani - İrəm. Bakı, 1951, s.51.

göstərir ki, yad əllər daim alban mədəniyyətini məhv etməyə çalışmışdır”.¹

Deməli, ermənilər ələ keçirə bilmədikləri alban kilsələrini, alban yazılı mənbələrinə toxuna bilməmişlər.

Ancaq ermənilər “Alban tarixi” əsərinin orijinalını məhv edərək onu erməni dilində çap etdirmişlər. V.Qukasyan yazır: “...Utilinin əsəri alban dillərinin birində (bəlkə də udin dilində) yazılmış, çox sonra isə qədim erməni dilinə tərcümə edilmişdir. Bunun nəticəsində də əsərdə yerli dilə məxsus sözlər və qrammatik formalar qalmışdır”.²

Başqa bir tərəfdən əsərin erməni dilində bizə çatması isə hələ onun müəllifinin erməni olmasından xəbər verə bilməz. Onda ərəb, fars, rus və s. dillərdə əsər yazmış ərəb, fars, rus olmayan müəllifləri ərəb, fars, rus adlandırma lıyıqmı? Ərəb dilində “Divani-lügət-it türk” əsərini yazmış M.Kaşğarini, fars dilində yazmış N.Gəncəvini necə adlandırma lıyıq?! Birinə ərəb, digərinə farsmı deməliyəyk?! Deməli, sadəcə olaraq, albanları erməniləşdirmək əsassızdır. “Alban tarixi” əsərinin müəllifini erməni kimi qələmə vermək isə əsl tarixi həqiqəti inkar etməkdən başqa bir şey deyildir.

“Alban tarixi” əsəri ermənilərin əlinə keçdikdən sonra təbii ki, təhriflərə də yol verilmişdir. Məsələn, kitabda **Salar türklərinin** mənşəyi təhrif edilərək heç bir əsas olmadan tacik kimi təqdim olunur. Guya tacik xalqının sayının azalması nəticəsində bir xalq meydana çıxır və onun adı da **Salar** olur.³

Halbuki **Salar türklərinin** mənşəyinin taciklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Türkologiyadan məlumdur ki, **Salarlar** karluq-uyğur qrupu türk dillərinə daxildir. Bu qrupda salarlarla yana-

1. Xanlar Mustafayev. Mingəçevir epiqrafik abidələri. - Elm və həyat, N 11-12, 1990, s. 25.

2. Ворошил Гукасян. Удинское слова в “Истории Албан”. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, N 1, s. 61.

3. Мовсэс Каланкатуацци. История страны Алуанк. Ереван, 1984, с. 169.

şı, özbək, yeni uyğur, sarı-uyğur dilləri də vardır. Bəzən salarlar müstəqil türk dili deyil, uyğur dilinin bir dialekti də hesab olunur. Eyni zamanda onların uyğur dilinin dialekti olmadığı, müstəqil türk dili olması fikri də vardır. **Salarların** oğuz, oğuz-türkmən qrupuna daxil olması və XIV əsrə qədər qırçaqların əhatəsində yaşaması, Şərqi Türkünə köçdükdən sonra Xuanxe çayı boyunca çinlilər, tibetlilər və monqollarla əlaqədə olması məlumdur.

Salarlar Çində Syunxua, qismən də Tenxay əyalətində, Qansuda yaşayırlar. Bu dildə 40 mindən çox adam danışır.

Salar etnonimini türkmən tayfalarından biri olan **sal-qur//salur//salorla** da bağlayırlar. Hər halda türkologiyada salarların türk mənşəli olması fikrini heç cür inkar etmək mümkün olmadığı halda, “Alban tarixi” əsərində bu xalqın kimliyi aydın şəkildə təhrif olunur.

III. Voroşil Qukasyan A.Ş.Mnatsakyanın digər mənasız iddialarını da zəngin faktlarla təkzib etmişdir. A.Ş.Mnatsakyan saxta yolla erməni ədəbiyyatını qədim etmək üçün alban şairi Dəvdəki və alban tarixçisi Moisey Utilini (Kalankatuklunu) erməni müəllifləri kimi qələmə vermişdir. V.Qukasyan tarixi və filoloji faktlarla Dəvdəkin və Moiseyin alban olduğunu sübut etmişdir. O, alban toponimik adlarının erməni dilinin lüğət tərkibində olmadığını da tədqiq etmişdir. Doğrudan da Dəvdəkdən, Moiseydən başqa, Mxitar Qoş, Qarakos Qanzakedzi kimi alban müəllifləri də olmuşdur. Eyni zamanda alban sözü bir etnik, toponimik ad olmaqla erməni dilinin morfoloji və qrammatik quruluşuna yabançıdır. Alban sözünün etimoloji cəhətinə və morfoloji strukturuna uyğun gələn etnik adlar türk dillərində qanunauyğun hal kimi özünü göstərir. Bu mənada **alban** (alban) sözünün tarixi-etimoloji və morfoloji strukturu **bayan** (bayan), **Salyan** (Sal-(y)an), **Qacaran** (Qacar-an), **avaran//abaran** (avar//abar-an), **Sisiyan** (Sisi-(y)an) və s. sözlərdə də qorunur.

IV. A.Ş.Mnatsakyan qədim alban qəbilələrini və udinləri erməniləşdirmiş və guya onların dillərinin də erməni dili olmasını saxta bir yolla sübut etməyə çalışmışdır. Bu mənada da V.Qukasyanın tədqiqatının nəticəsi maraqlıdır. O yazır: “...Bu,

qədim Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Belə ki, alban dillərinin, o cümlədən də udin dilinin özü-nəməxsus qrammatik quruluşu, fonetik və leksik tərkibi vardır”¹

Məhz “Alban tarixi” əsərini və bütövlükdə albanları erməniləşdirmək həmin dövrə aid mənbələrin bizə gəlib çatmaması ilə bağlıdır. Belə bir boşluqdan erməni mütəxəssisləri istifadə edərək, albanları erməniləşdirməyə çalışmışlar. Bununla həm də qədim Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmışlar. Ona görə ki, albanlar və alban tarixi qədim Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu dövrə aid mənbələrin müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq dağıdılması tariximizin incəliklərini öyrənməkdə çətinlik yaradır.

Ərəblərin Azərbaycana qarşı istilası zamanı bir çox məbədlər, abidələr, kitablar dağıdılmış və yoxa çıxmışdır. Bəzi əsərlərin qorunub dövrümüzə gəlib çatması isə müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu barədə Y.V.Çəmənşəminli yazır: “Əgər zər-düştərlərin bir hissəsi Hindistana çəkilməsəydi, “Avesta”dan belə məhrum olmaq ehtimalı var idi. Bərəkətlər ki, bu kitabıyyatın bir hissəsi qurtarılmış və bu gün “sanskrit” dilində mövcuddur.

Sasani dövründə pəhləvi dilində yazılan əsərlərin də bir hissəsi bu təriq (yol - B.X.) ilə yəğməyə müncərr olmamış (axı-
ra, sona çatmamış - B.X.)”²

İslamdan sonra Azərbaycanla bağlı geniş və hərtərəfli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu əsərlərin müəlliflərini nəzərə alsaq, onları iki yerə ayırmaq olar. Birincisi, ərəb tarixçi və coğ-
rafiyaçıların Azərbaycan haqqında yazdığı əsərlər. İkincisi, azərbaycanlı və türk müəlliflərinin yazdığı əsərlər.

1. Ворошил Гукасян. О некоторых вопросах истории Албанской письменности и литературы (в связи с работой А.Ш.Мнацакяна, “О литература Кавказской Албании”). - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, N 2, s. 101.

2. Yusif Vəzir Çəmənşəminli. Tariximiz haqqında Azəri müəlliflərinin əsərləri. - Maarif və mədəniyyət, 1926, N 7, s. 44.

IX əsrdən başlayaraq ərəb tarixçiləri və coğrafiyaçıları Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, tarixi və coğrafi həyatı ilə bağlı əsərlər yazmışlar. Bu sahədə Təbəri, Məsudi, Yaqut Həməvi¹ kimi ərəb alimləri xüsusilə fərqlənmişlər. Eyni zamanda 1413-cü ildə azərbaycanlı müəllif Əl-Bəhri əl-Hümmam Əbdülrəşid İbn-Saleh bin Nuri əl-Bakuyi “Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” adlı əsər yazmışdır. Yənə də Y.V.Çəmənzmənlilyə istinad edək: “...ərəbcə yazılmış bu kitab o qədər səthidir ki, məlumatımıza yeni bir şey əlavə etmir. Hətta müəllif vətəni olan Bakıdan bir söz belə yazmır. Halbuki, Bakı Zərdüşt ruhanilərinin iqamətgahı və “Suraxanı” atəş-kədəsilə şərqə qiblə olmuşdur”.²

Bir çox ərəb müəlliflərinin əsəri kimi bu əsər də Azərbaycan bərəsində geniş məlumat əldə etməkdə səthi rol oynayır. Azərbaycanlı müəlliflərinin Azərbaycanla bağlı geniş məlumatları əks etdirən kitabları bizim dövrümüə gəlib çatmamışdır. Çox güman ki, istilaçılar bu qəbildən olan əsərlərin izini itirmiş, yaxud da yandırmışlar. Məsələn, Y.V.Çəmənzmənlilyə Şimali və Cənubi Azərbaycana həsr olunmuş iki əsərin adını çəkir. Bu əsərlərdən birinin adı “Tarixi Azərbaycan” (müəllifi Laibin Əbi Əlhica əl-Rəvadi), digərinin adı isə “Tarixi Aran” (müəllifi Əlbərdən) olmuşdur. Lakin bu əsərlər dövrümüə gə-

1. Məhəmməd ibni-Cərir Təbəri IX əsrin ən məşhur tarixçisidir. Hicri 224-cü (=838/39) ildə Təbəristanın Amül şəhərində anadan olmuş və 310-cu (=923) ildə Bağdadda vəfat etmişdir. “Tarixülüməm vəlmülük” və eyni zamanda “Əxbarürrüsül vəlmülük”, “Tarixi-Cəfəri” və “Tarixi-Təbəri” adı ilə də məşhur olan əsərləri ən mühüm tarixi mənbələrdən sayılır; Məsudi ərəb tarixçilərinin ən böyüklərindən biridir, hicri III əsrin axırlarında Bağdad şəhərində anadan olmuş və 346-cı (=957/58) ildə Misirdə vəfat etmişdir. Əsərlərindən ən məşhuru “Mürucüzzəhəb” adlı kitabıdır; Yaqut Həməvi 1178 və ya 1179-cu ildə anadan olmuş və 1229-cu ildə Hələbdə vəfat etmişdir. Yaqut tarix və coğrafiyaya aid bir sıra qiymətli əsərlər yazmışdır. Onun “Möcəməlbüldan” adlı əsəri səkkiz cildən ibarət coğrafiya lüğətidir.
2. Yusif Vəzir Çəmənzmənlilyə. Tariximiz haqqında Azəri müəlliflərinin əsərləri. - Maarif və mədəniyyət, 1926, N-7, s.44.

lib çatmamışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin fikrincə, bu iki əsər haqqında qısa məlumatı Osmanlı alimi Katib Çələbinin “Kəşf əl-zünun fi əsami kətəb əl-fünun” adlı kitabından əldə etmək mümkün olmuşdur.¹

Onu da qeyd edək ki, bu əsərlər dövrümüzə gəlib çatsaydı belə onlardan nə dərəcədə Azərbaycanla bağlı ətraflı məlumat əldə etmək mümkün olduğunu söyləmək çox çətindir. Ona görə ki, Y.V.Çəmənzəminli Katib Çələbinin “Cahannüma” adlı coğrafiya əsəri ilə tanış olduqdan sonra məlum olmuşdur ki, heç bu kitabda da Azərbaycan haqqında yeni və ətraflı məlumat verilməmişdir. Halbuki “Tarixi Azərbaycan” və “Tarixi Aran” əsərlərini oxumuş Katib Çələbi Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat verə bilərdi. Nəticədə isə biz Azərbaycan haqqında məlumat əldə etmiş olardıq. Y.V.Çəmənzəminli Katib Çələbinin əsəri ilə ərəb və fars müəlliflərinin kitablarını müqayisə edərək, belə bir nəticəyə gəlir: “Katib Çələbidən əsrlərlə əvvəl yaşamış Əlmüqəddəsi, İbni Havqəl Məsudi, Yaqut Həməvi, İsmail Əbu Əlfəda və yaxud fars coğrafiyaçısı Həmdülla Mustovfi Qəzvini də (Azərbaycan haqqında - B.X.) daha müfəssəl və ətraflı deyirlər”.²

Deməli, Katib Çələbi Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat verməmişdir. Bununla belə, türkiyəli məşhur səyyah Övliya Çələbi XI əsrin ortasında Azərbaycanı ziyarət edərək onun tarixi, ictimai, iqtisadi, filoloji həyatını tədqiq etmiş və zamanına dair məlumatdan başqa, əlavə məlumatlar da vermişdir.

Azərbaycanşünaslıqla bağlı yazılmış əsərlər sırasında A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı əsərinin rolu böyükdür.

-
1. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Adı göstərilən əsər. s.44; Katib Çələbi hicri 1000-ci (=1591/92) ildə İstanbulda anadan olmuş və 1067-ci (=1656/57) ildə vəfat etmişdir. Əsərlərindən ən məşhuru coğrafiyaya aid “Cahannüma” ilə bibliocoğrafiyaya aid “Kəşfüzzünun” adlı kitablarıdır.
 2. Yəne orada. s. 45; Həmdülla Mustovfi Qəzvini təqribən hicri 680-ci (=1281/82) ildə anadan olmuş və 750-ci (=1349/50) ildə vəfat etmişdir. Həmdülla Mustovfi Qəzvini coğrafiyaya aid bir, tarixə aid iki əsər yazmışdır: “Nüzhətülqülub”, “Zəfərnəmə”, “Tarixi-guzidə”.

Məlumdur ki, bu əsər fars dilində yazılmış, müqəddimə, beş fəsil və nəticədən ibarətdir. A.Bakıxanov bu əsərdə Azərbaycanın coğrafiyasından, etnoqrafiyasından və ədəbiyyatından da bəhs etmişdir. Əsər Azərbaycan tarixi sahəsində azərbaycanlı müəllifin yazdığı ən dəyərli və ilk işlərdən biridir. Eyni zamanda XIX əsrin ən nüfuzlu qaynağı olmaqla tarix sahəsində müvəffəqiyyət qazanmış mənbədir. Y.V.Çəmənəminlinin sözləri ilə desək, Abbasqulu Ağa Qüdsi “Gülüstanı-İrəm” adlı əsərlə Azərbaycan tarixi üçün təməl daşı vəz edir (qoyur - B.X.).¹

Düzdür, əsər fars dilində (1841-1842-ci il) yazıldığına görə ondan istifadədə tədqiqatçılar bir müddət çətinliklərlə qarşılaşmışlar. Lakin 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutu tərəfindən Azərbaycan dilində çap edilən “Gülüstanı-İrəm” əsərindən istifadə edənlərin imkanları genişlənməmişdir. “Gülüstanı-İrəm” əsəri Azərbaycan tarixinə dair yazılmış ilk işlərdən biri olmaqla 1813-cü ilə qədərki hadisələrdən məlumat verir. A.Bakıxanov bu əsərini yazarkən yunan, Roma, rus, erməni, Azərbaycan, ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. Bunların içərisində² Herodo-

1. Y.V. Çəmənəminli. Adı göstərilən əsər. s. 44.

2. Tatsit məşhur Roma tarixçilərindəndir, I əsrin ikinci yarısında anadan olmuş və II əsrin birinci rübündə vəfat etmişdir; Plutarx məşhur yunan tarixçisidir, 46-cı ildə anadan olmuş və 120-ci ildə vəfat etmişdir. Onun ən məşhur əsəri “Müqayisəli tərcümeyi-hallar” adlı kitabıdır; Moisey Xorenski V əsr tarixçisidir; İbni-Hövqəl hicri IV (=X) əsrin ən məşhur səyyahlarından biri kimi “Kitabülməsəlik vəlməmalik” adlı əsər yazmışdır; Mirxond 1433-cü ildə Bəlxədə anadan olmuş və 1498-ci ildə Heratda vəfat etmişdir. Mirxond “Rövzətüssəfa” adlı əsəri 7 cildə ibarət olmaqla Teymurilər dövrünün sonlarında yazılmış və Şərq tarixinin bir ensiklopediyasıdır; Xandəmir Mirxondun nəvəsidir. O, 1475-ci ildə Heratda anadan olmuş və 1535-ci ildə Gücəratda vəfat etmişdir. Xandəmirin “Həbibüssiyər” adlı kitabında dünyanın yaranışından Şah İsmayıl Səfəvinin vəfatına qədərki hadisələr təsvir olunur. Şərəfəddin Əli Yəzdin Yəzd şəhərində anadan olmuş, hicri 858-ci (=1454) ildə vəfat etmişdir. Onun “Zəfərnəmə” əsərində Teymur dövrünün tarixi hadisələri təsvir olunur; Məhəmməd Rəfi Şirvani XVI əsrin ikinci və XVII əsrin birinci yarısında yaşamış və Azərbaycan, Dağıstan tarixinə aid “Risaleyi-Rüstəm xaniyyə” adlı kitabını yazmışdır; Karamzin 1766-cı ildə anadan olmuş və 1826-cı ildə vəfat etmiş rus tarixçisidir. O, “Rusiya dövlətinin tarixi” adlı on iki cildlik əsərin müəllifidir.

tun, Strabonun, Tatsitin, Plutarxın, Moisey Xorenskinin, Təbərinin, Məsudinin, İbn-Hövqəlin, İbnələsirin, Yaqut Həməvinin, Əbülfidanın, Həmdullah Qəzvinin, Mirxondun, Xandəmirin, Şərəfəddin Yəzdinin, Məhəmməd Rəfi Şirvaninin, Katib Çələbinin, Qolikovun, Karamzinin, Ustrayovu və s. müəlliflərin əsərləri vardır.

A.Bakıxanovun bu əsərində nöqsanlar da vardır. O, Şirvan və Dağıstanın tarixi, burada yaşayan xalqların mənşəyi barədə məlumat verir. Lakin istifadə etdiyi mənbələrə tənqidi yanaşmır, qədim və orta əsr müəlliflərinin yazdıqlarını olduğu kimi qəbul edir. Bununla da bir çox Şirvan, Dağıstan xalqlarının mənşəyini təhrif edir. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki bu cür nöqsanları onun müəllifi A.Bakıxanov da hiss etmişdir. Bunu A.Bakıxanovun əsərin müqəddiməsində yazdıqları da təsdiq edir: “...müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və ətrafında baş verən hadisələri toplayaraq bir kitab yazmağa başladım. Ümidvaram ki, həqiqətə bələd olan oxucular bu əsərin qüsur və nöqsanını vaxtın darlığına, qabiliyyətimin zəifliyinə, halımın pərişanlığına və vəsaitin azlığına həma edib, onun islah və təkmilinə çalışsalar...”¹

Yaxud A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərini yazdıqda vətən təəssübündən uzaq olduğunu da müqəddimədən bir daha görürük. O yazır: “Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, tədricə diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkəndim”².

Bununla belə, əsər irəli sürülmüş bir sıra mülahizələrə tənqidi yanaşmaq baxımından yeni bir istiqamətin yaranmasında böyük rol oynayır.

Y.V.Çəmənəminli XIX əsrdə Azərbaycanla bağlı yazılan əsərlər içərisində Şeyx Əhməd Salyaninin “Basar əl-nas fi məmləkət əl-qafqas” adlı kitabının da adını çəkir. Eyni zamanda qeyd edir ki, yetmiş səhifədən ibarət bu əsər fars dilində ya-

1. A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 10-11.

2. Yenə orada. s. 11.

zılmışdır. Bundan başqa, Y.V.Çəmənzəminli əsərin yarımçıq olduğundan və müəllifin bu kitabı bitirməyə nail olmadığından söhbət açır. Onun verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, özü şəxsən Şeyx Əhməd Salyaninin əsərini oxumuşdur. Çünki Y.V.Çəmənzəminli belə bir məlumat verir ki, əsər "...istifadəlidir. Ancaq çox dərin deyil. ...Bu kitab da qeyri-mətbudur (çap olunmamışdır - B.X.)".¹

Deməli, Y.V.Çəmənzəminli Şeyx Əhməd Salyaninin əsərinin əlyazmasını oxumuşdur. Əsərin məzmunu onu təmin etməmişdir. Hətta Y.V.Çəmənzəminli Şeyx Əhməd Salyaninin əsərinə və A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm"inə dərinədən bələd olduğu üçün belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, "Gülüstani-İrəm"də, əgər fars təsiri görünürsə, Şeyx Əhməd də (yəni Şeyx Əhmədin əsəri də - B.X.) erməni müvərrixlərinin (salnaməçilərin, tarixçilərin - B.X.) nüfuzunda bulunur".²

Beləliklə, hər iki əsərin məzmun və mahiyyəti müəyyən dərəcədə Azərbaycanın mənafeyinə uyğun gəlməyən nüfuzların təsiri altında olmuşdur.

Y.V.Çəmənzəminli XIX əsrdə Azərbaycan türkcəsində yazılan Mirzə Camalın əsərinin də adını çəkir. Mirzə Camalın əsərinin adı belədir: "Tamif Mirzə Camal qələ bini Məhəmməd xan bək oğlu Cavanşir". Y.V.Çəmənzəminlinin bu əsər barədə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, o, Mirzə Camalın kitabını da əldə etmiş və oxumuşdur. Y.V.Çəmənzəminli kitabdakı bir sıra məsələləri xüsusi olaraq diqqətindən qaçırmamış, qeyd etmişdir ki, kitabda Şuşa şəhəri bina olandan başlayaraq Rusiyanın istilasına qədərki dövr təsvir olunmuşdur. Bundan başqa, Mirzə Camala görə İbrahim xanın zamanında Qarabağ hakiminin ərazisi şimalda Dərbəndə, cənubda Təbriz, Ərdəbil, Marağa hüduclarına qədər uzanmış, bu yerlər Azərbaycanın ərazisi kimi mövcud olmuşdur.

1. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Tariximiz haqqında Azəri müəlliflərinin əsərləri. - Maarif və mədəniyyət. 1926, s. 45.

2. Yenə orada.

Y.V.Çəmənzəminli Mirzə Camalın əsərinin hansı səbəbdən yaranmasını da açıqlamış, bunun üçün onun kitabının müqəddiməsinə müraciət etmişdir. Y.V.Çəmənzəminliyə görə Mirzə Camal kitabının müqəddiməsində yazmışdır ki, Rusiya ilə İran dövləti arasında ədavətlərə dair müxtəlif məzmunlu məqalələri, hekayələri 26 fəsil və sonluq üzrə tərtib edərək, 1847-ci ildə Qafqazdakı canişin Mixayil Semyonoviç Voronsovun buyruğuna əsasən ona təqdim edib. Mirzə Camal müqəddimədə onu da deyib ki, hekayələri bir çox hadisələrin şahidi olan yaşlı insanlardan toplayıb. Hətta o, Rusiyaya sədaqət bəslədiyindən də bəhs edib: "...xanların (İbrahim xan, Mehdiqulu xan nəzərdə tutulur - B.X.) əyyami hökuməti (hökuməti dövrü - B.X.) münqəzi olandan sonra (qurtarıqdan sonra - B.X.) müddət mütəmadi (davam edən müddətdə - B.X.) yenə dövləti Rusiyaya (Rusiya dövlətinə - B.X.) xidmətkar (xidmətçi - B.X.) və sədaqəti şüar (sədaqət əlaməti kimi - B.X.) var idim".¹

Tarix kursundan bu da məlumdur ki, İbrahimxəlil xanın özü də Rusiyaya üstünlük verir və onun himayəsinə daxil olur. A.Bakıxanov yazır: "Hicri 1220-ci (=1805) ildə şahın vəliəhdi Abbas Mirzə Naibüssəltənə ləqəbi ilə Azərbaycan hökumranlığına təyin edildi. O, qoşun və topxananı yenidən təşkil edərək firəng (Avropa) üsulunda qalalar tikdirdi. Rus sərdarı Kürək çayı kənarında qarabağlı İbrahimxəlil xan ilə görüşdü. İbrahimxəlil xan bağlanan əhdnamə mucibincə Rusiya dövlətinin himayəsinə daxil oldu və xərac olaraq hər il 10.000 əşrəfi verməyi öhdəsinə aldı. Özünü qorumaq üçün 50 soldat götürüb Şuşa qalasında yerləşdi. İmperator tərəfindən onun özünə general-leytenant rütbəsi, oğlanları Məhəmmədhəsən ağa və Mehdiqulu ağaya general-mayorluq və Xanlar ağaya da polkovniklik rütbəsi verildi".²

Y.V.Çəmənzəminli Mirzə Camalın Rusiyaya sədaqət bəsləməsi səbəbinə də cavab axtarır. O, Mirzə Camalın kitabını də

1. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Tariximiz haqqında Azəri müəlliflərinin əsərləri. - Maarif və mədəniyyət. 1926, N 7, s. 45.

2. A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 194.

rindən oxuyub bu suala cavab tapır və bir daha məlum olur ki, o vaxt Qafqazda üç siyasi cərəyan hakim olub. Siyasi cərəyanlardan biri Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın gələcəyini Rusiyada, ikincisi İranda, üçüncüsü Türkiyədə axtarıb. Y.V.Çəmənzheminli yazır: “Bu cərəyanları doğuran amil yeganə İrandan Qafqaza gələn yağma axınlarıdır. Sonu kəsilməz bu sel abadlıqları təxrib (dağıtmadan - B.X.), insanları qətl etmədən başqa bir şey ilə nəticələnmirdi”.¹

Buradan belə bir sual meydana çıxır ki, İrandan Qafqaza gələn yağma axınlarında kimlər iştirak etmişdir? Şübhəsiz ki, axında İranmənşəli insanlarla yanaşı, ermənilər də olmuşdur. Ermənilərin Qafqaza və Azərbaycana gəlişi də həmin dövrdən başlamışdır. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, hələ ərəb xilafəti dövründə də ermənilər özləri üçün sığınacaq axtarmışlar. A.Bakıxanov yazır: “O zaman (ərəb xilafəti dövründə - B.X.) ermənilər ərəb qoşununun zülmündən qaçıb, Qarabağın çətin gedilən yerlərinə sığınmışdılar. Onların çoxu indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır”.²

Deməli, o vaxtlar Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda (Qarabağda) ermənilərin heç bir sosial bazası olmamış, ona görə də bu ərəzilərdə sığınacaq axtarmaqdan başqa bir hərəkət etməyi də bacarmamışlar. Ermənilər Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı Qarabağın çətin keçilən yerlərinə sığınmaqla öz təhlükəsizliklərini təmin etmək niyyətinə nail olmuşlar. Vaxtilə sığınacaq axtaran ermənilər sonralar zaman-zaman torpaq iddiasına düşmüş, özlərində və havadarlarında güc tapdıqda isə məkrli istəklərini həyata keçirməyə çalışmışlar.

Mirzə Camalın əsərinin əldə olunmaması bu məsələdə də faktların dilində danışmaq imkanını azaldır. Ancaq bununla belə, erməni tədqiqatçıları da İrandan, Türkiyədən və başqa yerlərdən Qafqaza və Azərbaycana gəlmiş ermənilərin şəxs adlarının iranmənşəli, yaşadıkları coğrafi adların isə türkmənşəli olması fikrini təsdiq edirlər. Məsələn, Q.B.Caukyan yazır: “...Əgər biz erməni dilini şəxs adlarına əsaslanaraq mühakimə

1. Y.V.Çəmənzheminli. Adı göstərilən məqalə. s. 45.

2. A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 51.

etsək, onda çox şübhəli nəticəyə gəlmiş oluruq ki, erməni şəxs adlarının böyük əksəriyyəti iranmənşəli, çoxlu coğrafi adlar türkmənşəlidir və s.”¹

Ancaq Q.B.Caukyan “çoxlu coğrafi adlar türkmənşəlidir” fikri ilə həqiqətin yarısını demiş olur. Halbuki, Ermənistan ərazisindəki coğrafi adların hamısı türkmənşəlidir. Əsl həqiqət bundan ibarətdir. Bu da bir gerçəklikdir ki, Ermənistan ərazisində olan o adlar ermənimənşəlidir ki, onları da ermənilər sonradan dəyişərək, türkmənşəlilikdən çıxararaq özünü küləşdirmişlər.

Qafqaz məmləkəti və Azərbaycanla bağlı Y.V.Çəmənzməninli daha sonra davam edərək yazır: “Ağa Məhəmməd şah Qacar zamanı artıq Qafqazda tar-mar, ölüm və aclıq hər yerdə hökm sürməkdə idi. ...Axırda hər dövlət öz başına çarə aramaq yollarını düşünür. Gürcüstan rus himayəsini tərcih ediyor (bəyə-nir - B.X.), Gəncə hökmdarı Cavad xan İrana mərbut görünür (tabe olur - B.X.), Qarabağ və İrəvan xanlıqları isə Türkiyə dövlətinin himayəsini tələb edir”²

Burada diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, Y.V.Çəmənzməninli Ermənistan adlı məmləkətin adını çəkmir. Deməli, Ermənistan adı Mirzə Camalın əsərində olmadığı üçün Y.V.Çəmənzməninli də bu adı işlətməyib. Həm də o vaxt Qafqazda Ermənistan adlı məmləkət olmayıb. Bu gün belə tarixi həqiqətləri bilmək əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusilə, Azərbaycanda və Qafqazdakı xalqların tarixini öyrənmək bu məmləkətlərin vətəndaşları üçün faydalıdır. Keçmiş barəsində hansısa bir biliyi əldə etmək üçün tarixə borcluyuq. Tarix barəsində A.Bakıxanovun sözləri yerinə düşür: “Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə onu mənəvi elmlərin qiymətliələrindən hesab edib demək olar: tarix hökmsüz və zülmsüz elə bir hökmandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Onun

1. Г.Б.Джаукян. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964, с. 23.

2. Y.V.Çəmənzməninli. Adı göstərilən məqalə. s. 45.

təlim məktəbində dünyanın müəllimləri əlifba oxuyan bir uşaqdılar...”¹

Tarix keçmişlə gələcək arasında körpü yaradan bir elmdir. Keçmiş gələcək nəsillərə çatdıran tarix elmi uğurlarımızı, uğursuzluqlarımızı və onların səbəblərini anladır. Tarixdə həm də sələflərin əməllərinə xələflər qiymət verməyə çalışır. Bunu tarix özü tələb edir. Bu işdə sələflərin əməklərinə xələflərin mövqeyi müsbət olduqda tərəqqidən danışmağa dəyər.

Hər halda tarix tələb edir ki, irəliyə baxdığımız kimi geriye də qayıdaq. Xüsusilə, yaddaş tariximizin yaxın dövründə itirdiklərimiz bizə özümüzə qarşı tələbkar olmağı aşılayır.

1988-1994-cü illərdə Azərbaycanın 13,100 kv. km ərazisi Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Nisbətən uzaq tariximizdə - 1801-1828-ci illərə qədər Azərbaycanın ərazisi təxminən 410 min kv. km olub. Lakin Azərbaycanın bu əzəli ərazisi hissə-hissə başqalarına verilib və xəritədən çıxarılıb. 1801-1828-ci illərdə Azərbaycanın cənub ərazisi, yəni Cənubi Azərbaycan (sahəsi 280 min kv. km) İranın, Şimali Azərbaycan (sahəsi 280 min kv. km) isə Rusiyanın əsarəti altına düşüb. 1918-ci ildə İrəvan xanlığı (sahəsi 9 min kv. km) Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə, Dərbənd xanlığı (sahəsi 7 min kv. km) Rusiyaya verilib. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi təxminən 114 min kv. km olub. Bunun 27,4 min kv. kilometri 1920-ci ildə Sovet imperiyası dövründə Ermənistan (Zəngəzur, Göyçə, Şərur, Dərələyəz, Dilican və s.) və Gürcüstan (Borçalı) SSR-nin nəzarətinə verilib.

Beləliklə, sahəsi 410 min kv. kilometr olan Azərbaycan torpaqlarının ərazisi hazırda 86,6 min kv. kilometrdir. Bunun isə 13.100 kv. kilometri (20%-i) 1988-1994-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunub.

Tarix öz işini görür, hər bir məsələ barəsində vaxtı çatanda hökm verir və yaxşını pisdən, ağı qaradan ayırır. Şahidi olduqlarının, hökm verdiklərinin hamısını yaddaşına yazır.

1. A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, s. 10.

Dədə Qorqudun Brüsseldəki abidəsi.

II FƏSİL

Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: Dilimizin tarixinə, ədəbi-bədii irsimizə münasibət

II. 1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrlərinin izləri

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tarixi ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə hələ də böyük ehtiyac vardır. Bu mənada ən əvvəl dastanın yazıya alınması-tamamlanması ilə onun əhatə etdiyi tarixi dövrlərin bir-birindən fərqləndiyini bilmək lazımdır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları yazıya alınması-tamamlanması baxımından orta türk dövrünə məxsus olan abidədir. Lakin dastanlarda əhatə olunmuş tarix isə eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq orta türk dövrü də daxil olmaqla uzun bir mərhələnin məişətini, dünyagörüşünü, mədəniyyətini ümumiləşdirmişdir. Açıq demək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları orta türk dövründə yazıya alınsa da, eradan əvvəlki tarixi dövrün izlərini yaşatmış, eyni zamanda oğuz türklərinin Ural — Altay mədəniyyətinə söykənən müəyyən cizgilərini mühafizə etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, indiyə qədər türkologiyada türklərin (o cümlədən oğuz türklərinin) köçəri həyat tərzinin mexanizmi açıqlanmayıbdır. Belə olduğu üçün də “türklər köçəri olmuşlar” fikri azı-azı türklərin tarixini saxtalaşdırmışdır. Halbuki, Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələr kifayətdir ki, çəkinmədən deyək: türklərin məişətində olan köçerilik ən ali qayda-

da yerinə yetirilmişdir. Dastandakı “İç Oğuz” və “Daş Oğuz” tayfaları arasında cərəyan edən hadisələr sübut edir ki, “Daş Oğuz” tayfası “İç Oğuz” tayfasının içindən çıxmışdır. Əslində bu tayfa üzvlərinin əksəriyyəti demək olar ki, bir-birinin qohumudur. Sadəcə olaraq tayfa üzvlərinin sayının artması ilə bağlı olaraq “İç Oğuz”un içərisindən “Daş Oğuz” ayrılmış və yeni-yeni torpaq sahələrinə miqrasiya etməklə orada məskən salmışlar. Bu cür köçərlik ata-baba yurd-yerlərinə sadıq qalmaqla ən ali qaydada və şüurlu şəkildə həyata keçirilmişdir. Əgər belə olmasaydı, Oğuz tayfaları arasında əlaqələr tamam qırılırdı. Heç onda bu dastan yazıya alınmazdı və bizim dövrümüzə də gəlib çatmazdı.

Dastanda cərəyan edən hadisələrdən aydın olur ki, oğuzlar geniş bir ərazidə məskunlaşmış, bir çox coğrafi regionların — yurd yerlərinin ən qədim sakini olmuşlar. Tədqiqatçıların demək olar ki, əksəriyyəti dastandakı oğuzların geniş bir ərazidə yerləşdiklərini göstərmişlər. Bu barədə Muradxan Cahangirovun fikri də maraq doğurur: “Abidədə cərəyan edən hadisələr tam və əlaqəli alındıqda məlum olur ki, “Dədə Qorqud” oğuzlarının yerləşdiyi ərazi nisbətən genişdir, şimal-şərqə doğru — Dəmir qapı Dərbəndədek uzanan müasir Şimali Azərbaycan torpaqları, orta-aşağı Araz axarı istiqamətində — Ağrıdağ yaxınlığından başlayıb, Qaradağ hündürlərini bürüyərək Muğan düzənliyinin cənubuna qədər yayılan sahələr ümumən “Dədə Qorqud” bəylərinin nəzarəti altındadır”¹.

Hadisələrin bu ərazilərdə cərəyanı bir daha təsdiq edir ki, oğuzların indiki Qafqaz ərazisində məskunlaşma tarixi qədim-qayımdır. Dastandakı bir çox detallar sübut edir ki, oğuzlar (o cümlədən türk tayfaları) Qafqaz ərazisində hələ eradan əvvəlki dövrlərdə məskunlaşmaqla Ural — Altay mədəniyyətinin daşıyıcıları olmuşlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Ural — Altay mədəniyyətinin izlərini təhlil etməmişdən əvvəl

1. M.Cahangirov. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında. - ADU, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). 1976, №4, s.72

dilçilikdə və tarixşünaslıqda mövcud olan bir konsepsiyaya aydınlıq gətirməyə zərurət hiss edirik. Bu da ondan ibarətdir ki, səlcuq türklərinin XI əsrdəki axını düzgün olmayan bir fikri meydana çıxarmışdır ki, guya indiki Qafqaz ərazisinə də türklər sonrakı dövrlərdə gəlmişlər. Lakin bilmək lazımdır ki, səlcuq türklərinin axınına qədər indiki Qafqaz ərazisində yerli türk tayfaları (o cümlədən oğuz türkləri) yaşamışlar. Əgər belə olmasaydı, onda “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir abidədə oğuz türkləri ilə bağlı yer-yurd adları dərin kök sala bilməzdi. Azı ona görə ki, dastandakı bir çox detallar bizim eradan əvvəlki dövrlərlə səsləşir. Eradan əvvəlki dövrlərlə səsləşən bir qisim hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi mühit Qafqazdan kənarda deyildir. Coğrafi məkanların adı təbii olaraq oğuz türkcəsinə məxsusdur. Əgər oğuzlar bu ərazilərə gəlmədirsə, onda dastanda cərəyan edən hadisələrin baş verdiyi ərazi adlarının türkcə olması məsələsi maraq doğurur. Bununla da bir daha aydınlaşır ki, oğuzlar bu ərazilərin yerli sakinləri kimi yaşadıkları əraziləri məhz oğuz türkcəsi ilə adlandırmışlar. Sadəcə olaraq sonralar bu ərazilərə türklərin axını güclənmiş və yerli türk tayfalarının mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir.

Qeyd edək ki, “İç Oğuz” və “Daş Oğuz” tayfalarının, o cümlədən tafya ittifaqlarının ərazilərinin hüdudlarındakı məculluq Ural — Altay mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biridir. Bu da indiyədək türkologiyada köçərlik mexanizminin açılmasında mühüm rol oynayır və səlcuq türklərinin axınına qədərki dövrdə indiki Qafqaz ərazisində Ural — Altay mədəniyyətinin mövcudluğuna, təqribən bizim eradan əvvəlki dövrlərdə oğuzların iç-içə yaşayış tərzinin səbəbinə aydınlıq gətirir. F. Zeynalovun sözləri ilə desək: “Tarixi mənbələr — ərəb, Avropa mənbələri göstərir ki, hələ səlcuqların Azərbaycana gəlmələrindən çox-çox qabaq bura türkdilli tayfaların məskəni olmuşdur. Bu izlər bizim eradan əvvəllərə gedib çıxır. Deməli, səlcuqlar Azərbaycan dilini formalaşdırıb ortaya çıxarmayıb.”¹

1. F.Zeynalov. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya şərqşünaslığı. - ADU, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). 1976, №4, s.9

Səlcuqlar eyni zamanda “İç Oğuz” və “Daş Oğuz” tayfalarını da formalaşdırmayıb, əksinə, bu tayfalar səlcuqların Azərbaycanca gəlməsindən çox-çox əvvəllər yerli türkdilli etnik birliklər kimi fəaliyyət göstərmişlər. Şübhəsiz ki, yerli türkdilli etnik birliklər sırasında oğuzların rolu da danılmazdır. Bütün türk tayfaları kimi oğuzların içərisində də əhali artımı bir neçə miniliklər ərzində baş vermişdir. Oğuzların getməsi-qayıtması, birbirinin içərisindən (məchul ərazilərindən) keçmələri, bütövlükdə məchul sərhədlər içərisində hərəkət etmələri — bunların hamısı köçəriliyin dədə-baba yurdlarına sadıq qalmaqla həyata keçirdiyi ən şüurlu və məqbul formalarıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Daş Oğuz” da bu məqbul formalarla “İç Oğuz”un içərisindən çıxmışdır. Ona görə də dastandakı *ev, otaq* sözləri müasir anlamda deyil, *çadır* mənasında başa düşülməlidir: Qazan aydır: “Üç yüz ikidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun” — dedi. Qazan dedi: “Oğlum Uruz üç yüz igidlə evimin keşiyində dursun”, “İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgin evi üzərinə şəhid oldı. İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəyin evi üstündə döyüşdə şəhid oldu; Aruz bargar otaqların düzə dikdi; – Aruz böyük və geniş otaqlarını düzdə tikiirdi” və s.

Bunların hamısı Altay və Hun dövrlərinə aid olan köçəri

həyat tərzinin izi, nişanəsidir. Bu cür həyat təzi iki təkərli cəng arabalarından sonra nisbətən oturaq həyat tərzinin — çadır məişətinin başlanmasıdır. Əlbəttə, bu izlərin bütün incəliklərinə qədər öyrənilməsi Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərinə aid xeyli

Dədə Qorqud ozanlarının istifadə etdikləri qopuz. Qopuzun yandan, öndən və arxadan görünüşü.
(A. Fitratın “Özbək klassik musiqisi və onun tarixi” adlı kitabından götürülmüşdür. Səmərqənd, Daşkənd, 1927, s.43)

**Dədə Qorqudun məzarı.
Rus Arxeoloji Cəmiyyəti. Şərq şöbəsi məcmuələrinin
XXIII cildindən götürülmüşdür.**

maraqlı materiallar verə bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrləri ilə ilişgili olan məsələlərdən biri də ovçuluqla bağlıdır. Ural və Altay dövrlərində ovçuluq tədbirləri iri sal qayalar üzərinə çəkilmiş heyvan rəsmləri üzərində məşq etməkdən başlamışdır. Heyvan rəsmlərinin üzərinə ox və nizə atmaqla ovçular öz məharətlərini artırmış, gələcəkdə edəcəkləri ov üçün ciddi hazırlıq prosesi keçirmişlər. Maraqlıdır ki, Sibirdə, Orta Asiyada tapılmış qayaüstü rəsmlər Altay və Hun dövrlərinə aid olan mədəniyyət abidələri kimi izini yaşatmaqdadır. Elmi ədəbiyyatlarda Sibirdə tapılmış bu cür mədəniyyət abidələri maraldaq mədəniyyəti adlanır. Maraldaq mədəniyyəti ifadəsi qayalar üstünə çəkilmiş maral rəsmlərinin adına uyğun olaraq adlandırılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *ov ovlamaq, quş quşlamaq* səhnəsi də müəyyən dərəcədə Altay və Hun dövrünə aid olan ovçuluqla bağlı mədəniyyətin göstəriciləridir. Dastanda tayfanın bütün üzvlərinin kollektiv şəkildə ovçuluq tədbirlərini keçirmələri — ov ovlamaları, quş quşlamaları Altay və Hun dövrlərinin mədəniyyətlərinə aid olan tərkib hissələrindən biridir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələrin coğrafi koordinatlarında

qaya təsvirlərinin izi qalmaqdadır.

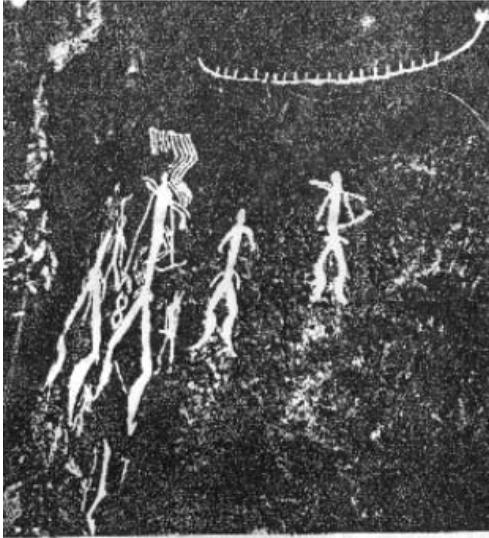
“Dədə Qorqud” oğuzlarının yerləşdikləri ərazilərdən ən başlıcası indiki Azərbaycandır. Azərbaycan ərazisində isə qədim sənət abidələrindən olan Qobustan qaya təsvirləri vardır. Qobustan qaya təsvirləri tədqiqatçıların dedikləri kimi, e.ə. XIII-X minilliyə aid incəsənət abidəsidir. Buradakı qaya təsvirlərindən biri də e.ə. X-VIII minilliyə aid olan öküz təsviridir ki, bu da Altay dövründə yaranmış maraldaq mədəniyyəti ilə uyumlu və əlaqəli görünən komponentdir. Maraqlıdır ki, maraldaq mədəniyyətinə aid olan rəsmlər itiuclu daş tiyələrlə çəkilmişdir. Altay dövründə mövcud olmuş bu daş alətdən Qobustan qayaları üstündəki rəsmlərin çəkilməsində də istifadə olunmuşdur. Bir sözlə, Altay dövrünə aid mədəniyyət abidələri ilə Qobustan qaya təsvirləri eyni dünyagörüşün, məişətin, adət-ənənələrin göstəriciləridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrləri ilə bağlı olan məsələlərdən biri də dağa, çaya, gölə, suya, ağaca, göyə və s.-yə olan inamdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qız-gəlinin Qazlıq dağından yamşaqlanması da dağa olan inamla bağlıdır. Dağa olan inam məsələsi ilə təxminən eramızdan əvvəl VI-II minilliklərdə formalaşmış şumer-akkad ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Bilqamis” dastanında da qarşılaşmalı oluruq. “Bilqamis” dastanından aydın olur ki, dağ həm də tanrıların yurd-məskən yeri olmuşdur. Bu dastanın 5-ci lövhəsində yazılır:

“Cığırlar var burada: yollar,
keçidlər rahat
Gördülər *Sidr dağının*,
tanrılar məskəni,
İrnininin taxt-tacını”¹.

Sidr dağı İrnininin məskəni olmuşdur. İrni Sidr dağında yaşayan məhəbbət, gözəllik ilahəsidir. Eyni zamanda nur, işıq timsalı Sidr dağı Suriya və Fələstin arasındakı Hermon dağının qədim adıdır. “Bilqamis” dastanından aydın olur ki, dağın ətə-

1. “Bilqamis” dastanı. Bakı, 1985.

Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər

yi göz oxşayan ağaclıqla — meşəliklə pöhrələnibdir. Buranı qoruyan meşə gözətçisi və Humbabadır. Humbabanın səsi tufandır, ağzından alov çıxır. Ona görə də heç kəs qorxusundan bu meşəyə yaxın düşə bilmir. Bilqamıs dostu Enkidu ilə birgə meşə gözətçisi və Humbabanı öldürdükdən sonra Sidr meşələrini qırırlar. Ağaçları kökündən çıxarırlar. Fəratın sahillərinə gətirirlər. Bizcə, istər Bilqamısın, istərsə də dostu Enkidunun ən böyük günahlarından biri odur ki, onlar ağaçları qırırlar, kökündən çıxarırlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ağac da (meşəlik, ağac — B.X.) əski inamlara görə Tanrıdır. Elə bəlkə də Enkidunun ölməsi, Bilqamısın isə əbədi həyatı əldə etməməsinin bir səbəbi də budur. Bizim fikrimizi Enkidunun gördüyü yuxu da təsdiqləyir. Onun yuxusu belədir ki, ulu tanrılar məşvərət eləyirlər. Məşvərət zamanı göy Tanrısı Anu deyir: “Dağlardan sidri (meşəni, ağacı — B. X.) oğurlayanlar ölümə layiqdirlər”. Enkidu bəlkə öz günahını başa düşdüyü üçün sonra belə deyir:

**“Humbabanı məhv edib
Sidri mən qırmamışam,
... Tanrıların toplaşib,
yaşadığı meşədən
Tək bircə sidri belə
məhv eləməmişəm mən”¹.**

Göründüyü kimi, Enkidu peşmançılıq keçirir, tutduğu günah işi üçün bağışlanmasına çalışır. Lakin artıq gecdir. Ona görə ki, Sidr dağının ətəyindəki meşəliklər, ağaclıqlar dağıdılmışdır. Ulu tanrıların məskənlərinə (ağaclığa, meşəliyə — B. X.) xətər yetirilmişdir.

Beləliklə, ağaca olan inamla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da qarşılaşmalı oluruq: “*Ağac!*” “*Ağac!*” *dersəm sana arınmə, ağac!* — Sənə “*Ağac!*” “*Ağac!*” deyirəmsə, çəkinmə, ağac! *Bizim əldə gərək idin, ağac!*; *Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!* — Kölgəlik hündür ağacın kəsilməsin! və s.

1. “Bilqamıs” dastanı. Bakı, 1985.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrləri ilə bağlı izlər kifayət qədərdir. Gələcəkdə də bunların hər birinin açılanmasına böyük ehtiyac vardır.

Dastandakı rənglər, xüsusilə al rəng və ona olan inam məsələsinin tarixi kökləri də Altay və Hun dövrlərinə gedib çıxır. Hər şeydən əvvəl “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”ndakı bir detala diqqət yetirək. Bu boyun məzmunundan aydın olr ki, Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə şadlıq məclisi qurub, oğuz bəylərini qonaq edərmiş. Yenə də atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır, şadlıq məclisi qurubmuş. Bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə isə qara otaq tikdiribmiş. Kimin oğlu varsa, onu ağ otaqda, kimin qızı varsa, onu qırmızı otaqda, kimin oğlu-qızı yoxdursa, onu qara otaqda əyləşdirin deyibmiş. Ona görə də Bayandır xanın igidləri Dirşə xanı qara otaqda oturdurlar. Deyirlər ki, Bayandır xandan buyuruq belədir ki, oğlu-qızı olmayanlar qara otaqda oturmalı, onların altına qara keçə döşənməli, qabaqlarına isə qara qoyun ətinin qovurması qoyulmalıdır. Əgər yeyirsə, yesin, yemirsə dursun getsin. Oğlu-qızı olmayana Allah qarğayıb, biz də qarğayıraq.

Beləliklə, bu detaldan aydın olur ki, oğuz türklərində qırmızı və ağ otaqlarda ən hörmətli qonaqlar əyləşdirilmişdir. Qırmızı və ağ rənglər müqəddəs hesab olunduğu üçün otaqlar da hörmətli qonaqlar üçün bu rənglərdə qurulmuşdur. Konkret olaraq qırmızı rəngin türk xalqlarında müqəddəs hesab edilməsinin tarixi kökləri eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Hələ eradan əvvəlki dövrlərdə qırmızı rəng (o cümlədən bunu al rəng də adlandırmaq mümkündür) istilik, od, günəş təmsilçisi kimi rəmzi olmuşdur. Bu rəngin orta türk dövründə və hal-hazırda rəmzi olması ilə bağlı izlər türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. M. Kaşğarının məşhur “Divani lüğət-it -türk” əsərində qeyd olunur ki, əski türklərdə xanların, bəylərin, dövlətli adamların atları al rəngli parça ilə örtülmüşdür.¹

Al rəng, al-qırmızı müqəddəslik rəmzi kimi əcdadlarımızın

1. Divani lüğət-it-türk. I c., Ankara, 1992

məişətində, inam və inanclarında özünü göstərmişdir. Bizim eranın VII əsrinə qədər Azərbaycan ərazisində qırmızı rəngin müqəddəs olmasının izləri aşkarlanmışdır. Bu da türk xalqlarının inkişafında Altay, Hun mərhələləri kimi mövcud olmuş tarixi dövrlərlə üst-üstə düşür. Hələ tunc dövründəki qırmızı rəngə olan inam məsələsi böyük bir gələnəg (ənənə) kimi diqqəti cəlb edir. Bu bərədə tarixçi-etnoqraf alim Nəsir Rzayevin fikri maraq doğurur: “Tunc dövründə əcdadlarımız kurqanlarla örtülmüş qəbirlərin daşlarını çox zaman qırmızı boya ilə rəngləyərdilər. Belə nümunələr Xanlar rayonunda tapılmışdır. Qəbir daşlarını ona görə qırmızı boya ilə rəngləyəmişlər ki, qəbir daim Al ruhunun himayəsində olsun”.¹

O, daha sonra davam edərək yazır: “Maraqlı burasıdır ki, həmin ayın sonrakı dövrlərdə, başqa şəkildə olsa da, öz qüvvəsini saxlamış, dəfn mərasimində tətbiq edilmişdir. Belə ki, Mingəçevirin ağac (II - IV əsrlər) və katakomba (IV-VII əsrlər) qəbirlərində qırmızı boya əvəzinə qırmızı parça qoyurlarmış”.²

Bütün bunlar onu göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qırmızı (al rəng — B. X.) rəngin müqəddəs hesab olunmasının gələnəkləri vardır. Bu ənənələrin gizli qatları Altay və Hun dövrlərindən süzülüb gəlir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, al (qırmızı — B. X.) leksik vahid kimi Altay dillərinin ortaqlı sözü olmaqla, digər dil ailələrində də dərin kök salmış və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənmişdir.

Açığı onu da qeyd etməliyik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələrin coğrafi mövqeyinin Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Dağıstan, Türkiyə əraziləri ilə bağlılığı, o cümlədən bir çox gizli qatların Altay və Hun dövrlərinə gedib çıxması türkologiya və tarixşünashıqda türk xalqlarının əleyhinə olan bəzi konsepsiyaları alt-üst edir. Türk xalqlarının keçmiş tarixini saxtalaşdıranların mövqeyini darmadağın edir. Onu da deməli-

1. N.Rzayev. Əsrlərin səsi. Bakı, 1974.

2. Yənə orada.

yik ki, dastandakı mövcud həqiqətlərin axtarışı zamanı düzgün olmayan mövqelər, təhrif edilmiş gerçəkliklər heç cür özünü doğrulda bilməyibdir. Məsələn, V. V. Bartold “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrini türkmənlərə məxsus olan abidə kimi qəbul etmişdir. Belə bir fikir söyləmişdir ki, türkmənlər əvvəllər oğuz adlanmışlar. Məhz buna görə də, o, bu oğuz abidəsini türkmənlərlə bağlamışdır. Lakin o, oğuz sözünün ümumiləşdirici etnik termin olmasını nəzərə almayıbdır. Bununla da V. V. Bartold bilərəkdən, ya bilməyərəkdən Qafqaz mühitindəki oğuzların qədim tarixinə — Altay və Hun dövrlərinə söykənən tarixinə kölgə salmaq cəhdində olmuşdur. Qafqaz mühitində yaşayan oğuzların eradan əvvəlki və bizim eranın bir neçə minillik tarixini kimlərəsə “hədiyyə” edənlərə az qala dəstəkçi olmuşdur. Sonralar onun alimlik vicdanı və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı zəngin, dolğun bilgilər, milli psixoloji xüsusiyyətlər, şaman-ozan mədəniyyətinin dialektikası, şamanizmi — totemizmi xətti, coğrafi məkan, eləcə də digər nişanələr əsl həqiqəti üzə çıxarmışdır. Bəlkə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı coğrafi koordinatlar öz izini yer-yurd adlarında yaşatmasaydı, onda V. V. Bartold nə qədər böyük alim olsaydı belə, yenə də yuxarıdakı fikrini sonralar inkar etməzdi. Ona görə inkar etməzdi ki, sovet şərqşünaslığı, eləcə də türkologiyası Qafqaz mühitində yaşayan yerli türk tayfalarının, o cümlədən oğuzların tarixini çoxdan öz həqiqi yolundan azdırmışdı. Həqiqəti öz yoluna qaytarmaq işi o qədər də asan deyildi. Bunlara baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı gen-bol həqiqətlər məşhur şərqşünas V. V. Bartoldun sonralar belə bir fikrinin yaranmasına səbəb oldu: “Qorpuzda çalan nəğməkar — şaman Qorqud haqqındakı əfsanənin mənşəyi necə olur-olsun, Qorqudun adı ilə bağlı epik silsilə, çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarda yaradıla bilərdi”. Beləliklə, V. V. Bartold öz əvvəlki fikrini inkar etməklə təsdiqləmişdir ki, epik silsilə — “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Qafqaz mühitindən kənardə deyildir. Deməli, abidəni bu mühitin qədim sakinləri olan türk tayfalarına — oğuz türklərinə və bunların varisi Azərbaycan xalqına aid etməmək olmur. Nəzərə alsaq ki, abidənin bir çox cizgiləri era-

dan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır, onda təbii olaraq söyləməlilik ki, oğuz türkləri Qafqaz mühitinin qədim sakinləridir. Bu da əsas verir ki, Altay və Hun dövrünün mədəniyyət komponentlərini Qafqaz mühitində də axtarmaq işinə diqqət artırılınsın.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları zəngin onomastikası ilə xalqımızın ən qədim tarixinə dair izləri qoruyub saxlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı onomastik vahidlər, əsasən, aşağıdakı tərkibdədir.

TOPONİMLƏR:

Kərbəla, Məkkə, Ala dağ, Qazlıq dağı, Gürcüstan, Parasarın Bayburd hasarı, Qapılı Dərbənd, Mədinə, Qaradərə ağzı, Amid qalası, Mərdin qalası, Rum, İstanbul, Evnik qalası, Bayburd hasarı, Bam-bam tərəsi, Dana sazı qamışlığı, Abxaz eli, Göycə dağı, Başı açıq qalası, Dadiani qalası, Aq-saqa qalası, Ərafat, Ağca Qala, Şam, Arqubel, Trabzon, Düzmürd qalası, Türkünün dirəyi, Günortac, Salaxana qayası, Qara dağ, Bərdə, Gəncə, Şirokuz, Əlincə qalası, Dərəşəm sərhəddi, Tumanın qalası, Sürməli, Sancıdan.

ETNONİMLƏR:

Bayat boyu, Oğuz, Osman nəslı, Qayı tayfası, Yezid, İç Oğuz, Daş Oğuz, Qalın Oğuz, Albanlar, Üç Ox, Boz Ox.

ZOONİMLƏR:

Qazlıq at, Bədəvi at, Boz at, Qonur at, Tüklü quş, Boz aygır, Duru aygır, Ağ at, Keçi başlı, Keçər aygır, Toğlu başlı Duru aygır. Burax (it adı), Qaracılıq at, Qara aygır, Alca at, Al aygır.

ANTROPONİMLƏR:

Qorqud ata, Məhəmməd peyğəmbər, Əbubəkər, Əli, Həsən, Hüseyin, Osman, Ayişə, Fatimə, Yetər, Zəlihə, Zibəyde, Ürüdəcən, Paşa, Ayna Mələk, Qutlu Mələk, Nuh peyğəmbər, Dirsə xan oğlu Buğac xan, Qamğan oğlu Bayındır xan (Xanlar xanı Bayındır xan), Dirsə xan, Dədə Qorqud, Buğac bəy, Xızır, Salur Qazan, Uluş oğlu, Atağızlı Aruz Qoca, Uruz, Qazan bəyin qardaşı Qarağünə, Şir Şəmsəddin, Beyrək, Yeynək, Şöklü Məlik, Boyu uzun Burla xatun, Qazan xanın oğlu Uruz, İlək Qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəy, Qaraca çoban, Qabangücü, Dəmirgücü, Yayxan kişi-

nin oğlu, Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Bügdüz Əmən, İlək qoca oğlu Alp Ərən, Qaragünə oğlu Dəli Budaq, Qara Tükən Məlik, Baybörə, Baybican, Bamsı Beyrək, Banıçiçək, Düyər, Duxa qoca oğlu Dəli Domrul, Qanturalı, Selcan xanım, Arşun oğlu Dirək, Qonur qoca Sarı çoban, Təpəgöz, Dəmir donlu Mamaq, Qapaqqan, Bəkil, Tüləkvuran Dözən oğlu Alp Rüstəm, Uşun qoca, Əyrək, Səyrək və s.

HİDRONİMLƏR:

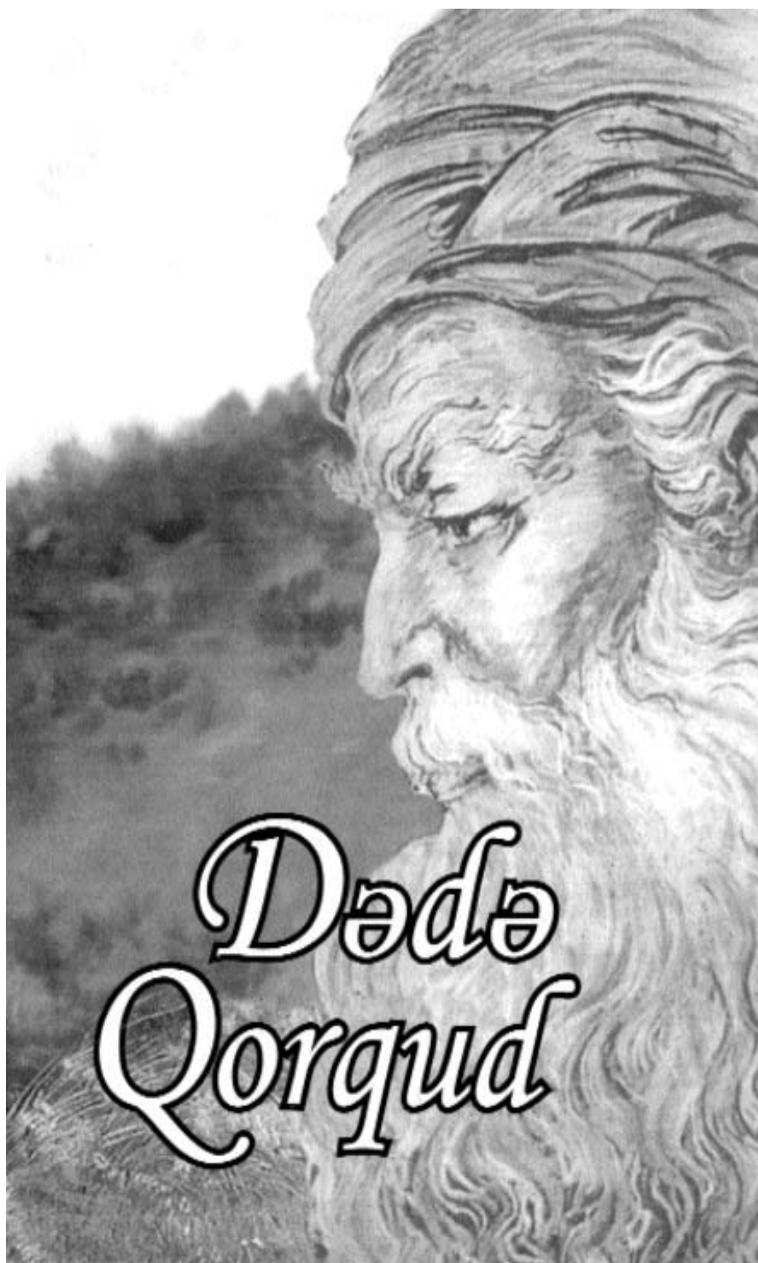
Qara dəniz, Göyçə dəniz, Əmman dəniz (Hind okeanının, bəzən də Qara dənizin adı kimi işlənmişdir), **Dərşəm**.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı onomastik vahidlərin hər birinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin geniş tədqiq olunmasına ehtiyac vardır. Ən azı ona görə ki, bu dastandakı onomastik vahidlər Azərbaycana aid bir çox dəyərli məsələləri təsdiq edir, özündə qoruyub saxlayır.

II. 2. Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: repressiyadan bəraətə doğru

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bəşəriyyətin elə nadir incilərindəndir ki, onun tədqiqi, təhlili heç bir vaxt öz aktuallığını və vacibliyini itirmir. Eyni zamanda oğuzların, o cümlədən türk xalqlarının məişəti, eposun ruhu, cövhəri mif qədər dərin, qədim qatlara gedib çıxmaqla yanaşı, həm də türk-oğuz dastan ənənələrinin ən kamil, cilalı normalarına və bu normaların tələblərinə tam şəkildə cavab verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bütöv bir tam halında formalaşma və cilalanma tarixinə görə konkret olaraq orta türk dövrünə məxsus olan eposdur. Lakin əhatə etdiyi hadisələrin qeyri-müəyyən minilliklərə gedən əski çağları əhatə etməsinə görə isə konkret tarixi dövrə, yaxud da zamana sığışmayan dastandır. Həm də sadəcə olaraq dastan yox, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” das-

tanları ilə müqayisə olunacaq başqa bir epos axtarıb tapmaq çox çətindir. Və bəlkə heç mümkün də deyildir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları neçə-neçə minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu olan yaddaş tarixidir. Onu vərəqləyən hər bir oxucu türk-oğuz ellərindəki məişət, dünyagörüş, adət-ənənə, idarəçilik və s. məsələlər barəsində zəngin bilgilər əldə etmiş olur. Bunların hamısı türk-oğuz mədəniyyətinin şumer, akkad, elam, xurrit mədəniyyətləri ilə paralel fəaliyyət göstərdiyini və qədim köklərə söykəndiyini üzə çıxarır. Bu məsələlərin aşkarlanması sovet rejiminin yaratdığı qadağalardan öz yaxasını qurtara bilməyibdir. Sovet rejiminin yaratdığı çətinliklər, repressiyalar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tam şəkildə öyrənilməsinə böyük əngəllər törətmişdir. Hətta, guya türk xalqlarına qayğı göstərmək məqsədilə 1926-cı ildə çağırılmış (26 fevral — 5 mart) Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda qəbul olunmuş qətnamələrin bir çoxu yerinə yetirilməmişdir. Məsələn, qətnamələrin birində deyilirdi ki, türk xalqlarının yazılı mədəniyyət abidələrinə ciddi şəkildə fikir verilməlidir. Türk xalqlarının tarixini öyrənmək sahəsində monoqrafik tədqiqatları da gücləndirmək lazımdır. Türk xalqlarının tarixini öyrənməkdə yeni araşdırmalara diqqət yetirmək lazımdır¹ və s. Lakin ikinci bir tərəfdən də sovet rejimi bu qətnamələrə qısqançlıqla yanaşmışdır. Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları sovet rejimi dövründə acı taleyini yaşayıb, yasaq və qadağadan uzaq olmayıbdır. Sovet rejimi dövründə dastanı tədqiq edənlər də kəskin tənqid və təqiblərə məruz qalmışlar. Bu baxımdan Əli Sultanlı, Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Mikayıl Rzaquluzadə və digər ziyalılarımız “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq etdiklərinə görə sovet rejiminin yaratdığı ağrı-acılarla qarşılaşmışlar.

Ədəbiyyatşünas alim Əli Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını sanballı şəkildə tədqiq edən mütərəqqi fikirli ziyalılarımızdan biri olmuşdur. 1950-ci illərə qədər Əli Sultanlı “Kıta-

1. B.Xəlilov. Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultay. Bakı, 1999, s.18-19.

bi-Dədə Qorqud” dastanlarını qəhrəmanlıq eposu kimi geniş şəkildə tədqiq etmişdir. 1959-cu ildə çap olunmuş silsilə məqalələrini isə “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər” adlandırmışdır. Əli Sultanlı Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, onun haqqında yaranmış əfsanələri, dastanın ifadə üsullarını, bu eposun mövcud olmasında Dədə Qorqud, ozan və katib amillərinin rolunu geniş şəkildə şərh etmişdir. Əli Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçılarından biri kimi¹ bu işin öhdəsindən məharətlə gəlmişdir. Ədəbiyyatşünas alim ikinci məqaləsində “Dədə-Qorqud” dastanının on iki boyunun hər birinin məzmununu vermişdir².

Bu da oxucunun dastanın ayrı-ayrı boyları ilə tanışlığına kömək edir. Bundan başqa, Əli Sultanlı ikinci məqaləsində dastanın yaranma tarixindən, onun milli koloritindən, qəhrəmanlarından və onların xarakterindən, ailəyə və qadına münasibətdən, qəbilələrin təsərrüfatından, məşğuliyyətindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. Dastanın yaranma tarixini qəbilə quruluşunun ən çiçəkliliyə dövrünə təsadüf etdiyini söyləmişdir. Qeyd etmişdir ki, dastan geniş mənada tarixdir. Əli Sultanlı üçüncü məqaləsində³ dastandakı xalq yaradıcılığı ünsürlərinin və ozanın fərdi yaradıcılıq keyfiyyətlərinin mövcud olması məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Dastan bu baxımdan maraqlı bir ədəbi nümunə kimi təhlil olunmuş və xalq yaradıcılığına, ozanın fərdi yaradıcılığına məxsus ünsürlər bir-bir göstərilmişdir. Əli Sultanlıya görə, dastan xalq yaradıcılığının ünsürlərini özündə saxlamaqla bərabər, həm də qüdrətli yaradıcılıq istedadına malik bir ozanın fərdi bədii üsullarını da qabarıq şəkildə özündə tapmışdır. Yəni dastanda hər iki yaradıcılıq ünsürü — xalq yaradıcılıq ünsürü və ozanın fərdi yaradıcılıq ünsürü üzvi surətdə birləşmişdir. Dastandakı qəhrəmanların xalq nağıllarında, miflərdə olduğu

1. Bax: T.Əliyeva. Ə.Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçılarından biri kimi. - “Azərbaycan” qəzeti, 6 mart 1998-ci il.

2. Ə.Sultanlı. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər (2-ci məqalə). - Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar seriya, 1959, №1, s.3-19

3. Ə.Sultanlı. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər (3-cü məqalə). - Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar seriya, 1959, №3, s.3-15

kimi əfsanəvi şəxsiyyəti və tarixi simaları yunan, Avropa dastanları üzərində müqayisələrin aparılması yolu ilə aşkarlanmışdır. Alim müqayisə yolu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bədii nüvəsində yunan və Avropa dastanları ilə ümumi, oxşar olan cəhətlərlə yanaşı, həm də fərdi bədii xüsusiyyətləri, milli ənənələri müəyyənləşdirə bilmişdir. Ədəbi müqayisələrin bədii nüvəsində eyniyyət təşkil etmənin iqtisadi, ictimai, təbii əsaslarını və köklərini axtarmışdır. Belə bir fikrə gəlmişdir ki, qəbilə və tayfaların iqtisadi, ictimai həyatında, o cümlədən dünyagörüşündə, bədii təfəkküründə tarixən eyniyyət olmuşdur. Sonralar cəmiyyətin və bədii təfəkkürün inkişafı ilə bağlı eyniyyət təşkil edən səyyar mövzulara rəngarəng qatlar, milli çalarlar da əlavə olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünas alimin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında yazmış olduğu dördüncü¹ və beşinci² məqalələrində qəhrəmanların xarakterlərini tədqiq etmiş, onların xarakterik cizgilərini təhlil etmişdir. Dastanlarda xalqımızın mədəniyyət tarixi, etnoqrafiyası, ayin mərasimi, adət-ənənələri ilə bağlı olan bilgilərin şərhini vermişdir. Onun dastanlar ilə bağlı silsilə məqalələrində toxunduğu məsələlər, qaldırdığı problemlər yaddaş tariximizin qədim köklərini, milli koloritini və motivlərini tərənnüm edir. Bununla da kökümüzə, soyumuza, tariximizə, adət-ənənəmizə, etnoqrafiyamıza və s. məsələlərə qayıdışımızın elmi metodologiyasını aydınlaşdırmışdır.

Alim metodologiya müstəvisində xalqımızın öz keçmişinə baxışını diqqət mərkəzində saxlamaqla yanaşı, milli təfəkkürün oyanışına da qayğı ilə yanaşmanın nə qədər vacib olduğunu irəli çəkmişdir. Bunların hamısı, bütövlükdə isə ədəbiyyatşünas

1. Ə.Sultanlı. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər (4-cü məqalə). - Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar seriya, 1959, №4, s.3-12
2. Ə.Sultanlı. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər (5-ci məqalə). - Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar seriya, 1959, №5, s.3-14

alimin mövqeyi sovet rejiminə və onun ideologiyasına heç cür sərf etməmişdir. Sovet rejimi dövründə xalq yaradıcılığında, yazılı ədəbiyyatda, etnoqrafiyada, milli ruhda marksist dəyərləri axtarmaq ziyalılarımızın milli yöndə tədqiqatlarına əngəl törətmişdir. Məhz buna görə də sovet rejimi dövründə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq etdiyi üçün Əli Sultanlıya qarşı tuşlanmış tənqid və təqibləri təsadüfi saymaq olmaz. Bu cür tənqidlər 1950-ci ildən başlayaraq geniş bir kampaniya şəklini almışdır. Və nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı qarşısında “yeni”, “mühüm” vəzifələr qoymuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq marksizm-leninizmlə silahlanaraq Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixini yaratmaq zərurətini ön plana çəkmişdir.

Təəssüf doğuran bir cəhət də orasındadır ki, sovet rejimi və onun ədəbiyyatşünaslıq qarşısında qoyduğu vəzifələr təpədən dırnağa qədər milli ruhlu ziyalılarımızın bəzilərini üz-üzə qoymuşdur. “Ədəbiyyat” qəzetinin 5 iyun 1951-ci il saylı “Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında” məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və onun tədqiqatçılarından biri Əli Sultanlı barəsində belə yazılmışdır: “Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun “Əsərləri”ndə bu feodal eposunu (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı nəzərdə tutulur — B.X.) “tipik bir qəhrəmanlıq dastanı” kimi qələmə vermişdir. Hətta o, belə bir “elmi” (Əli Sultanlının gəldiyi elmi nəticələri şübhə altına almaq məqsədilə “elmi” sözü dırnaqda işlənmişdir — B.X.) nəticəyə gəlmişdir ki, bu qədim Azərbaycan dastanı epik, lirik, dram ədəbi növlərini özündə birkəlməmişdir (birləşdirmişdir — B.X.). Əli Sultanlı dramının başlanğıcını belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtarır”. Bu fikir Azərbaycan xalqına, onun tarixinə və ədəbiyyatına qəlbən bağlı olan milli ruhlu ədəbiyyatşünas alimlərimizdən Mikayıl Rəfiliyə mənsubdur. Bizcə, indi həmin ədəbiyyatşünas alimi ittiham etmək ən azı ədalətsizlik olardı. Ona görə ki, 37-ci ilin qan-qadası ziyalılarımızın gözünün odunu elə almışdı ki, onlar bəzən tariximiz, ədəbiyyatımız barəsində əsl həqiqətləri düşündükləri, bildikləri, gördükləri kimi yox, marksizm-leninizmi elmi, o cümlədən, ədəbiyyatın qarşısında qoyduğu vəzifələrin tələbləri çərçivəsində yazırdılar. Nəzərə

almaq lazımdır ki, hər bir ziyalı hər şeydən əvvəl öz yaşadığı dövrün övlədidir. Bu mənada həmin ədəbiyyatşünas alimin də sovet rejimi dövründə yaşayıb-yaratmasını diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Özü də sovet rejimi dövründə az qala bütün nəsil və nəcabəti repressiya olunmuş bu ədəbiyyatşünas alimimizin başqa bir çıxış yolunu görmək də mümkün deyildir. Belə olduğu təqdirdə bəzən düşüncəsini, mövqeyini və əsl həqiqəti rejimə, o cümlədən marksizm-leninizm ideyalarının tələblərinə qurban verməyin səbəblərini anlamamağın özü də məsələlərə düzgün qiymət verməkdən çox-çox uzaqdır. Bunu da başa düşmək o qədər çətin deyil ki, sovet rejimi dövründə ədəbiyyatşünaslığın, ədəbi tənqidin nəzəri səviyyəsi marksizm-leninizm ideyalarını partiya tələbləri səviyyəsində yerinə yetirməkdən ibarət idi.

Ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfiliyə mənsub olan yuxarıdakı fikir əslində sovet rejiminin ona yönəltdiyi təzyiqlərin yolunu müəyyən dərəcədə başqa səmtə azdırmaqdan ibarət olmuşdur. Belə bir mövqedə olmağı hər şeydən əvvəl, hələ 1950-ci ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının plenumunda Mikayıl Rəfiliyə (o cümlədən digərlərinə) qarşı yönəldilmiş tənqid tələb etmişdir. Həmin tənqid Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən çapdan çıxmış iki cildlik “Ədəbiyyat tarixi” kitabı ilə bağlı olmuşdur. Bu kitaba görə, müəlliflər (M.Rəfil, F.Qasımzadə, H.Arashlı, M.H.Təhmasib, Mir Cəlal) və redaktorlar (H.Hüseynov, M.Arif) haqsız tənqiddə məruz qalmışlar. Guya iki cildlik “Ədəbiyyat tarixi” kitabında “tarixi idealizə, tarixi faktları təhrif, sovet ədəbiyyatını qiymətləndirməmək və s. bu kimi olduqca ciddi səhvlər olduğundan o, (“Ədəbiyyat tarixi” kitabı — B.X.) gəncliyə xeyirdən çox ziyan verir”. Həm də 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərlərinin 9-cu sayında “Dədə Qorqud” kitabının mürtəce mahiyyəti haqqında” adlı məqalə çap olunmuşdur. Bu məqalənin müəllifi M.Quluzadə bir çox alimlərimizi, o cümlədən M.Rəfilini də tənqid atəşinə tutmuşdur. M.Quluzadə professor M.Rəfil barəsində belə yazmışdır: “Professor M.Rəfil də “Dədə Qorqud” haqqında qeyri-elmi fikirlər yürütmüş, onu Azərbaycan xalqının ən qabaqcıl bir abidəsi kimi təbliğ etmişdir. Hələ

1939-cu ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki” adlı bir sı-
ra məqalələrində və sonralar da “Dədə Qorqud” haqqında ya-
yılmış olan fikirləri təkrar və inkişaf etdirmişdir.

M.Rəfilinin məqalələrindən birində “Dədə Qorqud”u Azər-
baycan şifahi xalq ədəbiyyatının uzun inkişafının bir yekunu
hesab edir”.¹

Təbii ki, M.Quluzadənin məqaləsi də rejim məmurlarının
əmrinə və sifarişinə ilə yazılmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki,
M.Quluzadə “Dədə Qorqud” dastanına aid yazdığı məqalədə
M.C.Bağirovun Azərbaycan K (b) Partiyasının XVIII qurulta-
yındakı hesabat məruzəsindəki nitqinə istinad etmişdir. Hesa-
bat məruzəsində belə demişdir: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və ya-
zıçılar siyasi sayıqlığı və məsuliyyət hissini itirərək uzun il-
lər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı
ilə təbliğ etmişlər.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akade-
miyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siya-
si səhvi hesab edilməlidir”.²

Bunların hamısı onu göstərir ki, milli, tarixi dəyərlərin ha-
mısı burjuva millətçiliyinin qalığı kimi hesab edilmişdir. Ona gö-
rə də insanların beyninə yeritməyə çalışmışlar ki, guya “Kıta-
bi-Dədə Qorqud” dastanları xalqlar arasında qardaşlığa yad,
burjuva millətçiliyini təbliğ edən, Azərbaycan xalqının ənənə-
rinə uyğun olmayan bir əsərdir. Bu da “Kitabi-Dədə Qorqud”
dastanlarına verilən yanlış qiymətdir.

Ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndan burjuva millətçiliyi qa-
lıqları ilə mübarizəni artırmağın çıxış yolunu belə görmüşdür:
“Bu və buna bənzər səhvləri (sosializm-realistlərə yaradıcılıq me-
toduna biganə qalmaq, onu təbliğ etməmək səhv hesab olun-
muşdur — B.X.) doğuran əsas səbəb tənqidçi və ədəbiyyatşü-
naslarımızın marksizm-leninizm nəzəriyyəsini yaxşı bilməmə-

1. M.Quluzadə. “Dədə Qorqud” kitabının mürəccə mahiyyəti. - Azərbaycan
SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. №9, 1951, s.74.

2. M.Quluzadə. “Dədə Qorqud” kitabının mürəccə mahiyyəti. - Azərbaycan
SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. №9, 1951, s.74.

ləri, tarixə və ədəbi materiallara bu nəzəriyyə əsasında yanaşmamalarıdır. Nə üçün biz onları marksizm-leninizm darülfünununa təhsilə göndərmirik? Nə üçün həddindən artıq səhvlər buraxan müəlliflərə yeni-yeni əsərlər tapşırıq? Nə üçün bu müəllifləri daha məsul tapşırıqlarla yükləyirik?”¹

Cəfər Xəndanın bu fikrini də ünvanı konkret, ya da qeyri-konkret olanlara qarşı yönəldilmiş birmənalı tənqid kimi qəbul edə bilmərik. Cəfər Xəndan bu cür zahirən sadə görünən tənqid içərisində bəlkə də tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza bəraət qazandıran bir çıxış yolunu da göstərməyə cəhd etmişdir. Onun məntiqi sovet rejiminin təqiblərindən yaxa qurtarmaq işində tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımız üçün ayaq yeri saxlamışdır. Fikir verin: “Nə üçün biz onları (tənqidçiləri, ədəbiyyatşünasları — B.X.) marksizm-leninizm darülfünununa təhsilə göndərmirik? Nə üçün həddindən artıq səhvlər buraxan müəlliflərə yeni-yeni əsərlər tapşırıq? Nə üçün bu müəllifləri daha məsul tapşırıqlarla yükləyirik?” cümlələrinin məntiqi deyir ki, bütün nə üçünlərin günahkarı məhz rejimin özü olmuşdur. O rejim ki, hər şeyi — tənqidi də, təbliği də sifarişlə həll etmiş, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızı marksizm-leninizm nəzəriyyəsi baxımından hazırlamaq, yetişdirmək işi onun ən azı müqəddəs borcu olmuşdur. Belə olduğu halda, əslində, Cəfər Xəndan dərin məntiqə söykənən fikri ilə tənqidçilərimizi, ədəbiyyatşünaslarımızı sovet rejiminin təqiblərindən incə bir üsulla uzaqlaşdırmağa müəyyən dərəcədə nail olmuş, rejim məmurlarının daşdıqları vəzifə məsuliyyətinin yarıtmaq olduğunu bir daha onların boynuna ağır yük kimi qoymuşdur. Məsələyə dərinədən yanaşdıqda görürük ki, Cəfər Xəndan tərəfindən rejim məmurlarının özləri incə bir üslubla günahlandırılmışdır. Alim yaxşı bilirdi ki, istənilən vaxt rejim məmurlarını dəyişmək, daha sadıqlərini tapmaq o qədər də asan deyildir. Daha sadıqlərini tapmazdan əvvəl onları yetişdirmək lazımdır. Məhz bütün bunlara görə, Cəfər Xəndan incə bir metoddla tənqidi həm də məmurla-

1. C.Xəndan. Burjua millətçiliyi qalıqları ilə mübarizəni zəiflətməməli. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 17 avqust, 1950-ci il.

ra doğru yönəlmiş olurdu. Bununla da tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın üstünü almış qara buludu az da olsa dağıdırdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı tarixdir. Bu tarixdə xalqımızın mübarizliyi, qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi əks olunmuşdur. Ona görə də biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını sevirik, dönə-dönə böyük həvəslə oxuyuruq. Hər dəfə də bu abidədən yeni-yeni məlumatlar, bilgiler əldə edirik. “Kitabi-Dədə Qorqud”a qərəzli münasibət xalqımızın tarixinə ziyan gətirən bir işdir. Xalqımızın tarixini, ədəbiyyatını, dilini saxtalaşdırmaqdır. Ona görə də heç bir kəsin — tənqidçinin də, ədəbiyyatşünasın da, lap alimin də “Kitabi-Dədə Qorqud”a qərəzli münasibət bəsləməyə haqqı yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu hər hansı bir yazıcının yazdığı tarixi əsər də deyildir. Bu, bütöv bir xalqın yaratdığı tarixi abidədir. Xalqın yaratdığı tarixi abidəyə qiymət vermək üçün ideologiyanın və siyasi görüşün mövqeyində dayanmaq qətiyyəən düzgün deyildir. Hələ XX əsrin 40-cı illərində Mehdi Hüseyn tarix və tarixçi, sənət və sənətkar, bədii ədəbiyyat və yazıçı məsələlərinə çox ciddi yanaşırdı. Mehdi Hüseyn yazırdı: “Tarix elmdir. Bədii ədəbiyyat isə ixtiradır. Bunları bir-birinə qarşı qoymaq lazım deyildir. İxtira edən hər kəs, birinci növbədə elmi öyrənməlidir. Elm isə ixtiraların mənasını izah etməlidir. Elə isə, qoy tarixçi sənətkara, sənətkar isə tarixçiyə öz qardaşlıq əlini uzatsın”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”a tarix və elm kimi yanaşmaq daha doğru olardı. Tarix kimi bu abidə qəbilə, tayfa quruluşunun və ondan sonrakı dövrün ictimai-siyasi həyatını yaşadır. Elm kimi tarixi mənbə rolunu oynayır. Hər iki cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi önəmlidir. Hər iki cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq, vətənə məhəbbət, qəsbkarlara və istilaçılara qarşı mübarizlik ruhunu artırır. “Biz kimik?” sualının dərin köklərə söykənən əsaslarının bir çoxu “Dədə Qorqud”da görünür.

Heç şübhəsiz ki, rejim öz məmurlarının əli ilə milli düşü-

1. Mehdi Hüseyn. Yazıçı və tarix. - Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, 1995, s.113

nənlərin hamısını tənqid etmək, ləkələmək vəzifəsini də həyata keçirmişdir. Bunu 25 iyul 1952-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunmuş “Ədəbi tənqidimizi partiyanın tələbləri səviyyəsinə yüksəldək!” məqaləsində də görmək mümkündür. Bu məqalədə deyilir: “Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının tənqid bölməsi tənqidçilərin işini yaxşı təşkil edə bilməmişdir. Tənqidçi kadrlardan düzgün və səmərəli surətdə istifadə edilmir. İllərdən bəri professional tənqidçi adı ilə Yazıçılar İttifaqının üzvü sayılan 13 nəfərdən ancaq iki-üç nəfər, o da çox az-az təsadüfi hallarda ədəbi tənqidlə məşğul olur”. Buradan da görünür ki, tənqidçi və ədəbiyyatşünasların işi yalnız partiya mövqeyində dayanmaq, onun qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsinə yardım göstərməkdən ibarət olmuşdur. Bu da azad və müstəqil sənətkar, yazıçı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas olmağa, o cümlədən milli düşünməyə böyük bir məhdudiyət yaratmışdır. Ən dəhşətli isə odur ki, rejim məmurlarının işi müalicəsi heç cür mümkün olmayan xəstəliyə bənzəmişdir. Bu xəstəliyin mikroblarının mənbəyi isə rejimin öz daxilində yaradılmışdır. Ona görə də rejim öz məmurlarını hər hansı bir haqsızlıq etməyə çox asanlıqla sürükləyə bilmişdir. Həm də rejimin tələblərinə cavab verməyən hər nə varsa, hamısı ifşa olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan K(b)P MK-nın “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”kı qərarında Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirov “Dədə Qorqud”a xalq dastanı kimi yox, tamamilə millətçilik zəhəri ilə dolu olan əsər kimi qiymət vermişdir. Bu isə tənqidçi və ədəbiyyatşünasların qarşısına “Dədə Qorqud”u millətçilik zəhəri ilə dolu olan nöqsanlı, qüsurlu əsər kimi öyrənmək vəzifəsini qoymuşdur. Belə olduğu halda, tənqidçi və ədəbiyyatşünasları məzəmmət etməyə haqqımız varmı?! Bütün günahların hamısı rejimdə və bu rejimi yaradıb onun keşiyində duran məmurlardadır. Əgər rejim və onun məmurları is-tədikləri kimi tələb edirdisə, onda tənqidçinin, ədəbiyyatşünasın vəziyyətini başa düşmək çox sadə və aydındır. Bununla belə, tənqidçi və ədəbiyyatşünasa tam haqq qazandırmaq olmaz ki, o, rejimin çaldığı hər bir havaya oynamalıdır, yaxud da bu

işə özünü məcbur etməlidir. Yalnız zamanın övladı olmamaq üçün istedad, qabiliyyət, ağı qaradan seçmək bacarığı, zamanın tələbləri çərçivəsindən qat-qat üstə dayanıb daha yüksək səviyyə nümayiş etdirmək və s. məsələlər əsas şərtlərdəndir. Bu şərtlər təbii ki, əsl istedad və qabiliyyət sahiblərinə nəsib olur. Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsi göstərir ki, istedadlı sənətkarlar zamanın qulu olmamaq üçün əksər vaxtlar tarixi mövzulara müraciət edirlər. Tarixi mövzulara müraciət həqiqət, inam, etiqad uğrunda mübarizə üçün sənətkara geniş imkanlar açır. Yeri gəldikcə sənətkar tarixi hadisələrə öz duyğu və düşüncəsindən boyalar verir. Bununla da zamanın, dövrün tələbləri hüdudundan kənara çıxaraq sərbəst düşünmək və yazmaq imkanına müvəffəq olur. Məsələn, Səməd Vurğun “Vaqif” dramını yazmaqla yaşadığı dövrün ağrı və acılarını keçmiş tarixə köçürmüşdür. O, birbaşa dini qadağaları yarananlara qarşı etirazını əsər başlayan kimi Vidadinin ağac altında namaz qılması ilə təsvir etmişdir. Bu, sənətkarın seçdiyi ən gözəl vasitədir. Sənətkar tarixi XVIII əsrə köçürməklə dinə olan münasibətini ifadə edə bilmişdir. Eyni zamanda namaz qılan Vidadinin dili ilə 37-ci ilin repressiyasını da böyük ustalıqla qələmə almışdır. S.Vurğun namaz qılan Vidadinin dili ilə qan-qadalar barədə belə demişdir:

**Xudaya! İnsanın halı yamandır,
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.
Mənası varmıdır min təriqətin?
Aç... aç qapısını sən həqiqətin.
Nə olur, bir yeni işıq ver bizə,
Bizim kor yaranmış gözlərimizə.
Bəlkə də yaxşını seçək yamandan,
Ta ki, qansız keçən bir gūzarandan,
Biz də ilham alağ, sevinək barı!
İşıqlat bu dıbsız qaranlıqları...**

**Yazıqdır dünyanın əsrəfi insan,
Böyüksən, adilsən, keç günahından!
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislilik, nə şər.**

**Yaxşılıq insana bir sənət olsun,
Dünya başdan-başa qoy cənnət olsun!..**

Tarixə yalnız yazıçılar, şairlər deyil, həm də tədqiqatçılar, rəssamlar da müraciət edirlər. Onların tarixə müraciətdə mövqeləri, məqsəd və vəzifələri müxtəlif olur. Bu baxımdan Mehdi Hüseynin fikri maraq doğurur. Onun fikrincə, “Tarixçi dövrün ümumi-ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz!

Bir qədər sadə desək, tarixçi “nələr olmuşdur?” sualına cavab verirsə, sənətkar “nələr ola bilirdi və necə ola bilirdi?” suallarına da cavab verir. Yazıçının vəzifəsi heç də tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini başdan-başa izləyib bədii tərcümeyi-hal yaratmaqdan ibarət deyildir”.¹

Sənətkar bəzən zamanın sözünü deməklə yanaşı, yaşadığı dövrün qüsurlarına söz snayperi ilə gülləsini də atır. Bunun üçün kifayət qədər ilhamlı, duyğulu və istedadlı olmaq lazımdır. Doğrusu, azad, sərbəst düşüncələrini zamanın tələbi içəri-sində paylamağı bacarmaq da lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a konkret zaman hüdudunda münasibət müxtəlif olmuşdur. İş o yerə çatmışdır ki, əvvəllər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını idealizə edənləri məcbur etmişlər ki, bunu ciddi bir səhv kimi etiraf etsinlər. Belə bir etiraf bəzəsində oxuyuruq: “Bu xüsusda (“Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar — B.X.) mənim də ciddi səhvlərim olmuşdur, mən də (M.Rəfil — B.X.) bu feodal eposunu idealizə etməklə səhv buraxmışam. Həmid Araslı, Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqaları bu köçəri-feodal eposuna tənqidi yanaşmamışlar, zərərli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmayıblar, qeyri-elmi bir şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etmişlər”. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına köçəri-feodal eposu kimi yanaşmağın özü də siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla sovet rejimi iki cəhət-

1. Mehdi Hüseyn. Yazıçı və tarix. - Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, 1995, s.105

dən türklərin, əsasən də Azərbaycan türklərinin tarixini saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Birincisi, dastana köçəri damğası vurmaqla bu eposun aid olduğu xalqın köçəri olmasını — Orta Asiyadan gəlmələrini irəli sürərək tarixi-etnik torpaqlarını şübhə altına salmışlar. Bu da bir çox cəhətdən Azərbaycan məmləkətinə və onun gələcək taleyinə ziyan gətirən məkrli bir niyyət olmuşdur. Həmin niyyətin bütün cizgilərini şərh etmək ayrıca bir mövzunun söhbətidir. İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına feodal eposu kimi yanaşmaqla onun tarixini saxtalaşdırırdılar. Həm də Azərbaycan xalqının, o cümlədən türklərin ən qədim tarixini itirməyə səy göstərirdilər. Halbuki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları qəbilə, tayfa dövrünün bir çox atributlarını özündə yaşatmaqla çox şey deyir. Bunun özü də ayrıca bir təhlil tələb edən mövzudur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili də ən mühüm məsələlərdən biri kimi rejimi razı salmamışdır. Sovet rejimi dövründə Stalinin “Dilçilikdə marksizmə dair” əsəri ədəbi əsərlərin dilinə yeni tələblər səviyyəsində yanaşmağı ideoloji baxımdan ən ümdə məqsədə çevirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, H. Araslı, Ə. Dəmirçizadə və digərləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini Azərbaycan dili kimi səciyyələndirmişlər. Bu isə istər-istəməz Azərbaycan dilinin kökünü və tarixini daha dərin qatlara aparıb çıxarırdı. Onu da qeyd edək ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində repressiyalar tətbiq olunmuşdur. Məsələn, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarlarına əsasən 1948 — 1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından — indiki Ermənistan ərazisindən kütləvi surətdə sürgün olunmuşdur. Bu da azərbaycanlılara qarşı Stalin rejimi tərəfindən törədilən tarixi cinayət idi. Bunların hamısı onu göstərir ki, repressiya həm Azərbaycan xalqına, həm onun mənəvi sərvətlərinə, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına qarşı yönəldilmişdir. Hər şeydən əvvəl, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu, coğrafi koordinatları oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan di-

linə kifayət qədər uyarlıdır. Bu baxımdan da Azərbaycan xalqının, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının repressiyası arasında əlaqə və bağlılığı görməmək olmur. Bu cür repressiyanın bir acı nəticəsi kimi 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbamız kiril əlifbası ilə əvəz olundu.

Kiril əlifbasını qəbul etdiyimiz günlərdə ziyalılarımızın adına deyilən bəzi haqsız ittihamlar, bu kiçik məlumatı oxuculara çatdırmağa məni vadar etdi. Əlifba haqqındakı ilk söhbətin mən ilk şahidiyəm.

1939-cu ilin fevral ayında Səməd Vurğun, Məmməd Arifi, məni ordenlərlə təltif etdilər. Mart ayında biz üçümüz və Məmməd Arifin həyat yoldaşı, filologiya elmləri namizədi Zümrüd xanım Moskvaya yola düşdük.

Ordenləri Kalinin verdi. Stalin də o təltif məclisində idi. O günün sabahı bizi universitetin filologiya fakültəsinə çağırıldı. Bizi orada bir rus alimi ehtiramla qarşıladı, xeyli söhbətdən sonra dedi:

–Məsələ belədir ki, siz gərək kiril əlifbasına keçəsiniz. Səməd Vurğunla, Məmməd Arif əvvəlcə ölü rəngi aldılar, sonra üzlərinə boğuş bir qızartı çökdü. İlk sözə Səməd Vurğun başlayıb dedi: Bu mümkün deyil. Kiril əlifbasındakı bir çox səslər dilimizə uyğun deyil, biz gərək onların əvəzinə başqa dillərdən hərflər götürək, həm kiril əlifbasına yamaq vuraq, həm də əlifbamızı yükləyək. İndi qəbul etdiyimiz latın əlifbası bizi təmin edir və bizim xalqdan bu haqda heç bir şikayət yoxsa, onu dəyişməyə nə ehtiyac var?

Bir də bununla biz Orta Asiya xalqlarından ayrılıb tək-lənirik (o, “türkdilli xalqlar” demək istədi, ancaq dayan-dı)... Rus alimi dedi “Siz bu işin “pioneri” olacaqsınız...” Məmməd Arif də xeyli tutarlı danışdı, ciddi səbəblər göstərib, bu dəyişikliyin xalqımıza, mədəniyyətimizə böyük zərbə olacağını sübuta yetirdi.

Deyənlərin qarşısında söz tapmayan rus alimi dedi:

–Mən sizi başa düşürəm, ancaq nə etmək olar, artıq qərar verilib, bu, Stalinin göstərişidir.

Bu sözdən sonra biz oradan çıxdıq.

Səs Bakıya çatanda Stalinin adını eşidib qorxuya düşənlər bu əlifbanı tərifləməyə söz tapdılar, əleyhinə olanlar

isə öz cəzalarına çatdılar. Bu etirazın ilk qurbanı çox istedadlı gənc şair Abdulla Fəruq oldu. Onu Yazıçılar İttifaqından xaric etdilər, heç yerdə iş vermədilər, müharibə başlananda, ön sıraya, döyüşə göndərdilər, orada məhv oldu. Abdulla Fəruq Rəsul Rzanın qohumu olduğu üçün dərhal Rəsul Rzanı da Yazıçılar İttifaqının sədrliyindən çıxartdılar.

Abdulla Fəruqun bu faciəsi çoxlarına görk oldu. Təəssüf ki, indi də xalqımıza zorla qəbul etdirilmiş bu əlifbanın saxlanması tərəfdar olanlar var. Latın əlifbasını qəbul edib, 60 milyonluq xalqın mədəniyyətilə tanış olmaq imkanı qazanacağımız bir vaxtda biz yenə tərəddüd edirik, yenə gecikirik, halbuki bu gün bu işi həyata keçirmək imkanımız var. Sabahımız necə açılacaq? Düşünmürük.

Mən sentyabr ayında Ankarada açılan dil qurumu qurultayında oldum. Bütün dünya şərqşünaslarının nümayəndələri bu qurultayda iştirak edirdilər.

“Türk dil qurumu” cəmiyyətinin sədri öz geniş məruzəsində təəssüf hissilə qeyd etdi:

“Vəziyyətimiz çox çətinidir. Müxtəlif əlifbalar bir-birini tanımağa, oxumağa bizə imkan vermir. Nəsillər bir-birini tanımaqda çətinlik çəkirlər. Biz qurultayımızın nümayəndəsi Bəxtiyar Vahəbzadənin əsərlərini oxuya bilmirik”.

Bir neçə həftə bundan qabaq mən televiziya da bir verilişə baxdım. Bu verilişdə qəbul etmək istədiyimiz latın əlifbasının lehinə və əleyhinə televiziya da göndərilən məktublar oxunurdu. Məktublarda çoxu analardan idi. Onlar qəbul etmək istədiyimiz latın əlifbasının, onların uşaqlara verəcəyi böyük imkanlarını dərk etmədən əlifba haqqında fikir yürüdüb yazırdılar: Əlifba dəyişsə, uşaqlarımıza yeni əlifbanı öyrətmək çətin olar...

Bununla da onlar işıqlı bir pəncərəni uşaqlarının üzünə qapayırlar, bəzi çox hörmətli şəxslər və 40 ildə yaranan nə varsa, onları itirməkdən ehtiyat edirlər.

Kimə məlum deyil ki, 40 ildə yaranan mətbuatın yarı hissəsi heç kəsə lazım olmayacaq, “uydurma” tarix kitabları, dərsliklər, təriflərlə dolu ədəbi, elmi əsərlər, rəhbərlərin indidən tənqid olunan ağır həcmli çoxtirajlı cildləri, qızıla tutulmuş cildlikləri öz-özünə sıradan çıxacaq. Əgər xalq, ziyalı nəsil olacaqsə, klassika, xalqa lazım olan yaxşı

nə varsa, onlar unudulmayacaqdır. Mən hörmətli dilçi-alim, professor Ağamusa müəllimin “Zərərimiz, xeyrimiz” adlı məqaləsini oxudum və belə başa düşdüm ki, xeyrimiz mənəvi, zərərimiz maddi cəhətdən olacaq. Bu da mətbəə, dərsliklərlə əlaqədardır. Məncə, biz bu mənəvi xeyir üçün tələsməliyik. Bundan yüz qat artıq maddi zərərcəkməyə isə biz çoxdan alışmışıq. Təki bizim maddi zərərimiz mənəvi cəhətdən xeyrimizə olan iş olsun. Amin!

Mirvarid Dilbazi. Kiril əlifbasını necə qəbul etdik.

- Ədəbiyyat və incəsənət, 1990, 7 dekabr, s.2

Ədəbiyyatşünas alim Həmid Araslı 1938-ci ildə “Revolyu-siya və kultura” jurnalının 3-cü sayında “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı məqaləsini çap etdirmişdir. O, bu məqaləsində boyların bir qisminin məzmununu vermiş, dastanın ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Dastanın dili barəsində dəyərli fikir və mülahizələrini söyləmişdir. Həmid Araslı “Dədə Qorqud” eposunun dili barəsində yazmışdır: “Dədə Qorqud” kitabında olan çətin kəlmələri arxaizm və mətnin yanlışlığı ilə izah edirlər. Bu, heç də belə deyildir. Əsər sırf Azərbaycan dilində yazıldığı üçün bir çox tədqiqatçı bu əsərin mətnini doğru oxuya bilməyibdir”.¹ Daha sonra davam edərək qeyd etmişdir: “... Ancaq mən adını çəkdiyim tədqiqatçıların (Kilisli Rüşət, V. Bartold və digərləri — B. X.) doğru yazılmış Azərbaycan sözlərini belə oxuya bilmədiklərini göstərmək istəyirəm. Məsələn, Bartold *beşiyə bələmək* (kursiv bizimdir — B. X.) kimi ən adi ifadəni təyin edə bilməmişdir”².

Həmid Araslı tərəfindən Dədə Qorqud obrazı, abidənin dilinin məhz Azərbaycan dili olması, islam dini və onun dastana təsiri, andlar və dualar, qadın və onun cəmiyyətdə rolu və s. məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Bunların hamısı ayrıca tədqiqat mövzusu olduğuna görə hər birinin üzərində dayanmırıq. Lakin

1. H. Araslı. “Kitabi-Dədə Qorqud”. - “Pevolyusiya və kultura” jurnalı, №3, 1938, s.62.

2. Yənə orada.

dastanın dilinin bir çox zaman tənqid olunduğunu nəzərə alaraq bu məsələyə diqqətimizi yönəldirik. Bu mənada H.Arashlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini saf, təmiz Azərbaycan dili hesab etmişdir. Ərəb, fars və digər mənşəli kəlmələrin az olmasını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. H.Arashlı yazmışdır: “Dədə Qorqud” dastanlarında *ərəb, fars kəlmələri* (kursiv bizimdir — B.X.) və başqa Qafqaz xalqlarının da təsiri vardır.

Ərəb və fars kəlmələri Azərbaycan dilinə islam dininin təsiri möhkəmləndikcə, fars feodallarının təzyiqi nəticəsində daha çox daxil olmuşdur. Biz bu dastanlarda *dua* əvəzinə *alqış*, *bəd dua* əvəzinə *qarqış*, *sərxoş* əvəzinə *əsrik*, rübənd əvəzinə *yaşmaq*, *əzan* əvəzinə *banlamaq* kimi kəlmələrə (kursiv bizimdir — B.X.) rast gəlirik.”¹

Azərbaycanda 1920-ci illərdən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını ilk tədqiq edən Əmin Abid olmuşdur. Bundan başqa, 1920-ci illərin dərsliliyində (Atababa Musaxanlının, Abdulla Şaiqin və başqalarının) dastandan müəyyən hissələr verilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili bəzəsində Ə.Dəmirçizadənin fikirləri də çox maraqlıdır. Onun dil tarixinə aid yazdığı məqalələrinin mənbəyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına söykənmişdir. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini Azərbaycan dilinin bünövrəsi hesab etmişdir. Bunların hamısı İ.V.Stalinin “Dilçilikdə marksizmə dair” əsəri, eləcə də marksizm-leninizm cəbhəsi ilə ziddiyyət yarırdı. Ona görə də Stalin rejiminin ciddi təkidlə 5 iyun 1951-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində “Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında” adlı məqalədə belə yazılmışdır: “Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid məqalələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, “Qaraca çoban” adı ilə zərərli bir pyes də yazmışdır”. M.Quluzadə 1951-ci ildə yazmış olduğu “Dədə Qorqud” kitabının mürtəcə mahiyyəti haqqında” məqa-

1. H.Arashlı. “Kitabi-Dədə Qorqud”. - “Revolusiyaya və kultura” jurnalı. №3, 1938, s.67.

ləsində dastanın dili ilə bağlı professor Ə.Dəmirçizadəni tənqid etmişdir. Məqalə müəllifi yazmışdır: “Professor Ə.Dəmirçizadə özünün 1939-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri” adlı kitabında və 1950-ci ilə qədər çıxan başqa məqalələrində X-XI əsrlərdə “yeni Azərbaycan dilinin” əmələ gəlməsinə dair marksizmə zidd fikir yaymışdır. Bu “nəzəriyyə” Ə.Dəmirçizadəyə ona görə lazım idi ki, o, “Dədə Qorqud”u Azərbaycan əsəri elan etsin. Ə.Dəmirçizadə Marrın dilin stadial inkişafı “nəzəriyyəsi”nə istinad edərək Azərbaycan xalqını gəlmə xalq, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlərinin qatışığı elan etmişdir.”¹

Aydınlıq gətirmək istərdik ki, azərbaycanlılar Qafqaz ərəzisinin aborigen (yerli) xalqı olub və bu ərəzilərə gəlmə deyildir. Dilin stadial inkişafına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, stadiallıq anlayışı hər bir dilin inkişaf dövrü və mərhələləri ilə bağlı yaranmışdır. Bu mənada Azərbaycan dili tarixən ümumtürk bətnindən ayrılmış və hazırda türk dili ailəsinə daxil olan müstəqil dildir. Stadiallıq heç də dilin cəmiyyətdə mövcudluğunu və onun ictimai hadisə olmasını inkar etmir. Əksinə, dilin cəmiyyətdə mövcud olmasını, onun cəmiyyətdə yaranması və inkişaf etməsini, xalqın tarixi ilə möhkəm əlaqəsini qiymətləndirir.

50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq az da olsa, sovet rejimində yumşalma prosesi başlamışdır. Bu da istər-istəmək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının başının üstünü almış qara buludların dağılmasına yavaş-yavaş şərait yaratmışdır.

1957-ci ildə professor H.Arashlı, professor Ə.Dəmirçizadə, professor M.Arif və dosent M.H.Təhmasib birlikdə “Dədə Qorqud” dastanları adlı məqalə yazmışlar. Bu məqalə “Kommunist” qəzetinin 1957-ci il 26 mart sayında çap olunmuşdur. Məqalənin müəllifləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına böhtan atanları, məkrli və qərəzli mövqe tutanları, eposa düz-

1. M.Quluzadə. “Dədə Qorqud” kitabının mürtəcə mahiyyəti. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. №9, 1951, s.74-75.

gün qiymət verməyənləri, bir sözlə, əsl həqiqəti öz yolundan azdıranların mövqelərini alt-üst etmişlər. Bu məqalədən sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı öz həqiqi qiymətini almağa başlamışdır. Məqalə müəllifləri yazmışlar: “Xalq düşməni Bağırov 1951-ci ildə “Dədə Qorqud” dastanlarını millətçilik təbliğ edən pantürkist, panislamist bir abidə adlandıraraq, bu dastanların Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını iddia edirdi. Bu iddia tamamilə əsassızdır”. Sovet rejimində gedən mülayimləşmə belə bir fikrin açıq şəkildə söylənilməsinə şərait yaratmışdır. Konkret olaraq H.Araslının, Ə.Dəmirçizadənin, M.Arifin və M.H.Təhmasibin birlikdə yazdıqları “Dədə Qorqud dastanları” adlı məqalədə qaldırılmış əhəmiyyətli məsələləri belə xülasə etmək olar:

Birincisi, abidə Dits, Bartold, Kilisli Rüşət, Orxan Şaiq Gögyay, Rossi, o cümlədən səyyahlar tərəfindən (Adam Oleari, Övliya Çələbi) tədqiq olunmuşdur.

İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları daha çox köçəri patriarxal-qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvələndiyi əsrlərin məhsuludur.

Üçüncüsü, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələr Qafqaz mühiti, daha çox Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır.

Dördüncüsü, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında islamdan qabaqkı inam və etiqadlar, dini görüşlər, adət və ənənələr də yaşayır.

Beşincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında kafirlərə qarşı mübarizədən, daxili çəkişmələrdən bəhs olunur. Eyni zamanda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, dostluq, yoldaşlıq, ana məhəbbəti və s. keyfiyyətlər təbliğ olunur.

Altıncısı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün ən yaxşı, ən qədim abidələrdən biridir və s.

Beləliklə, məqam yaranan kimi Azərbaycan alimləri bu abidənin əsl qiymətinin verilməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməyiblər. Son dövrlərdə dastanın tədqiq olunması üçün yaranmış imkanlar daha böyükdür. Bu mənada Azərbaycan Res-

publikasının üçüncü Prezidenti Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında 20 aprel 1997-ci il fərmanı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində qiymətləndirilməsi baxımından bu tarixi fərmanın rolu böyükdür. Azərbaycan Respublikasının üçüncü Prezidentinin fərmanında deyilir: “Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideyalar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur”. Daha sonra bu tarixi sənəddə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyini Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq bu epik əsərin 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi məqsədi ilə dövlət səviyyəsində görülməli tədbirlər göstərilmişdir. Ötən illər ərzində böyük işlər görülmüşdür. Kütləvi surətdə həyata keçirilən tədbirlər “Dədə Qorqud”u geniş kütlələrə tanıtmışdır. Qədim xalq dastanı ilə bağlı görülmüş işlər Azərbaycanın tarixində, müstəqil respublika kimi onun taleyində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının üçüncü Prezidenti Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsinin keçirilməsi haqqında 7 fevral 2000-ci il tarixli sərəncamı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının üçüncü Prezidentinin 21 fevral 1999-cu il tarixli 98 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş tədbirlər planına uyğun olaraq qərara alınmışdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli gecə türkdilli dövlətlərin VI zirvə toplantısına gəlmiş dövlət başçılarının iştirakı ilə Bakı şəhərində 2000-ci il aprelin 9-da keçirilsin. Onu da deyək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli gecənin

türkdilli dövlətlərin VI zirvə toplantısına gəlmiş dövlət başçılarının iştirak ilə keçirilməsi türkdilli dövlətlərin, türk xalqlarının mədəni, siyasi və ictimai həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Artıq ənənəyə çevrilmiş türkdilli dövlət başçılarının zirvə görüşünün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinə təsadüf etməsinin özü də tarixi hadisə kimi mahiyyət və məzmun baxımından XXI əsrin astanasında geniş perspektivlər açmışdır. Bununla da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarix, dil, din, adət-ənənə, etnoqrafiya baxımından bütün türk xalqlarını bir-birinə bağlayan möhtəşəm abidə olması dünya ictimaiyyətinə nümayiş olundu. Dövlət səviyyəsində aparılan bu cür uğurlu iş təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına deyil, həm də xalqımızın keçmiş tarixinə olan qayğının təzahürüdür. Müstəqil respublikamızın inkişafı naminə tariximizə, dilimizə, mədəniyyətimizə olan diqqətin nə qədər vacib olduğunu geniş ictimaiyyətə, xalqımızın hər bir nümayəndəsinə anlatmaqdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı min bir yasaq-qadağalara baxmayaraq möhtəşəm bir sənət abidəsi kimi bu gün də öz xəlqiliyini saxlayır, milli köklərimizə və ruhumuza bağlılığını sübut edir, eyni zamanda zamanın sınağından çıxmış bu söz xəzinəsinə əbədi olan doğma münasibəti müəyyənləşdirir. Bu işə təkcə ədəbi nöqtəyi-nəzərdən yox, həm də siyasi-ictimai baxımdan müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

III FƏSİL

Azərbaycan dilinin tətbiqi: problemlər, qayğular

III. 1. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinə diqqəti artırmaq

“Söz sözü çəkər”, “Söz sözü açar”, “Söz torpaq kimidir”, eşdikcə örər”. Söz barəsində ulularımızın bu söyləmələri “Oğuznamə”dəndir. Görəsən, Oğuz babalarımızın sözə verdiyi qiyməti qoruyuruqmu? Dilimizə və onun istifadə imkanlarına əməl edirikmi? Azərbaycan dilindəki sözləri tam şəkildə tələbatımıza çevirə bilirikmi? Ulularımızdan bizə mənəvi miras qalan sözlərimizdən yerində, məqamında doğru, düzgün, səlis istifadə edirikmi? Hər halda bu barədə düşündürücü suallar az deyil. Xüsusilə, millətini, dövlətini, ölkəsini, təbii ki, dilini sevən hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu qəbildən olan çoxlu suallara cavab axtarmalıdır. Açıqı deyim ki, doğma Azərbaycan dilini bilməklə, bu dildə nitqimizi ifadə etməklə, yazı-pozumuzu aparmaqla hələ işimizi və vətəndaşlıq mövqeyimizi bitmiş hesab edə bilmərik. Mənə elə gəlir ki, dilimizin bütün incəliklərini və dərinliklərini, mənə və məcaz sistemini, fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, həm də öyrətmək, təbliğ etmək işi lazım, vacib olduğu qədər də şəərəflidir. Öyrənmək, öyrətmək, təbliğ etmək dedikdə dilimizin praktik olaraq işləkliyi, istifadə imkanlarını, səsləndiyi auditoriyalarda, lap elə küçədə, bazarda tələbata çevrilməsini nəzərdə tutu-

ruq. Təbii ki, tələbata çevrilən istənilən bir dil yaşayır, istifadə imkanları gün-gündən genişlənir, nüfuzu və mövqeyi qorunur, özəllikləri və gözəllikləri üzə çıxır. Dilin istifadə imkanlarından asılı olaraq onun sirri, sehri, möcüzəsi insanın qəlbinə hakim olur.

Dili daha çox yaşadan və sevdiren canlı ünsiyyətdir. Canlı ünsiyyət həyatımızın, fəaliyyətimizin bütün sahələrində görünməli və hiss olunmalıdır. Bu mənada, mənəcə, peşəsindən, sənətindən, yaşından, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşı Azərbaycan dilini həyat və fəaliyyət dairələrində tələbata çevirməlidir. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarında Azərbaycan dilinə olan tələbat heç cür ingilis, rus və digər dillərə olan tələbatla eyniləşməməlidir, ya da ki, müqayisə olunmamalıdır. Əksinə, ingilis də, rus da, alman da, fransız da və digərləri də Azərbaycan Respublikasında dövlət dilimizə - Azərbaycan dilinə olan tələbatı öz fəaliyyətlərində, eləcə də gündəlik münasibətlərində hiss etməyə borcludurlar. Necə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis dilsiz, Rusiyada rus dilsiz, Fransada fransız dilsiz yaşamaq çətindir. Eləcə də Azərbaycanda Azərbaycan dilini bilmədən yaşamaq, fəaliyyət göstərmək olduqca çətin olmalıdır. Azərbaycanda dövlət dili olan Azərbaycan dilinə belə bir münasibət isə Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Fransada, Rusiyada və digər ölkələrdə dövlət dilinə olan münasibət kimi çox adi və normal başa düşülməlidir.

Azərbaycanda müxtəlif xarici ölkə şirkətlərinin və iş adamlarının fəaliyyəti uğurlu bir iş kimi qiymətləndirilməlidir. Ümumiyyətlə, dövlətimizin bu istiqamətdə gördüyü işlərin hamısı Azərbaycanımızın inkişafı, tərəqqisi, bu günü, sabahı üçün lazımdır. Ancaq lazım olan bir məsələ də var ki, xarici ölkə şirkətləri və iş adamları Azərbaycan dilini səmimi, doğma fəaliyyətləri naminə tələbata çevirmədirlər. Halbuki, xarici ölkə şirkətləri və iş adamları bəzən məcbur edirlər ki, Azərbaycan vətəndaşları onların dilini öyrənsinlər. İstər-istəməz sual olunur: Həmin xarici ölkə şirkətlərinin və iş adamlarının təmsil etdikləri dövlətlərdə dövlət dilinə münasibət necədir? Təbii ki,

həmin xarici ölkə şirkətlərinin və iş adamlarının təmsil etdiyi dövlətlərdə də başqa ölkələrin şirkətləri və iş adamları vardır. Onlar hansı dildə danışırlar, öz fəaliyyətlərini hansı dil vasitəsilə qururlar? Şübhəsiz ki, onlar iş qurduqları dövlətlərin dövlət dilini heç olmazsa, fəaliyyət göstərmələri naminə öyrənirlər. Məhz bu mənada Azərbaycandakı xarici ölkə şirkətləri və iş adamları ən azı millətimizə, dövlətimizə, dövlət dilimizə hörmət əlaməti olaraq Azərbaycan dilini öyrənməlidirlər. Bu cür prosesə ehtiyacın başqa tərəfi də vardır. Belə ki, dilimizi öyrənən xarici ölkələrin iş adamları mədəniyyətimizə, adət-ənənəmizə, tariximizə və s. məsələlərə də az-çox bələd ola bilirlər. Bununla da doğma Azərbaycan dilinin vasitəçi rolu ilə tariximizi, mədəniyyətimizi, adət-ənənəmizi yayan xarici ölkə vətəndaşlarından təbliğatçılar yetişdirməyə də nail ola bilərik. Mənə elə gəlir ki, hər bir dili öyrənməyin və öyrətməyin əsaslı məqsədində də məhz bu məsələlər dayanır.

Doğma ana dilimizi öyrənmək, öyrətmək və sevmək elə şərəfli missiyadır ki, heç onun əvəzi yoxdur. Ən başlıcası dili sevməsək, onda həmin dil imkanlarını üzümüə açmayacaqdır. Elə buna görədir ki, doğma ana dilimiz öz imkanlarına bəzi soydaşlarımızın üzünə bağlayır. Daha doğrusu, bəzi soydaşlarımız ana dilimizin qapıralını özlərinə qarşı bağlayırlar. Heç şübhəsiz ki, belə soydaşlarımızda doğma ana dili ilə yanaşı, torpağa, millətə bağlılıq və sevgi hissləri sönlük olur. Əgər belə deyilsə, bəs onda şəhərimizdəki mağaza adları, kafe adları, gözəllik salonunun adları və bir çox digər adlar niyə yad, yabançı, mənası millətimizə aydın olmayan sözlərlə adlandırılır? Axı, yad, yabançı adlarla öz mağazalarını, gözəllik salonlarını, kafələrini və nə bilim nələrini işlədənlər Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Axı, onlar Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərirlər. Elə ən azı buna görə belə soydaşlarımız Azərbaycan dilinə, xalqına, torpağına hörmət və ehtiram bəsləməlidirlər. Fikir verin, bu maqazin və dükan adlarına: **“Efes Pilsener”**, **“Bifa” topdansatış**, **“Çudo Peçka”** maqazin, **“Luxe”** mağaza, **“Siemens”** mağaza, **“Qastel Beer”**, **“La Parfumerie”** ətriyyat maqazini, **“Dominiq”** mağazası, **“Miss”** qadın geyimləri mağazası, **“Enjoyment”** qadın ge-

yimləri mağazası, “**Allqro**” kişi geyimləri mağazası, “**Bles-sing**” geyim dükkanı, “**Lola**” ayaqqabı dükkanı, “**Colins**” kişi geyimləri, “**Simpatiya**” kişi geyimləri, “**Pizza Gusto**” maqazin, “**Bombey**” kolleksion və s. Fikir verin bu gözəllik salonunun adlarına: “**Bella**” gözəllik salonu, “**La Relik**” gözəllik salonu və s. Belə adlar küçələrimizdə, bazarlarımızda, dükanlarımızda hər addımbaşı adamın gözünü deşir. Bunların sayı bir deyil, beş deyil, on deyil, yüz deyil, minlərlədir. Yad, yabançı, systemsiz, heç bir prinsip əsasında müəyyənləşməmiş bu adlar dilimizin lüğət tərkibini korlayır. Öz doğma sözlərimizi ölü, cansız, dinamikliyini itirmiş leksik vahidlərə çevirir. Bir sözlə, dilimiz praktik olaraq işləkliyini müəyyən qədər itirmiş olur. Bu da nəticədə doğma ana dilimizə olan tələbatı azaldır.

Azərbaycan torpağının üzərində mövcud olanlar, tikilənlər - hamısı millətimizə, dövlətimizə məxsusdur. Hər birimizin müqəddəs işlərimiz sırasında torpağa, millətə məxsusluq xüsusi yer tutur. Yaşadığımız torpaq üzərində nəyi qurub-yaradırsansa, onun adı da, fəaliyyəti də torpağa bağlı olmalıdır. Halbuki, yad, yabançı sözləri məişətimizin müxtəlif sahələrinə gətirməklə, torpağımızı da, doğma dilimizi də diksindiririk. Mənə elə gəlir ki, torpağa məxsusluq, onun ruhuna, cövherine yaxınlıq həm də o torpağın adı ilə bağlıdır. Üzərində yaşadığımız, havasını udduğumuz, suyunu içdiyimiz, çörəyini yediyimiz torpağın adı **Azərbaycandır**. Azərbaycanın dövlət dili isə **Azərbaycan dilidir**. Torpağı da, onun övladlarını da öz dili ilə danışdırmaq borcumuzdur. Torpaq üzərində qurub-yaratdıqlarımıza doğma Azərbaycan dilində ad vermək vətəndaşlığımız, nəinki Azərbaycana, hətta Atropatenaya, Albaniyaya, Mannaya, Midiyaya aid olanların hamısını təəssübkeşliklə qorumaq isə qeyrətimizdir.

Bəzən qədim tariximizə aid dəqiq, obyektiv, lazımi səviyədə material əldə edə bilmədikdə, onda Heredota, Strabona, Plutarxa, Katib Çələbiyə və digərlərinə üz tuturuq. Bu mötəbər mənbələrdə də qeyri-obyektiv və subyektiv düşüncəyə söykənən, müfəssəl olmayan materiallarla qarşılaşdıqda haqlı olaraq təəssüflənirik.

Belə olduğu halda, yenə də tarixdən ibrət dərsi götürmürük. İndi də milli dilimizə yabançı olan sözləri ad sistemimizə (mağaza, dükan, restoran, kafe adları nəzərdə tutulur) gətiririk. Əgər hər hansı xarici ölkə vətəndaşı bu yabançı adları həvəskar səviyyədə toplayıb bir gündəlik yazarsa, onda gələcəyə də mübahisəli tarix yaratmış olur. Axı, gələcəkdə bu gündəliyi oxuyanlar Azərbaycan sözləri ilə yox, yad sözlərlə qarşılaşacaqlar. Elə bu məqamda görkəmli şairimiz Nəriman Həsənzadənin “Zümrüd quşu” tarixi epik-dramatik poemasındakı sətirlər yadıma düşür:

**Dünyada hər zamanın
öz sualı, tələbi.
Herodot,
Strabon,
Plutarx,
Katib Çələbi.
Nüfuzlu tarixçilər,
təfəkkür sahibləri.
Necə qədim müəllif,
necə çərxi-fələyin
müəllifsiz əsəri.**

**Nə yazıblar tarixə?
Harda Bakı sözü var?
Harda Atropatena,
Albaniya,
Midiya,
Urmiya yazıbdılar?
Neçə adda, ünvanda
düşmüşük kitablara.
Bizim eradan qabaq,
bizim eradan sonra.**

Bəli, Bakı şəhərində neçə adda, neçə ünvanda olan yad, yabançı sözlərlə, necə deyərlər, özümüz öz başımıza iş açmış olur. O sözlərin yad, yabançı ruhu qulağımızı deşir. O sözlərin yad ruhu və biganəliyi barəsində fikirləşmədən, mahiyyətinə varmadan istifadəsinə imkan yaradır. Bir sözlə, kortəbii olaraq yad sözləri sevirik. Bu barədə “Oğuznamə”də yazılır: “Səni bir sevməyəni sən iki sevmə”. Azərbaycan dilinə aid olma-yan yad sözləri iki nədir ki, yüz iki dəfə sevirik. Yad sözlərə bu cür sevgi və istək olduqca süni görünür.

Doğma ana dilini qanımız, canımız qədər sevmək lazımdır. Hətta bu sevgi anaya, torpağa, övlada, bütün doğmalara olan sevgi kimi genetik yaddaşa söykənməlidir. Genetik yaddaşa söykənən dil sevgisi əbədi olur. Bu sevgi nəsillər dəyişdikcə, hər dəfə genlərə çevrilir. Belə olduqda dili sevmək barəsində danışmağa da ehtiyac qalmır. Sevgi, istək dərin olanda hisslər,

duygular da çevik və qaynar olur. Sevgi, istək, hiss, duyğu, genetik yaddaş insanı bütövləşdirir, tamlaşdırır. Bu varlıqlar tərəf müqabilləri kimi bir-birini bütöv edir, tam edir, qoşa qanadlar kimi tənzimləyir. Biri az və çox olduqda, o biri buna öz reaksiyasını bildirir. Yaxud da, biri o birinin taleyinə narahat olur. Sevgi və istəyini bildirmək naminə, atalar demişkən “Özünü oda-közə vurur”. Dilə olan sevgi ilə bağlı münasibətimdə qu quşunun həyatı ilə bağlı dərin mənalı məqamı xatırlamalı olaram. Deyilənə görə, qu quşunun bir tayını ovçu vurduqda, yaxud da öldükdə o biri tayı səs-küy salır, heyrətləndirici dərəcədə ah-fəğan edir, ölənə kimi özünü daşa, qayaya çırpır. Durnalarda da belədir. Deyilənə görə, durna başçısı vurulduqda onların qatari pozulur. Durna qatari başçının düşdüyü yerə qonur, hay-küy salır, özlərini yerə çırpırlar. Qu və durna quşlarının məhəbbəti, istəyi, sevgisi bu cür sədaqət üzərində qurulubdur. Bax budur, əsl sevgi, istək məhəbbət. Dilə olan sevgi, istək, məhəbbət də belə olmalıdır. Dilimizdəki hər bir səsin, hecanın, sözün taleyinə bu cür sədaqətlə yanaşmalıyıq.

Dünyada mövcud olan hər nə varsa, onların hamısının dili var. Dil dedikdə təkcə ağızda olan ət parçasını deyil, ya da ki, səslə nitqin mövcudluğunu başa düşmək olmaz. Həm də adi bir baxışda, duruşda, görüşdə, hərəkətdə, üz cizgilərində, səmimiyyətdə, narahatlıqda, narazılıqda, sevincdə, kədərdə, yazılan məktublarda, verilən arayışlarda, rəsmi və qeyri - rəsmi sənədlərdə - bunların hamısında dilin görünən, görünməyən komponentləri yaşayır, dil səslə və səssiz formalarda işləyir. Səslə dilin ifadə imkanları geniş, səssiz dilinki isə həssas və düşündürücüdür. Səslə dilə qulaqlar alışdığına görə, bu dilin gözəllikləri və özünəməxsusluqları, eləcə də onda gedən süni proseslər daha tez görünür. Ancaq səssiz dilin gözəllikləri və özünəməxsusluqları fərdidir, hər bir insanın - subyektin özü kimidir. Səssiz dil də səslə dil kimi ona ətrafdan olan münasibətləri hiss edir, duyur, bütün doğmaları qəbul edir, ögeyliklərə görə küsür, inciyir. Səssiz dil daha çox təbiətlə bağlıdır. Gülün, çiçəyin, bulağın gözündə bitən lilparın, al lələnin, boynu bükük bənövşənin, uca qamətli çinarın - təbiətdəki bütün varlıqların du-

ruşunda, sakit baxışında gizlənir. Bəlkə də, çox vaxt boynu bükük bənövşənin, al lalənin, nərgizin, yasəməninin, barlı-bərəkətli ağacların və digər çoxlu bitkilərin öz dilində - məhz səssiz dilində danışmağı bacarmırıq. Hər halda şübhə yoxdur ki, təbiətdə və cəmiyyətdə gördüklərimizin, hiss etdiklərimizin hər birinin öz dili var. Belə bir məqamda Azərbaycanımızın coğrafiyasına mütəxəssis kimi kifayət qədər dərindən bələd olan və onu övladlarımıza böyük məhəbbətlə, sevgiyə tədris edən, öyrədən, sevimli şairimiz Oqtay Rzanın misraları yerinə düşür:

**Dillər - yüz-yüz, min-min,
Dillər - acı, şirin,
Dillər-qısa, uzun,
Alqışa bax:
“Dilinə qurban!”
Qarğışa bax:
“Dilin qurusun!”
Dil gözəllik önündə
Nəğməli aşıq,
Buxovlu əsir;
Dil vəzifə başında - Təsəlli
olur,
Ümid kəsir.
Dillərin də loğmanı, qatili var.**

**Daşın, çiçəyin,
Dəqiqənin, anın,
Quşun, böcəyin,
Cüyürün, ceyranın dili var.
Cəhalətin, səfalətin,
Alçaqlığın, rəzalətin,
Sədaqətin, ünsiyyətin,
Qardaşlığın, Qüdsiyyətin dili
var.
Enişin, yoxuşun,
Gözün, baxışın,
Odu, şimşəyin...dili var
Dünyada hər şeyin dili var.**

Azərbaycanda yaşayan vətəndaşların dövlət dili Azərbaycan dilidir. Vətəndaşların öz dövlət dilinə hörmət və ehtiramı heç şübhəsiz ki, birmənalıdır. Birmənalı münasibət dövlət dili üçün sosial bazadır. Sosial bazanı xırda etnoslardan tutmuş ta millətlərə qədər hamısı təmin etməlidir. Bir sözlə, dövlət dilinin sosial bazasında dayanan millətlə onun öz dilində danışmaq lazımdır. Azərbaycanda millətin və dövlətin doğma dili Azərbaycan dilidir. Lakin görünür ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mahiyyətini tam şəkildə anlamayan vətəndaşlarımız da az deyil. Xüsusilə, belə vətəndaşlarımız Azərbaycan dilinin onomastik sistemini “zənginləşdirmək” işində də əllərindən gələni əsirgəmirlər. Əslində onlar “zənginləşdirmək” işində bu

məsələnin elmi-nəzəri mahiyyətini bilmədən, birbaşa praktik işlə məşğul olurlar. Nəzərə almırlar ki, onların praktik işləri millətlə üz-üzə dayandıqda tərəflər arasında anlaşılmazlıq yaranır. Tərəflər bir-birini başa düşmür. Yad sözlər kafe və restoranlara ayaq açaraq, onların da adına çevrilibdir: “Paradise Bar” kafe, “Nostalgie” kafesi, kafe “Anas”, “Eastvest” restoranı, “Trapeza” kafesi, “Neskafe”, “Imperial” restoranı və s. Mənası aydın olmayan, millətimizə yad belə adlara şəhərimizin hər tinində rast gəlirik. Açıq demək lazımdır ki, indiki qəddər Azərbaycan dilinin tətbiqinə, nüfuzuna, roluna münasibət və real şərait heç bir vaxt yaradılmayıbdır. Lakin bu ciddi işin mahiyyətini anlamayan bəzi vətəndaşlarımız bu münbit şəraitdən istifadə etmir, Azərbaycan dilinin tətbiqinə az qala göz yumur, kafe, restoran və dükanlarına özlərinə də bəlli olmayan yad sözləri ad seçirlər. Axı, yaşadığımız Azərbaycan torpağı analarımızın anasıdır. Anamızla ana dilində danışmaq mümkündürmü? Axı, analar anası Azərbaycanın hər yerində, hər ünvanında onunla doğma Azərbaycan dilində danışmaq müqəddəs işlərimizdən biridir. Görkəmli şairimiz N. Həsənzadənin “Zümrüd quşu” əsərindəki olduqca mənalı, məzmunlu aşağıdakı misralar dili duyanlara, sevnələrə necə də doğma gəlir:

**Torpaq insan kimi danışa bilər,
danışdıra bilsək, biz ehtiyatla.
Sevirik torpağı biz ana kimi,
yaşımız çatsa da, səksənə, yüzə.
Sağ ikən - torpağın bizik sahibi,
Sonra - o sahibdir sümüyümüzə.
Torpaqda hər xalqın yadigar izi,
öz xətti, öz adı, öz ünvanı var.
Xalqın torpaq kimi - salnaməçisi,
torpağın xalq kimi yaradanı var.**

Azərbaycan torpağının üzərində yaşayan Azərbaycan xalqı torpaqla yanaşı, dilinin də sahibidir. Torpağı əkmək, becərmək, qorumaq, dili isə sevmək, yaşatmaq və zənginləşdirmək olduq-

ca gərəklidir. Lakin dilin zənginləşməsi və inkişaf etdirilməsi hər bir vətəndaş tərəfindən həyata keçirilən proses deyil, ziyalıların, alimlərin, yazıçıların, şairlərin tərəfindən baş verən ciddi bir işdir. Cəmiyyətin bu təbəqəsi tələbatla bağlı olaraq daxili imkanlar və alınma sözlər hesabına dilin zənginləşməsində iştirak edə bilərlər. Belə bir ənənə mövcuddur və normal, məqbul proses kimi götürülür. Burada da siyasət, iqtisadiyyat, elm, texnika, məişətlə və digər sahələrlə bağlı sözlər tələbat əsasında təbii olaraq dilə gəlir, yaxud da yaranır. Hətta Azərbaycan ədəbi dilinin bütün zənginliklərini, incəliklərini yaşadan yazıçılarımız, şairlərimiz belə, barmaqla sayılacaq sayda olan sözlərlə dilimizin zənginləşməsinə xidmət ediblər. Məsələn, *çimərlik, işıqfor, əməldaş, qurbanlamaq, mübarəkləmək* və s. Deməli, dili daha çox praktik olaraq yaşadan yazıçı və şairlərimiz bu prosesə ehtiyatla, həssaslıqla, məsuliyyətlə yanaşmışlar. Ancaq dildə süni yolla “zənginləşmə” işini aparan dükan, mağaza, kafe, restoran sahibləri geninə-boluna hərəkət edərək ciddi bir işi oyunçağa çeviriblər. Mənə elə gəlir ki, müvafiq qurumlar, o cümlədən dil komissiyası dilin praktik işləkliyində gedən bu kortəbii prosesə nəzarət etməli və düzgün yol göstərməlidir. Əks təqdirdə mağaza, dükan, kafe, restoran, bar və s. adları yad sözlərlə “zənginləşəcək”, dilimiz isə gündəlik həyatımızla, məişətimizlə bağlı olan bir sferada arzu olunan səviyyədə işləməyəcəkdir. Halbuki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və potensialı imkan verir ki, məişətimizin bütün sferalarının adları dilimizə uyğunlaşsın. Necə olur ki, Azərbaycan dili bu gün siyasət, elm, texnika, mədəniyyət və s. sahələrin dili kimi özünü doğruldur, ən nüfuzlu dillərlə tərcümə prosesində və rəsmi danışıqda qarşılaşa bilir, ancaq məişət sferasında - mağaza, kafe, restoran və s. adlarında tətbiq oluna bilmir. Azərbaycan dövləti inkişaf etdikcə xarici ölkələrlə əlaqələri genişlənir və möhkəmlənir. Elmi, texniki, siyasi, mədəni, iqtisadi, ticarət və s. əlaqələr təbii olaraq bəzən yeni anlayışları, məfhumları və onların adlarını dilimizə gətirir. Bu, qanunauyğun bir proses kimi bütün dünya dillərində gedir və getməlidir. Məsələn, ticarət əlaqələri ilə bağlı olaraq küçədə, bazarda bir sıra firma və əşya

adlarına rast gəlirik: *Teksun, Coca-cola, Ericsson, Kodak, Samsung* və s. Bunlar təbii olaraq həyatımıza, məişətimizə daxil olur və gec-tez dilimiz bu sözləri həzm edəcəkdir. Yaxud, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq dilimizin lüğət tərkibinə *videotelefon, videomaqnitofon, videoteleqram, vidikon* və s. kimi sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər beynəlxalq terminlər kimi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Eyni zamanda gündəlik həyatımızda və məişətimizdə özünə yer tapa bilmişdir. Belə sözlərdə *video* latınca “görürəm” mənasındadır və onu qarşılığı olan sözlə (təsvir, yaxud görürəm sözləri ilə) əvəz etmək dolaşıqlıq yaradır, heç məntiqi cəhətdən də uyğunluq yaratmır. Məsələn: *təsviri telefon, təsviri maqnitofon, təsviri yazı* olduqca mübahisəli görünür. Nəticədə isə beynəlxalq terminlərin dildə təbii olaraq yaranmasına haqq qazandırır. Ona görə də bu cür sözlər əvvəl məişətimizin, sonra isə dilimizin tələbatını ödəyir. Ancaq bu prosesin yuxarıda bəhs etdiyimiz məsələlərlə əlaqəsi yoxdur. Yaxud da belə bir prosesi yuxarıda qaldırdığımız problemə aid etmək olmaz. İstənilən bir mühit həm tərbiyə edir, həm də öyrədir. Əgər küçələrdəki, bazarlardakı, meydanlardakı əcnəbi sözlərə və onlara tələbat olmadan dilimizə gətirənlərə qarşı mübarizə aparmaq, onda dilimizdə də, mühitimizdə də, bir-birimizə münasibətimizdə də xoşagəlməyən dəyişiklik yaranacaqdır. Bu gün Azərbaycan dilinin tətbiqi işində normal görünməyən bir hal da şəxs adlarının dükan, kafe, restoran, şadlıq evlərinin adına verilməsidir. Burada da bir sistem, qayda-qanun və prinsip nəzərə alınmır. Əslində şəxs adlarının müxtəlif işə obyektlərinə verilməsi dilimizin antroponimlər sistemini dəyərdən, hörmətdən salır və ucuzlaşdırır. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu qəbildən olan faktlar da saysız-hesabsızdır: “Rəşad” ayaqqabı mağazası, “Səbinə” mağazası, “Cəmilə” mağazası, “Tərflan”, “Leyla”, “Sona”, “Arzu”, “Sevil”, “Zümrüd”, “Tural”, “Sevinc”, “Anar”, “Bahar” və s. şadlıq evləri. Şəxs adları ilə adlanan bu obyektlərin sayı gün-gündən çoxalır. Hər dəfə onların sayı artdıqca şəxs adları hörmətdən düşür. Dədə-babadan şəxs adlarına hörmətlə yanaşılıbdır. Babalarımız 15 yaşına qədər qəhrə-

manlıq göstərməyənlərə ad verməyiylər. Hətta qohum-əqraba, dost-tanış, qonum-qonşu arasında bir ad bir şəxsə verilibdir. Əgər bu ənənəni pozan olubsa, onda dost-tanış, qohum-əqraba, qonum-qonşu arasında narazılıq yaranıbdir. İndi bir adı onlarla şəxsın daşması prosesi ənənə halını alıbdir. Və bunun özünü də təbii saymaq lazımdır. Lakin şəxs adlarının iaşə obyektlərinə verilməsi təbii deyil, əksinə, antroponimlər sistemini ucuzlaşdırmaqdır. Biz tarixi təkcə mənbələrdən, yazılan tarixi əsərlərdən, tarix dərsliklərindən deyil, həm də küçə - meydanlardakı abidələrdən öyrənirik. Bu gün şəxs adı ilə tanınan şadlıq sayraıları sabahın tarixi abidələridir. Gələcəkdə övladlarımız, nəvələrimiz, sual verəcəklər ki, Anar, Samirə, Tural, Arzu və s. kimdir? Onda nə cavab verəcəyirk? Tarixi şəxsiyyətdir?- Yox, Milli qəhrəmandır?-Yox, Bəs onda kimdir bunlar? Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, əmi, dayı, bibi, xala, qardaş, bacı, övlad adları ilə bağlı məzmununsuz, mənasız, bəzən qafiyə sistemi pozulmuş mahnı mətnləri yazılır və buna musiqi bəstələnir ki, bu da xoşagəlməyən proses kimi hələ də davam etməkdədir. Əgər indiyə qədər şəxs adları ilə bağlı yazılmış xalq mahnılarına, eləcə də bəstəkar mahnılarına nəzər salınsa, onda real vəziyyət tam şəkildə aydın olar. Görərik ki, son dövrlərdə şəxs adları ilə bağlı olan o qədər mahnılar yazılıb ki, onların sayı-hesabı yoxdur. Az qala bir az imkanı olanlar övladlarının, dost-tanışlarının, qohum-qardaşlarının adına mahnı mətnləri yazdırıb bəstələtmələri dəb halını alıbdir. Dədə-babadan qayda belədir ki, xalqın qəhrəman, igid, tanınmış övladlarına şerlər qoşulub, mahnılar bəstələnibdir. İndi isə yeni bir yol icad olunubdur. Yalnız ailəsində, dost-tanış və qonum-qonşu arasında tanınan adamlara şerlər qoşulur, mahnılar yazılır. Bu qəbildən olan şerlərin, mahnıların dili o qədər qüsurludur ki, onlara vaxt ayırub təhlil etməyə dəyməz. Sözlərin yerində, məqamında işlənməsi yox, ölçü, bölgü yox, adi qafiyə yox, məna, məzmun yox, yox..., yox...

Dil millətə mənsub olan bütün milli keyfiyyətləri yaşadan canlı bir orqanizmidir. Hər bir millətin dilində onun etnoqrafiyası, psixologiyası, məişəti, mifik görüşləri, tarixi və s. məsə-

lələr yaşayır. Bunları dil qədər yaşadan ikinci bir etibarlı mən-bə, məxəz yoxdur. Ona görə də dili yaşatmaq və qorumaq tək-cə dilin taleyi ilə qurtarmır, həm də millətə mənsub olan bütün milli keyfiyyətlərin mövcudluğunu təmin edir. Hər bir insan öz doğma, milli ana dilini nə qədər dərinədən öyrəniyə, duyursa, bir o qədər də millətə mənsub olan milli dəyərləri sevər və yaşadır. Heç bir təsdiqə ehtiyac yoxdur ki, öz milli dilini yarım-çıq bilənlər milli dəyərlərini də dərk etməkdə və yaşatmaqda yarımçıq olurlar. Milli dəyərlərə söykənən millətin milli dili sarsılmaz, deformasiyaya uğramır, assimilyasiya olunmur. Mə-nə elə gəlir ki, milli dəyərləri ilə milli dili mütənasib olan mil-lətin yad təsirlərə qarşı müqaviməti olduqca qətidir.

Marksizm-leninizm fəlsəfəsinin o dövrün ideologiyasının təsiri ilə inkar etdiyi bəzi həqiqətləri deməli olsaq, onda milli dəyərlərin və milli dilin yaşamasında genin böyük rol oynadığı-nı da söyləməliyik. Gen, bir sözlə, soy, kök, şəcərə sadıqlıyı milli olmaq üçün əsas şərtlərdəndir. Bu sadıqlıqla yanaşı, təbii ki, mühitin özündə də milli əhval-ruhiyyəyə böyük ehtiyac var-dır. Belə bir mühit əvvəlcə ailədən başlanır. Bəli, milli dəyərlərə və milli dilə sadıqlıyın bünövrəsində ailənin rolu böyük-dür. Konkret milli dilə olan münasibət məsələsini qeyd etsək, deməliyik ki, ailə bu işin mərkəzində dayanır. Ailənin milli di-lə münasibəti onun ən kiçik üzvünün də münasibətlərinin for-malaşmasında kifayət qədər təsirli rol oynayır. Əgər ailə rus dillidirsə, yaxud ingilis dillidirsə, onda ailənin ən kiçik üzvü də bu əcnəbi dillərdə danışmaq məcburiyyətindədir. Əgər ailə övladını rus, ingilis bölməsində olan bağçalara, məktəblərə göndərirə, onda övlad da bu əcnəbi dilləri öyrənməyə məcbur-dur. Beləliklə, övladın rus, ingilis təfəkkürlü olması üçün də bi-rinci mühiti ailə yaradır. Axı, bağçada da, məktəbdə də rus, in-gilis ədəbiyyatını öyrənən uşağın düşüncəsi də, təfəkkürü də bu əcnəbi dillər üzərində qurulur. Burada söhbət dil bilmək-dən, dil öyrənməkdən yox, həyatını, düşüncəsini, duyğularını yad, əcnəbi dillərə verməkdən gedir. Yadıma şəxsən şahidi ol-duğum bir hadisə düşür. Hadisə 2002-ci ilin oktyabr ayının əv-vəllərində “Sahil” metrosunun qabağında baş verdi. Mən met-

rodan çıxanda qabaqda bir cavan gəlin oğlan uşağının əlindən tutub gedirdi. Oğlan uşağı bu gəlinin oğlu idi. Birdən gəlin nəyə görə əsəbiləşdi və oğluna ucadan dedi: “Po russki qovori”. Uşaq isə narazı halda dedi: “Ne xoçu”. Bu zaman gəlin acıqlı şəkildə uşağın üstünə qışqıraraq “sus” dedi. Budur, ailənin doğma ana dilinə münasibəti. Hətta maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, uşağın ana dilində danışmaq istəyini valideyni-anası boğur, ona imkan vermir. Təbii ki, belə bir mühitdə uşağın təbiiyə aldığı ailə onun bütün milli hisslərini öldürür, doğma ana dilini isə əlindən alır. Heç şübhəsiz ki, milli hissləri öldürülmüş bu uşağın özü də gələcəkdə övladına belə bir münasibət bəsləyəcəkdir. Nəticədə bir ailənin dilə olan ögey münasibəti onun ardıcılıları olan gələcək ailələrdə də davam etdiriləcəkdir. Belə ailələrə Bəxtiyar Vahabzadənin yaratdığı misralar çox dəqiq və kəsərli cavab verir:

**Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar,
telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq vətən çörəyi sizlərə qənim olsun.**

Bir sözlə, doğma ana dilinə və milli dəyərlərə münasibət öncə ailədə formalaşır. Hansı ailədə ana dilinə və milli dəyərlərə doğma münasibət varsa, orada inkişaf da bu təməl üzərində davam edir. Hətta başqa bir mühit və şərait milli təməl üzərində inkişaf edənləri sındıra bilmir, yaxud da onların milli ruhunu, milli mövcudluğunu əlindən ala bilmir. Məsələn, Almaniyanın “Bavariya” futbol komandasının oyunçusu, milliyyəti türk olan Mehmet Şolun doğma ana dilinə məhəbbəti ailədən gəlir. Bunu onun jurnalistə verdiyi cavab da təsdiq edir. Jurnalist Mehmet Şola sual verir ki, sən türk dilini necə öyrənmişən? O, bu suala cavab verir ki, axı, mən türkəm, atam, anam türkdür. Özü də jurnalistin sualı Mehmet Şolun milli mənliliyinə, heysiyyətinə toxunduğu üçün cavabını əsəbi halda ifadə edir.

Ona görə ki, türkün doğma ana dilini bilməsi nə üçün jurnalıstdə sual doğurmalıdır?

Hətta psixologiya elminin apardığı tədqiqatlar da sübut edir ki, uşaq körpəlikdən hansı dildə təhsil alırsa, onun düşüncəsi, həyata baxışı da həmin dil üzərində qurulur. Pedaqoqların, psixoloqların qənaətinə görə, uşağa 13 yaşına qədər yad, əcnəbi dildə təhsil vermək, ümumiyyətlə, yad, əcnəbi dili öyrətmək düzgün deyildir. Onların fikrincə, 13 yaşına qədər uşağın öyrəndikləri onun beyninə daha tez həkk olunur, sonradan öyrənilənlər isə bu bünövrə üzərində qurulur. Əgər uşaq 13 yaşına qədər rus, ingilis dillərini öyrənsə, deməli, o, rus, ingilis təfəkkürlü olur. O, hətta doğma Azərbaycan dilində danışdıqda da rus, ingilis təfəkkürü əsasında fikirlərini ifadə edir. Daha doğrusu, rusca, ingiliscə fikirləşir, düşünür Azərbaycan dilində isə danışır. Bəzən elə olur ki, uşaqlara rus, ingilis dilləri ilə yanaşı, ərəb, fars, alman, fransız və s. dilləri də öyrətmək istəyirik. Əslində isə uşaq heç başqa fənləri oxumasa belə, fiziki cəhətdən və vaxt baxımından bu dilləri öyrənə bilmir. Ona görə də uşaq bu dillərin hamısını yarımçıq öyrənir, heç sərbəst, müstəqil danışmaq bacarığına da yiyələnə bilmir. Nəticədə dil baxımından yarımçıq, mənəvi cəhətdən isə şikəst övladlar yetişdiririk. Dili öyrətmək metodikası çox ciddi bir iş olduğu halda, görünür ki, buna olduqca sadə yanaşırıq. Halbuki, ən sivil dövrlərdə belə, uşağa iki dildən çox öyrədilmir. Bunlardan biri doğma dili, ikincisi isə əcnəbi dil olur. Sonradan uşaq, gənc ali məktəbdə başqa bir dil də öyrənə bilər. Bu, artıq onun qabiliyyətindən intellektual səviyyəsindən, istedadından, vaxtından və s.-dən asılı olan məsələdir.

Mənə elə gəlir ki, bir neçə əcnəbi dili bilməyi dəb halına salmaq olmaz, əcnəbi dili bilmək hər şeydən əvvəl millətə, xalqa xidmətdən ibarət olmalıdır.

Ailənin doğma ana dilinə münasibəti bu ailəyə bir üzv kimi gələn əcnəbinin münasibətinin formalaşmasında da əsas amillərdəndir. Biz burada onu nəzərdə tuturuq ki, Azərbaycanda rus və digər millətin qadınları ilə ailə quranlarımız olubdur. Həmin ailələrdə əcnəbi qadınların Azərbaycan dilinə münasibəti və

tələbatı ailə başçısının, kişinin münasibətindən asılı olubdur. Əgər ailə başçısı, kişi doğma Azərbaycan dilini ailəsində yaşadıbdırsa, onda onun əcnəbi qadını da bu dili öyrənibdir. Azərbaycanda yüzlərlə belə ailələr var ki, həmin ailələrdə əcnəbi qadınlar Azərbaycan dilini öyrənib, bu dildə danışır, bu dildən ailənin digər üzvləri kimi istifadə edirlər. Bunun əksi olan proses də olubdur və indi onun acı nəticələri davam edir. Belə ki, ailənin bütün üzvləri doğma Azərbaycan dilində yox, ailələrindeki əcnəbi qadının dilində danışmış, həmin əcnəbi dili yaşatmış və ondan istifadə etmişlər. Azərbaycanda bu qəbildən olan ailələr də az deyildir. Doğma ana dilimizə ögey münasibət bəsləyənlərə milli ruhu tükənməz olan vətəndaş şairimiz Xəlil Rza Ulutürk belə cavab verir:

**Yad məktəbə verilir umudumun qalası -
O qaraqaş, qarağöz Azərbaycan balası!
Ona öz tarixi yox, yad tarixi keçilir.
Sınıf-sınıf boy atmır, sınıf-sınıf kiçilir,
Kipriyindən asılır kor hörümçək torları,
İldırımlar doğrasın assimilyatorları.
Mənim bacım, qardaşım! İldırımım, göz yaşım!
Dodaq büzsə kim sənə, çək Araz sahilinə.
Göstər ona bu tayın könül kainatını.
Bircə ömrün içində yüz ömürlük yol keçən
Cavid istedadını. Müşfiq istedadını.
Cabbarlı büsatını!
Daşdan atəş qopardan
Mərdlərin sabatını.
Mərd olmusan, yenə mərd ol.
İpəksənmi, bərki, sərt ol!
Bütün elləri sev sən, sevirsənsə elini.
Bütün dilləri öyrən, yaşatmaqçın dilini.
Ana torpağın altında yata bilməz Füzuli,
Ana torpağın üstə səslənməsə qəzəli.
Döyüş, çarpış, qanadlan, lazım gəlsə öl.
Qoru Azərbaycan xalqının gözlərindəki nuru.
Mənə öylə gəlir ki, Muğanımda, Milimdə
Sünbüllər də səslənir mənim ana dilimdə.**

**Siz xəbərdar əyləyin Təbrizdəki valini:
Dilimə xər baxanın qopardaram dilini.
Mən xalqımın şerinə, sənətinə qurbanam.
Azərbaycan sözünün saitinə qurbanam,
samitinə qurbanam!**

Dili öyrətmək metodikası ilə yanaşı, dili öyrədənlərin özünə də qayğı göstərməli və onlar cəmiyyətdə izzət-hörmət sahibləri kimi qəbul olunmalıdırlar. Mən bildiyimə görə, Gürcüstanda gürcü dilini öyrədən müəllimlərə öz maaşından əlavə, 50 ABŞ dolları pul verirlər. Heç şübhəsiz ki, bu da dil öyrətməyin nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğunu hər bir vətəndaşa anladır, dil müəllimlərinin isə məsuliyyətini daha da artırır. Təbii ki, yaxşı ənənələrdən istifadə etmək və faydalanmaq lazımdır.

Dil məsələsinə münasibətdə ermənilər də özləri üçün yaxşı bir ənənə yaradıblar. Yadımdadır, doğulub boya-başa çatdığım Qərbi Azərbaycanda ermənilərin öz dillərinə olan münasibəti: ermənilərin say miqdarı baxımından Qərbi Azərbaycanda ən az, cüzi miqdarda yaşadıqları yer Amasiya rayonu idi. Amasiyada erməni əhalisi yalnız rayonun özündə yaşayırdı. Onlar da ordan-burdan yığılıb gələn ermənilər olmaqla, rayonda müəyyən səlahiyyət sahibləri idilər. Rayonun özündə yaşayanların əksəriyyəti, eləcə də kəndlərdə yaşayanların hamısı azərbaycanlılar idi. Lakin buna baxmayaraq, bütün azərbaycanlı məktəblərində erməni dili tədris olunurdu. Məktəblər erməni dili dərsləkləri və dərs vəsaitləri ilə tam şəkildə təmin olunurdu. Bu, işin bir tərəfi idi. İşin ikinci bir tərəfi isə daha məsuliyyətli və ciddi olmaqla erməni dilini öyrədən müəllimlərin öhdəsinə düşürdü. Erməni dili müəllimləri təbii ki, milliyyətə ermənilər olurdu və onlar rayon mərkəzindən hər gün azərbaycanlı kəndlərinə gəlir və öz dillərini tədris edir, öyrədirdilər. Hətta qışın çovğunlu, boranlı, qarlı və yazın yağışlı, çisginli havasında erməni dilini öyrətməkdən usanmırdılar. Onlardan elələri var idi ki, bir neçə azərbaycanlı kəndlərində erməni dilini tədris edirdilər. Erməni dilinə ayrılmış saatlar cədvəl üzrə elə paylaşdırılırdı ki, hətta bir neçə kənddə erməni dilini tədris

edən erməni dili müəllimlərinin dərsi toqquşmurdu. Bu iş xüsusi olaraq planlı şəkildə həyata keçirilirdi. Ən qəribəsi də bu idi ki, milliyətcə erməni olan mütəxəssislər tapılmadıqda bu işə azərbaycanlıları qoşurdular. Erməni dilini yaxşı bilən ali təhsilli azərbaycanlı müəllimlərdən birini (lakin ixtisasca başqa fənn müəllimlərini) erməni dili müəllimi təyin edirdilər. Bu yolla erməni dilini azərbaycanlılara məcburən öyrədirdilər, təbliğ edirdilər. Mənə elə gəlir ki, tarixi, mədəniyyəti, dili azərbaycanlılardan qat-qat geridə qalan ermənilərin belə bir işi hər bir azərbaycanlı ziyalını düşündürməlidir. Axı, bizdə niyə doğma Azərbaycan dilini öyrətmək işi milli təəssübkeşlik üzərində qurulmamalıdır? Axı, çoxdan vaxtı çatıbdır ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı doğma Azərbaycan dilini milli ideologiyamızın tərkib hissələrində ən vacibi olanlardan biri kimi lap sadəcə danışıqı ilə təbliğ etsin. Düzdür, indi rus bölmələrində Azərbaycan dilinə ayrılmış saatlar artıbdır və bu zamanın, dövrün tələbi kimi belə də olmalıdır. Lakin, bununla da ən son hədd kimi kifayətlənmək olmaz.

Bizim orta məktəblərimizdə rus bölmələrində Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin nəzəri hazırlığına və praktik fəaliyyətlərinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, rus bölmələrində Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər içərisində zəiflər, milli təəssübkeşliyi və doğma ana dilini öyrətmək həvəsi, istəyi az olanlar vardır. Belə olduqda isə rus bölmələrində Azərbaycan dili ikinci, üçüncü dərəcəli bir fənnə çevrilir ki, indiki dövrdə buna heç cür yol vermək olmaz. Buna hər şeydən əvvəl dövlətimiz də, qanunlarımız da, konstitusiyamız da yol vermir.

Azərbaycan dili milli ideologiyamızın tərkib hissəsi kimi bütün Azərbaycan vətəndaşlarını bir toplum halında birləşdirməlidir. Bunu zaman, dövr, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının özü hər bir Azərbaycan vətəndaşından tələb edir. Dili milli ideologiyamıza çevirmək üçün indi hər cür imkan və şərait vardır. Milli ideologiyaya çevrilmiş dil milli marağa, milli siyasətə, milli düşüncəyə, milli əqidəyə, milli məfkurəyə, milli mövcudluğa xidmət etməyi bacarır. Açıq deyək ki, biz dilimi-

zi milli ideologiyamıza çevirə bilmədiyimiz üçün bir çox vaxt itkilərimiz az olmayıbdır. Ancaq Azərbaycan torpağının 20%-ni işğal etmiş, işğalçı ermənilər hələ XX əsrin 70-80-cı illərində dillərini milli ideologiyaya çevirmək işində ən yüksək həddə çatıbdır. Deməli, aborigen olmayan, saxta tarixləri ilə saxta yaşayan, özlərini, rəzil, yazıq bir xalq kimi dünyaya təqdim etməyə çalışan ermənilər bəzən ona görə bizi üstələyiblər ki, dillərini milli ideologiyalarına çevirə biliblər. Mənə elə gəlir ki, üstələməyin bir mühüm şərti məhz doğma dili milli ideologiyaya çevirməkdir. Sadə bir misalla bu məsələnin şərhini davam etdirməli oluram. İndi misal gətirəcəyim məsələni mənə onlarla azərbaycanlı ziyalı danışdıbdır. Belə ki, hələ keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründə ziyalıları kurslara göndərər, onlara partiyaya dair mühazirələr oxuyar və bu istiqamətdə təlimatlandırarmışlar. Belə tədbirlər təbii ki, Qərbi Azərbaycanda da (indiki Ermənistan Respublikasında) həyata keçiriləmiş. Hər dəfə Yerevan şəhərində belə tədbirlərə yığışan azərbaycanlı ziyalıları tədbirdən azad edir, onların iştirakına imkan vermirlərmiş. Moskvadan gəlmiş rusdilli mühazirəçiləri ermənilər məcbur edirmişlər ki, onlar rus dilində mühazirəni aparmasınlar. Mühazirə mətnləri isə erməni dilinə çevrilsin və erməni dilini bilməyənlər isə mühazirə dinləməkdən azad olunsun. Bununla ermənilər öz milli dillərində məhz milli ideologiyalarına xidmət etməyi əsas götürmüşlər. Həmin mühazirələrə dinləyici kimi göndərilmiş azərbaycanlı ziyalıların dediyinə görə, mühazirə auditoriyalarında əksər vaxtlar və demək olar ki, həmişə yalnız ermənilərin özləri qalırmiş. Ermənilər bununla da öz milli, şovinist maraqlarını erməni dili vasitəsilə həyata keçirirlərmiş. Bu, o dövrdə çox ciddi, ideoloji bir məsələ olsa da, hələ o vaxtlar ermənilər öz milli maraqlarını təmin edə bilmişlər. Bizdə isə Sovetlər İttifaqı dövründə milli maraq barəsində fikirləşənlər çox az olubdur. Ona görə də milli maraq, milli düşüncə, milli istək və s. hisslər müəyyən qədər öldürülübüdür. İndi isə Azərbaycan Respublikasının üçüncü Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı imzaladığı məlum fərman və sərəncamlar imkan verir ki, milli dilimizi milli ideologiyamıza çe-

virə bilək. Mənə elə gəlir ki, bu yolda hər cür münbit şərait vardır, lakin adi vətəndaşlarımız da, bütün ziyalılarımız da, Azərbaycan cəmiyyətinin hər bir üzvü də buna elliklə qoşulmalıdır.

DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiqləşməsi və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındakı olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hissələrdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaməsi lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli

nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışıq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk bəy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışıq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri — dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqe tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şer dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdusa, xalq şeri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şerində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışiq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiye parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsləklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyahlar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolu-

nun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında görüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədtağı Sıdqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənlənməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. “Əkinçi”dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sisteminə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənlənməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları “Molla Nəsrəddin” vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni millimədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli

söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədi ilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq Türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cü illər Azərbaycanın dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiritilən qrafikasına əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırma-

ların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə, dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirilə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı, təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəti-

cəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-tam şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıqlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə təleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyaya nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman ali qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiyaya layihəsinə hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda,

kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin Azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyini sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərini yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin güc-

ləndirilməsi məqsədi ilə qərara alınır:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

— Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respubli-

kasının Prezidentinə arayış versinlər;

— Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

— Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

— Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

— Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kərgüzarlığın latın qrafikasını ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

— Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

*Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il.*

Hələ keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycan dili milli ideologiyamıza tam şəkildə çevrilə bilmədiyinə və bunun üçün heç münbit şəraitin olmadığına görə onun acı nəticələrini indi də duymamaq, müşahidə etməmək olmur. Mən bunu şəx-

sən şahidi olduğum, üzləşdiyim hadisə əsasında izah etmək istəyirəm. Əgər istənilən bir hadisə varsa, deməli, onu doğuran səbəblər də vardır. Səbəbdən nəticəyə doğru gedən və nəticədən səbəbə qayıdan yollar bütün təfərrüatı ilə həmişə öyrənilməlidir. Bunu öyrənmədikdə və ya öyrənmək istəmədikdə biganəlik hissləri daha da artır. Xüsusilə, milli dəyərlərə olan biganəlik daha pis nəticələrə gətirib çıxarır. Belə bir mövzudan geniş bəhs etmək olar, lakin konkret fakta qayıtmaq daha məqsəduşdur. İndi bəhs edəcəyim fakt Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Rəhbər pedaqoji kadrlar, ali məktəb, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələri müəllimlərinin ixtisasartırma” fakültəsində mühazirə oxuduğum zaman (11 oktyabr 2002-ci ildə) baş veribdir. Hadisə belə oldu: İxtisasca iqtisadçı (İqtisadiyyat Universitetinin əməkdaşı) bir müəllim mühazirə auditoriyasında dedi ki, dilin qorunması, tətbiq olunması mənim nəyimə lazımdır. Onun fikrincə, dilimizin tarixi, dünəni, bu günü, sabahı, eləcə də tətbiqi və təbliği işi bir iqtisadçı kimi ona lazım deyildir. Yalnız ona lazım olan ixtisası ilə bağlı yeniliklərdir. Bəli, hər bir mütəxəssis öz ixtisası ilə bağlı yenilikləri bilməli və öyrənməlidir. Ancaq bu, əsas vermir ki, öz milli dilinə biganə qalasan. Həmin iqtisadçı-müəllim həm də onu dedi ki, o, dərslük müəllifidir. Yəni, o, bununla da özünü süni olaraq nümayiş etdirmək istəyirdi. Lakin bu ali məktəb müəllimi nəzərə almır ki, sənətindən, peşəsindən, dərslük müəllifi olmasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı öz milli dilini yaşatmalıdır və onun taleyi ilə heç olmazsa maraqlanması isə ən azı borcudur. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər ali məktəb müəllimi öz milli dilini milli mövcudluğuna, milli təəssübkeşliyinə, milli ruhuna, milli məfkurəsinə çevirə bilməyibsə, heç şübhəsiz, sovet ideologiyasının bu qəbildən olan insanların təfəkküründə, düşüncəsində, qəlbində dərin kök salmasına şübhə yeri qalmır.

Təəssüf doğuran odur ki, belələri öz təfəkkürlərində və düşüncələrində milli təmayüllərə doğru can atmağa psixoloji, mənəvi və praktik cəhətdən hazır deyillər. Bir sözlə, bu faktla bağlı aşağıdakı fikir və mülahizələrimi söyləməli oluram:

a) Əgər ali məktəb müəllimi (məhz ali məktəb müəllimi) öz

milli dilinin dəyərini, rolunu, nüfuzunu anlamaq istəmirsə, deməli, Azərbaycan dilini milli düşüncəmizin, bir sözlə, milli ideologiyamızın tərkib hissəsinə çevirmək yolunda ciddi işlər görməliyik.

b) Milli-mənəvi dəyərləri, eləcə də dili qorumaq, yaşatmaq, təbliğ etmək hər birimizin mənafeyinə xidmət edən məhz milli məsələdir. Ona görə də bu məsələ hər birimizin maraq dairəmizdə olmalıdır: daxli yoxdur, kimin iqtisadçı, kimin kimyaçı, kimin riyaziyyatçı və digər ixtisas sahibi olmasına. İqtisadçının da, kimyaçının da, riyaziyyatçının da doğma ana dili Azərbaycan dilidir, milli-mənəvi dəyərləri isə vahiddir, birdir, yalnızdır, yaxud da eynidir.

c) Elə dəyərlər var ki, onlar Azərbaycan cəmiyyətinin hər bir üzvü üçün əhəmiyyətlidir, gərəklidir, milli marağına xeyirlidir. Dil də belə dəyərlərdən biridir və birincisidir.

ç) Adət-ənənələrimizə riayət etdiyimiz kimi, dilimizə də tənzip etməliyik, onun imkanlarından gen-bol faydalanmalıyıq, bu da dili qorumaq və yaşatmaqda ən mühüm göstəricilərdən biridir. Sənətindən, peşəsindən asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı öz milli dilini adət-ənənələrimiz kimi qorumağa və yaşatmağa borcludur.

Bu gün Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan ingilis öz dilini bilir və bu dildə danışır. Yaxud, Çində yaşayan çin, Rusiyada yaşayan rus, Yaponiyada yaşayan yapon öz dilində danışmaya bilməz. Lakin Azərbaycanda dilə qarşı bu qədər münbit şəraitin yarandığı bir vaxtda bəzi rusdilli azərbaycanlılarımız var ki, onlar öz doğma dillərində danışmırlar, ya da danışmağı bacarmırlar. Belələri doğma Azərbaycan dilinə münasibətdə əksər vaxtlar ögeylik göstərir, hətta ana dilimizi sevmək, yaşatmaq barəsində söhbət düşdükdə qıcıqlanırlar. Yenə də hiss olunur ki, onlar Azərbaycan dilinə doğma münasibət göstərməyə mənəvi və psixoloji cəhətdən hazır deyillər. Şəxsən şahidi və iştirakçısı olduğum bir hadisəni burada xatırlamalı oluram: Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “ Rəhbər pedaqoji kadrlar, ali məktəb, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələri müəllimlərinin ixtisasartırma” fakültəsində ali məktəb müəllimlərinə doğma Azərbay-

can dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi ilə bağlı mühazirə oxuyurdum. Auditoriyada əyləşmiş ziyalılar arasında bir qadın mənim söhbətimi tez-tez yersiz müdaxilə etməklə kəsirdi. O rusdilli olduğu üçün mənim söhbətim, görünür ki, psixoloji cəhətdən onu təmin etmirdi. Nəhayət, o, auditoriyanın ona olan münasibətini hiss etdikdən sonra yersiz müdaxiləsini dayandırdı. Diqqətlə dinləmək məcburiyyətində qalsa da, sonda dedi ki, siz niyə *kürsü* yox, *tribuna* sözünü nitqinizdə işlətdiniz. Əslində söhbət etdiyimiz mövzu bu xanımın mənafeyinə uyğun olmadığı üçün qıcıqlanmış bir əhval-ruhiyyədə belə bir sual verirdi. Hadisənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dilimizə əcnəbi dillərdən daxil olmuş bir çox sözlər lügət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanıb, o cümlədən *tribuna* və *kürsü* sözləri də. Söhbət ondan gedir ki, bu rusdilli qadın milli dilini bəyənmədiyi üçün yersiz müdaxilələr edirdi və sonda da özü bilərəkdən mənasız sual verirdi. Bax, budur doğma Azərbaycan dilinə ögeylik və qıcıqlandırıcı münasibət. Özü də bu münasibəti özünü millətin ziyalısı hesab edən, milliyyəti azərbaycanlı olan bir xanım yaradır. Əgər bu ziyalı xanım doğma Azərbaycan dilini milli düşüncəsinə, milli mövcudluğuna, milli əqidəsinə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bugününündə də çevirə bilməyibsə, deməli, belə bir mövzuda düşünməyə dəyər.

Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı təbliğata böyük ehtiyac vardır. Bu, digər dillərlə - ingilis, alman, fransız, rus, ərəb və s. ölçüyə gəlmir. Məsələn, ingilis dilinin bu gün işlənmə arealı və nüfuzu o qədər güclüdür ki, onun tətbiqindən, təbliğindən danışmağa ehtiyac yoxdur. Azərbaycan dili ilə müqayisədə alman, fransız, rus, ərəb dillərinin də vəziyyəti belədir. Ona görə də Azərbaycan dilinin tətbiqi və təbliği dünyada nüfuzlu qəbul olunmuş dillərlə müqayisə olunmadan həyata keçirilməlidir. Həm də Azərbaycan dilinin, eləcə də bu qəbildən olan digər dillərin işlənmə coğrafiyası dəqiq və konkret olduğuna görə, onların normaları, qayda-qanunları ciddi şəkildə qorunmalıdır. Azərbaycan dili konkret ərazidə dövlət dili kimi işlənir, ona görə də bu dilin ədəbi dil normaları konkret və dəqiqliyi

ilə qəti olmalıdır. Bu ölçüdə ingilis dilinə yanaşsaq, görürük ki, ingilis dili Amerika Birləşmiş Ştatlarının və İngiltərənin, hətta bir neçə digər dövlətlərin dövlət dilidir. Bu dilin dövlət dili kimi bugünkü coğrafiyası genişdir. Ona görə də ingilis dilinin dövlət dili kimi işləndiyi coğrafi məkanlara uyğun normaları yarana bilər və mənə elə gəlir ki, bu proses gedir. Məsələn, bu gün Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis dili bazası əsasında amerikanizmlər yaranır ki, bu da gələcəkdə amerikan dilini yaradacaqdır. Bazası ingilis dili olan amerikan dili ingilis dilinin coğrafi məkan uyğunluğuna əsasən təbii olaraq meydana çıxacaqdır və bu proses indi də gedir. Ola bilsin ki, buna uyğun olan proses ingilis dilinin işləndiyi başqa coğrafi ərazilərdə də yaranacaqdır. Bir sözlə, Azərbaycan dilinin coğrafi mənsubluğu bugün o qədər konkretdir ki, buna uyğun olan ədəbi dil və onun normaları da konkret olmalıdır. Ona görə də Azərbaycan dili dövlət dili kimi tam şəkildə tətbiq olunmalıdır ki, dilimizdə hərc-mərclik, qayda-qanunu pozmaq, normaları itirmək halları baş verməsin.

Respublikamızda dünya dillərini öyrənmək və öyrətmək işində Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqsünaslıq” fakültəsinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin, Bakı Slavyan Universitetinin rolu və xidməti böyükdür. Doğrudan da dünya dillərini və mədəniyyətlərini öyrətməkdə bu ali təhsil müəssisələri böyük təcrübəyə, ənənəyə və potensial imkanı olan mütəxəssislərə malikdirlər. Lakin bəzən dünya dillərini öyrənən tələbələrımız bir mütəxəssis kimi yetişdikdən sonra elə başa düşürlər ki, məqsəd öyrəndikləri əcnəbi dili və milləti təbliğ etməkdir. Əslində isə bu mütəxəssislər öyrəndikləri əcnəbi dillər vasitəsilə Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını, adət-ənənəsini, bir sözlə, milli dəyərlərimizi təbliğ etməli, dünyaya yaymalıdırlar. Mənə elə gəlir ki, əcnəbi dilləri öyrənməyin nəticəsi kimi ən mühüm və məqsədli işlərdən biri budur.

Azərbaycan dilinin tətbiqi əcnəbi ölkələrdən gətirilən istehlak məhsullarının və dərmanların adlarında da tam, ya da qismən görünür. Əcnəbi ölkələrdən gətirilən istehlak məhsullarının və dərmanların üzərində doğma Azərbaycan

dilinin tətbiq olunmaması vətəndaşlarımızı çətinliklərlə üzləşdirir. Xüsusilə, vətəndaşlarımız aldıkları istehlak məhsullarının və dərmanların adlarını əcnəbi dillərdə oxumağı bacarmadıqlarına görə daha çox əziyyət çəkirlər. Mənə elə gəlir ki, əcnəbi ölkələrin firma və şirkətlərindən alınan istehlak məhsullarının, dərmanların üzərində Azərbaycan dili mütləq tətbiq olunmalıdır. Bu, həm dilimizin əcnəbi firma və şirkətlərdə tətbiqini, nüfuzunu, həm də əcnəbi şirkət və firmaların istifadə etdiyi dillərə qarşı rəqabətini və müqavimətini də təmin edə bilər.

Gündəlik həyatımızda, məişətimizdə bir-birimizlə ünsiyyətə istifadə etdiyimiz cib telefonlarında da əcnəbi dilin imkanlarından gen-bol istifadə olunur. Cib telefonlarımız da belə demək olarsa, milliləşməlidir. Azərbaycan dilinin imkanları cib telefonlarımıza tam şəkildə tətbiq olunmalıdır. Bu da nəticədə cib telefonlarından istifadədə vətəndaşlarımızın işini asanlaşdırabilir.

Qeyd olunan bu sahələrdə Azərbaycan dilinin tətbiq olunması bir sıra əcnəbi, yabançı dünyagörüşlərin, düşüncələrin ölkəmizdə yayılmasının da qarşısını almaqda böyük rol oynayır. Əks təqdirdə Azərbaycan dilinin potensialı nə qədər güclü olsa da, əcnəbi dünyagörüşlərin və düşüncələrin təsiri altında qala bilər. Ona görə də əcnəbi firma və şirkətlər onların istehlakçılarından biri olan Azərbaycan xalqının və dövlətinin dilinin tətbiqini mütləq nəzərə almalıdırlar və ona hörmətlə, ehtiramla yanaşmalıdırlar.

Əcnəbi sözlər istehlak məhsulları və dərman adlarında belə demək olarsa, Azərbaycan dilinin mətbəxinə heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan hay-harayla daxil olur. Bu da dilimizin ahəngini dəyişir, qayda-qanunlarını pozur, əcnəbi görüşlərin geniş meydan almasına şərait yaradır. Vətəndaşlarımız məcbur olur ki, kortəbii şəkildə mənasını başa düşmədikləri sözləri əzbərləməklə onları yaşatsınlar. İşlənən bir söz tarixə keçdikdən sonra öz donunu dəyişmir. Burada Oljas Süleymenovun misraları dil açır:

Su ki girdi qaba
Tələsir almağa
Qabın şəklini.
Söz isə -
elə ki yatdı ürəyə
dəyişmir donunu,
necə var, eləcə salır əksini.
Zülməti göstərir
gecə donunda.
Həmişə,
hər yerdə -
pozur, dəyişir
dəhşətli ahəngin
sərhədlərini.
Beləcə, nə vaxtsa
gəlib dünyaya

Söz ilə
dünyanı dəyişdiririk.
Dünya bir çevrədirsə,
bizik mərkəzi.
Dünya efir kimi dalğalanır da,
- əzilir, büzülür
Ahr söz şəklini...
Yanır,
Tüstülənir sonuncu kitab.
Amma
əbədidir
hərflərin gülünün
və gilin
üstündəki nişanə:
Səs - haray!

III. 2. Dilimiz diriliyimizdir

Yaponiyanın səfiri Azərbaycan dilində sərbəst şəkildə danışır. Fikir və düşüncəsini səlis ifadə etməyi bacarır. Özü də sadəcə olaraq danışmır, ədəbi dilimizin normalarına və qayda-qanunlarına riayət edir. Əlbəttə, Yaponiya səfirinin Azərbaycan dilindəki nitqi insanda sevinc, xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Görəsən, Azərbaycan dilini - öz doğma dilini bilməyənlər başqa millətlərin Azərbaycan dilində danışmasını görəndə hansı hissi keçirirlər?! Mənəvi baxımdan, vətəndaşlıq mövqeyindən öz biganəliklərini, ana dilinə ögey münasibətlərini, mənsub olduqları millətin milli varlığına laqeyidliklərini necə qəbul edirlər?! Görəsən, öz doğma dilini bilməyənlər Azərbaycan adlı məmləkətin çörəyini yeyəndə, suyunu içəndə, havasını udanda hansı hissləri keçirirlər?! Heç olmazsa, doğma Azərbaycan dilini bilməyənləri xəcalət təri basırmı?! Heç olmazsa, doğma Azərbaycan dilindən utanırlarmı?! Bu qəbildən olan “vətəndaşlar” özlərini hansı üzlə Azərbaycanlı adlandırır, Azərbaycan adlı

məmləkətin pasportunu - şəxsiyyət vəsiqəsini gəzdirirlər. Ömürləri boyu başqa dillərdə danışanlar, fikirlərini yad dillərdə ifadə edənlər Azərbaycan xalqının oğlu, qızı ola bilməmi?! Ana dilində əməlli-başlı danışa bilməyənlər hansı millətin övladıdır?! Milli mənsubluğunu təkcə adında, soyadında gəzdirmək yarımçıqlıq əlamətidir. Millətə mənsubluğun, dövlətə sədaqətin ən ümdə göstəricilərindən biri də millətin, dövlətin dilini bilməkdir. Təkcə bilmək azdır. Bildiklərində özünü, düşüncəsini, arzu və istəyini, ən başlıcası isə millətə, dövlətə xidmətini necə tapırsan?! Bax, budur insan-vətəndaş fəaliyyətinin əsas qayəsi. Özünü, düşüncəsini, arzu və istəyini öz milli dilində ifadə etməyənlərin millətə mənsubluğu, dövlətə sədaqəti şübhəli olduğu qədər də onlara qarşı inamsızlıq vardır.

Bir də görürsən ki, Azərbaycanın tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri rus dilində danışır, bu dildə müsahibələr verirlər. Sual olunur: niyə öz doğma dilində danışmırsan, öz doğma ana dilində müsahibə vermirsən?! Axı, doğma dilində danışmayanlar manqurt, öz anasının danışdığı dili bilməyənlər isə “qınından çıxıb qınıni bəyənməyənlər”dir. Başqa nə ad vermək olar bu cür adamlara. Bu cür adamlar hansı yad dildə danışdırlarsa, həmin dilin, xalqın, millətin ideoloqu olurlar. Halbuki bu gün Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının təbliğatçısı olmağa ehtiyac daha böyükdür. Təəssüflər olsun ki, dil öyrənənlər bu incə məqamlara fikir vermədən yad, yabançı xalqların ideoloqlarına çevrilirlər.

Doğma ana dilində danışmağı və dinləməyi bacarmırlar. Anamızın, millətimizin, dövlətimizin dilində danışmayanlar öz soylarından, köklərindən ayrı düşdükləri üçün lal və kar olurlar. Onlar doğma millətləri içərisində yaşaya-yaşaya özlərini lal və kar kimi aparırlar. Anadan lal və kar doğulmayan bu soydaşlarımız doğma dilə biganəliyin nəticəsində lal və karlığı sonradan qazanırlar. “Qabusnamə”də maraqlı bir yer var: “Əgər uşağı anasından ayırıb zirzəmiyə salsalar, orada süd verib böyütsələr, anası və dayəsi onunla danışmasalar, ona nəvaziş etməsələr, o, heç kəsin səsini elitməsə, böyüdükdə lal olar, lakin belə adam uzun müddət eşidib öyrəndikdən sonra yenə dilə gəlib danışar.

Başqa bir sübut: anadan kar doğulan lal olar. Görmürsənmi, lalların hamısı kardırlar?”¹

Doğma ana dilini bilməyənlər görmürlərmi ki, zaman belə deyir: ana dilini öyrənmək, öyrəndikdən sonra danışmaq, danışmaqla bərabər yaşatmaq lazımdır.

Yad dillərin öyrədilməsi metodikası bir yana qalsın, bu işin nəticəsinin səviyyəsi o qədər də xoşa gələn deyildir. Əksər vaxtlar yad dilləri öyrənənlər öyrəndikləri dildə müstəqil danışmaq, oxumaq, yazmaq vərdişlərinə yiyələnmə bilmirlər. Ya da bu vərdişlərə yiyələnmənlər öz doğma dillərini yadırgayırlar. Yalnız öyrəndikləri yad dillərdə yazır, oxuyur və danışirlər. Hər iki halda nəticə olduqca zərərli və qüsurludur. Ən narahat doğuran isə öz doğma dilini unudub yad dildə danışmaqdır. Bu real vəziyyət az qala ənənə halını alıbdir. Yad dilləri öyrənmək prosesində belə bir ənənənin davamçıları indi də az deyildir. Çox maraqlıdır ki, son zamanlar öz doğma dilində danışmağı bacarmayanların bir qismi müğənni kimi təqdim olunur və “ulduz” titulu qazanırlar. Onlara “ulduz” titulu verənlərin özləri də doğma ana dilimizi yaxşı bilmir, yad dillərdə danışmaq dəbində bulunurlar. Atalar yaxşı deyibdir: “Axsaq atın kor nalbəndi olar”. Bu cür soydaşlarımız sənəti və sənətkarı hörmətdən salırlar. Bilərəkdən ya bilməyərəkdən belə bir təbliğat işi aparırlar ki, güya öz doğma ana dilini yaxşı bilməyənlər sənətkar ola bilərlər və “ulduz” adını da qazanırlar. Halbuki bu mövqedə duranlar yanlış düşüncələrini cəmiyyətə sırımğa çalışırlar. Son dövrlərdə estrada “ulduz”u kimi təqdim olunanların bir çoxu ədəbi dilimizin tələblərinə uyğun danışmağı bacarmırlar. Ancaq buna baxmayaraq, onlar hətta Azərbaycan dilində mahını oxuyurlar və məhz özləri özlərinə “ulduz” titulu verirlər. Bəlkə onlar doğurdan da “ulduz”durlar. Nəzərə alsaq ki, ulduzlar qaranlıqda çıxır və onların sayı-hesabı da yoxdur. Elə ki, günəş doğur, onda ulduzlar yox olur. Günəş batanda isə göyün üzündə sayrışırlar. Sənətdə peyda olan “ulduz”lar da qaranlıq

1. Bax: Qabusnamə. Bakı, 1989, s.52

aşıqları kimi günəşdən gizlənilirlər. İstedadlı sənətkarlarımızın sənət işığının istisindən qaçaraq özlərini yerdəki yarasalara yox, göydəki ulduzlara bənzədirlər.

Müqəddəs kitabların birində yazılır ki, göydəki ulduzların sayı yerdəki qum dənələrinin sayı qədərdir. Və qiyamət günündə günəş batacaq, ulduzlar içə yerə töküləcəkdir. Görəsən sənətdəki “ulduzlar”ın yerə enməsi nə vaxt başlayacaqdır?! Axı, “ulduzlar”ın sayı artıbdır: ana dilində sərbəst danışa bilməyən “ulduzlar”, oxuduqları mahnıların məzmununu dərindən mənimləməyən “ulduzlar”, mahnılardakı sözlərin daşdığı mənə yükünü anlamayan “ulduzlar”, ən nəhayət, özünə sənət tapa bilməyib müğənni olan “ulduzlar”.

Doğrudan da danışan şəxs dediyi, işlətdiyi sözün mənasını dərindən anlamalıdır. Əgər dediyin, işlətdiyin sözün mənasını anlamırsansa, onda onu kortəbii olaraq əzbərləyir, təqlid edirsən. Bu isə təbii ki, dili və dildəki sözləri duymaq deyildir. “Qabusnamə”də belə bir dolğun fikir var: “Əgər dediyin sözü anlamasan, sənənlə tutuquşunun nə fərqi var? O da söz deyə bilir, lakin söz anlayan deyil. Söz anlayan ona deyərlər ki, onun da sözünü başqaları anlasın, belələri ağıllı adamlar hesab edilər, əks halda insan deyil, heyvan zümrəsindən sayırlar. Sözü böyük hesab et, söz göydən enmişdir, onun qədrini bil, yerində deyilməli sözü saxlama, de, lakin yersiz danışmaqla da onu qiyamətdən salma ki, hikmətə zülm etmiş olmayasan!”¹

İnsanın dili olduğu kimi musiqinin də dili var. Hətta musiqi alətlərinin də dili var. Məzmunсуz dili olan musiqi insanın zövqünü oxşaya bilməz. Gərək musiqi alətində ifa edən sənətkar da istedadlı olsun. İstedadlı sənətkar və dərin məzmunlu musiqi dili sevdilir. Məsələn, məşhur gitara ustası Nizami Mirzəyev məzmunlu musiqini elə ifa edir ki, onun sənətkarlığı qarşısında insan heyran qalır. Xüsusilə, “Dalğalar” mahnısı onun gitarasında nə qədər təbii, səmimi, doğma, ecazkar və təsirli səslənir. Deməli, sənətkar istedadlı, musiqi məzmunlu olanda, ifa da cazibədar olur. Nəticədə ana dilimiz sevilir. Bu da təbii ki, dilə

1. Bax: Qabusnamə. Bakı, 1989, s.49

praktik məhəbbət yaradır.

Azərbaycan dilini dərindən bilməyən Azərbaycan vətəndaşının heç birinin müğənni, jurnalist, rəssam, həkim, alim... olmağa haqqı yoxdur. Bu qəbildən olan vətəndaşlarımızın doğma ana dilini heç olmazsa, indi öyrənməsi ziyanın yarısından qayıtmaq qədər xeyirlidir. Bununla onlar heç olmazsa, doğma ana dili qarşısında günahlarını azaltmaqla yanaşı, soya, kökə, milli varlığa sədaqətlərini bərpa etmiş olurlar. Dünyada mövcud olanların hamısı yurduna, yuvasına, kökünə bağlıdır. Fikir verin: adi bir yarpaq ağacın budağına, budaq gövdəyə, gövdə isə kökə bərkidir. Hətta yarpaq qopub yerə düşəndə budaqdan ayrılmaq istəmir. Bu prosesi izləyən adam görür ki, yarpaq budaqdan yerə düşməmək uğrunda son ana qədər mübarizə aparır. Ona görə də yarpaq budaqdan qoparkən sanki yaşamaq üçün hava zərrəcikləri ilə mübarizəyə girişir. Az qala yarpaq hava zərrəcikləri ilə mübarizə zamanı yerə düşmək istəmir. Son ana qədər qopduğu budağa qayıtmaq uğrunda mübarizədə çarpışır. Nəhayət, böyük müqavimətə tab gətirməyərək yerə düşür. Bu hadisədə yarpağın yaşamaq istəyi, budağa bağlılığı olduqca inandırıcı görünür. Sual olunur: görəsən doğma ana dilini bilməyənlər nə üçün kökündən, soyundan, milli varlığından belə asanlıqla uzaq düşürlər?! Nə üçün soyunu, kökünü, milli varlığını qorumaq üçün heç yarpaq qədər də mübarizə aparmaq, müqavimət göstərmək istəyində olurlar?!

Axı, başqa xalqların, millətlərin övladları doğma ana dillərini sevir. Doğma ana dillərində danışmaqdan qürur hissi duyurlar. Hətta başqalarının da onların dilində danışmasına rəğbətlə yanaşırlar. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan dilinin hüquqi statusu var. Əgər Azərbaycan ərazisində yad, yabancı dillərdə reklamlar, elanlar gedirsə, bu, Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu pozmaqdır. Praktiki olaraq bunu həyata keçirənlər isə məsuliyyət daşıyırlar. Bundan başqa, Azərbaycanda olan bütün səfirliklər, daimi nümayəndəliklər Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu, konstitusiyamızın 21-ci maddəsini qorumağa borcludurlar. Belə ki, Azərbaycanda olan

səfirliklərin, daimi nümayəndəliklərin adı həm də mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır. Belə olmaq Azərbaycan dilinə və dövlətimizə olan ehtiramın bir göstəricisidir. Son vaxtlar bu hörmət və ehtiramı Respublikamızdakı səfirlərin müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində danışmaları təsdiq edir. Düzdür, onlar sərbəst danışmağı bacarmasalar da (bəziləri isə sərbəst danışır), hər halda Azərbaycan dilində bir neçə cümlə ilə fikirlərini bildirməyə səy göstərirlər. Bu da dövlətimizə və dilimizə olan məhəbbətin gün-gündən artdığını nümayiş etdirir.

Doğma ana dilində danışanın dilə bağlılığından, məhəbbətindən, dili duymağından hiss etmək olur ki, dil güclü bir silahdır. Bu silah bəzən adamı ağladır, bəzən güldürür, bəzən isə düşünüb-daşınmaq hissələrini aşılır. Dilin bütün incəliklərini dərinləndirən duyanların dili də, ifadə etdiyi fikirlər də təsirli olur. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Ağalar Bayramovun ifasında M.Arazın istənilən şerini dinlədikdə özündən asılı olmayaraq milli ruhun coşur, mübarizlik əhval-ruhiyyə artır. Yaxud, Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrının aktyoru Məzahir Cəlilovun Cəfər Cabbarlının “Ana” şerini ifa edərkən dinləyicilərin hissələrinin, duyğularının coşması, gözlərinin yaşarması səhnəsi yadıma düşür. Xüsusilə, bu aktyor “Ana” şeri ilə dinləyicisini, tamaşaçısını ana dilimizin qüdrətilə ovsunlayır. Şerin aşağıdakı misrələrini ifa etdikdə isə dinləyici, tamaşaçı ana dilimizin təsiri altına düşərək özünü unudur.

**Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qultək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir;
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm, bəzmi-istirahətdir.
Əs, ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələn!
Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla!
Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl!
Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!**

**Bunlar mənə əsər eylərmi? Mütləqa yox! Yox!
Fəqət ana! O müqəddəs adın qabağında.
O pak bağına bassın məni, desin laylay,**

**Təbəssüm oynadaraq titrəyən dodağında.
Bütün vücudum əsər, ruhum eylər pərvaz,
Uçar səmalara o aləmi-xəyalətdə.
Yatar, ölər bədənim, nitqdən düşər bir söz:
- Ana... Ana... Sənə mən rahibəm itaətdə!..**

Dilin böyüyü, kiçiyi yox, nüfuzu olur. Hər bir dilin nüfuzlu olmasını o dildə danışan vətəndaşın dilə doğma və ögey münasibəti tənzim edir. Bundan başqa, dövlətin dilə olan doğma münasibəti də dilin nüfuzu üçün əsas şərtlərdəndir. Azərbaycan dövlətinin bu istiqamətdə atdığı addımlar olduqca əhəmiyyətlidir.

Nüfuzlu dövlətin dili də nüfuzludur. Bu gün ingilis, fransız, alman və digər dillərin nüfuzu bu reallıqla bağlıdır. Ancaq bu reallığın nə qədər uzun olacağı həmin xalqların dövlətlərinin tarixi taleyinin ixtiyarındadır. Tarixi talelər belədir ki, bəzən ən böyük imperiyalar dağıldıqdan sonra onun dili də yox olub, ya da dilin əvvəlki nüfuzu itibdir. Məsələn, rus dili belə bir taleni yaşamış dildir. Keçmiş Sovetlər İttifaqında rus dili vahid ünsiyət dili kimi nüfuzlu olubdur. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra rus dilinin nüfuzu azalıbdır və bu da təbiidir. Bəzən isə ən qədim və nüfuzlu xalqların dilləri ölü dilə çevrilibdir. Məhz şumer, akkat, xurrit, elam, latın və s. dillər belə dillərdəndir.

Dilin nüfuzlu olmasında mətbuatın da rolu böyükdür. Əgər mətbuat Azərbaycan ədəbi dilinin norma və tələblərinə cavab verirsə, onda dilimizin gücünü, potensial və ifadə imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarır. Belə bir səviyyədə olan mətbuatın sözü kəsərli, mövqeyi nüfuzlu, xidməti isə əvəzsizdir. Çox sevin-dirici bir haldır ki, Azərbaycan dilində xarici ölkələrdə - Rusiyada, Ukraynada, İranda, İsveçdə və digər yerlərdə mətbuat orqanları vardır. Bunlar adi bir iş deyil, həmin ölkələrdə Azərbaycan xalqının və dilinin təbliği, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin yad ölkələrdə ayaq açıb yeriməsidir. Yad ölkələrdə Azərbaycan dilinin işləkliyi həddən artıq sevinc doğuran bir işdir. Bəli, bu, dillər içərisində Azərbaycan dilinin nüfuzudur.

Azərbaycan dilinin imkanları: daxili potensial gücü, səlisliliyi, qayda-qanunları, bədiiliyi, həyatiliyi, dünyəviliyi, özünə-

məxsusluğu, musiqililiyi, səmimiliyi və doğmalılığı mətbuatda çap olunan məqalələrin mövzusunda başlamış ta məzmununa qədər özünü izləməlidir. Lakin bəzən Azərbaycan mətbuatı dilimizin keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq imkanlarından istifadə edə bilmir. Ən təəssüf doğuran məsələlərdən biri odur ki, çap olunan məqalələrin bir çoxu indiki nəslin gələcək nəsəl qarşısında məsuliyyətini artırır. Özü də sadəcə olaraq məsuliyyəti yox, danlaq altında qalan məsuliyyəti. Sual oluna bilər ki, həmin məsuliyyət nədən ibarətdir?! Məsuliyyət məsuliyyətsiz jurnalistlərin məqalələrindən ibarətdir. Bəzən Azərbaycan xalqının övladları barəsində məsuliyyətsiz, bisavad yazılar çap olunur. Az qala bütün qabiliyyətli insanlar böhtan dolu yazılarla tənqid hədəfinə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 50, 100, 150... ildən sonra həmin məqalələri gələcək nəsəl oxuyanda öz ata-babaları barəsində hansı fikirdə olacaqlar?! Yəqin ki, düşünəcəklər ki, ata-babalarımız pis əməl sahibi olublar. Halbuki, bu yazıların əksəriyyətinin qərəzliliyi, qeyri-obyektivliyi, faktlara söykənmədiyi heç kəsin ağına gəlməyəcəkdir. Görəsən, bunu “burnunun ucundan uzağı görməyən” mətbuat düşünürmü?! Yerli-yersiz cəmiyyətimizin müəllimini, həkimini, alimini, nazirini, daha nə bilim kimləri tənqid atəşinə tutanlar heç bunun gələcəkdəki nəticəsini fikirləşirlərmisi?! Məni qınamasınlar, heç bəlkə də ağıllarına da gəlmir ki, gələcək nəsəl öz ata-babalarını düşmən gözündə görəəcək. Və gələcək nəslin hamısı bir ağızla deyəcəkdir ki, bizim ata-babalarımız belə olubsa, onda onları bağışlamaq olmaz. Hələ bəlkə də onlar ata-babalarından imtina edəcəklər. Gələcək nəsillərin ağına gəlməyəcəkdir ki, qərəzli yazılara tənqidi yanaşırlar. Onda tanınmış ədəbiyyatşünas-tənqidçinin “tənqidin özünə də tənqidi yanaşmaq lazımdır” fikri özünü doğrultmayacaq. Hər halda bunların hamısı gələcək tarixin ixtiyarında olacaq. Bugünkü tarix isə bunları adi həqiqət güzgüsündə, bəzən də qərəzli qələm sahiblərinin vicdanının güzgüsündə görməklə kifayətlənir.

Bəzən Azərbaycan mətbuatında çap olunan yazılarda qərəzli tənqid, söyüş, təhqir dolu ifadələr oxucuda ikrah doğurmaya bilmir. Ən azı ona görə ki, Azərbaycan dilinin təbiəti vul-

qarlığa uyuşmur. Mənə elə gəlir ki, yazı müəllifləri Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişliyini, zənginliyini praktik olaraq nümayiş etdirmədirlər. Belə bir mövqedə olmaq dilimizin hər bir oxucu tərəfindən sevlənməsinə gətirib çıxara bilər. Təbii ki, ədəbi danışmaq və ədəbi yazmaq dilə sevgi yaratmaqda mühüm amillərdəndir. Bu mənada dilimizə sevgi yaradanların - Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Cəlilin, Sabirin, Vurğunun, Müşviqin, bir sözlə, şair və yazıçılarımızın dil mədəniyyətinə sadiq olmalıyıq. Mətbuat unutmamalıdır ki, onun ən müqəddəs işlərindən biri də dilimizə məhəbbət, sevgi yaratmaqdır. Dilə olan sevgini, məhəbbəti yaradan məhz insandır. İnsan elə danışa bilər ki, onun dilinin şirinliyi hamını valeh edər. Həm də elə danışar ki, hamıda ikrah hissi oyadar. Təsədüfi deyil ki, dil barəsində məşhur bir hekayə mövcuddur. Hekayənin məzmunu belədir: Qədim Yunanıstanın təmsilçisi Ezop filosof Ksanfin köləsi olmuşdur. Bir gün Ksanf dostlarını qonaq çağırır. O, Ezopa əmr edir ki, ən yaxşı şeydən nahar xörəyi bişirsin. Ezop ancaq dil xörəklərini bişirir. Buna təəccüblənən Ksanf Ezopdan dil xörəklərini bişirməsinin səbəbini soruşur. Ezop isə ona belə cavab verir: “Sən əmr etmişdin ki, ən yaxşı şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən yaxşı nə ola bilər? Dilin köməyi ilə şəhərlər salınır, xalqın mədəniyyəti inkişaf edir. Dilin köməyi ilə biz biliklərə yiyələnirik. İnsanlar fikirlərini bir-birinə dil vasitəsi ilə başa salırlar. Onlar müxtəlif məsələləri həll etməkdə, bir-birindən hal-əhval tutmaqda, birisindən xahiş etməkdə, xahişləri yerinə yetirməkdə, bir çoxlarının işini tərifləməkdə, öz sevinc və arzularını ifadə etməkdə və s. dilin köməyindən istifadə edirlər”. Ezopun bu fikri Ksanfin da, onun qonaqlarının da xoşuna gəlir.

Bir neçə gündən sonra Ksanf yenə də öz dostlarını qonaq çağırır. O, Ezopa tapşır ki, ən pis şeylərdən xörək hazırlasın. Ezop yenə də bazardan dil alır və dildən xörəklər bişirir. Nahar vaxtı süfrəyə dil xörəkləri gətirilərkən hamı Ezopa təəccüblə baxır. Ezop isə Ksanfa deyir: “Sən mənə tapşırmışdın ki, nahar üçün ən pis şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən də pis şey varmı? Dil bəzilərinə peşmançılıq gətirir. Bəzilərinə riya-

karlığa, ikiüzlülüyə, yalan danışmağa, hiyləgərliyə yuvarlayır. Dil adamları bir-birinə düşmən edə bilir. O, hətta müharibələr törətməyə də səbəb olur. Məgər dildən pis ikinci bir şey tapırlarmı?”

Ezopun bu sözlərini eşidənlərin bəziləri məyus olurlar.

Bir çox jurnalistlər bəzən mətbuatda elə yazılar çap etdirirlər ki, həmin yazılar insanları üz-üzə qoyur, bir-birinə düşmən edir. Özü də insanları üz-üzə qoyan, bir-birinə düşmən edən yazılar Azərbaycan dilinin nüfuzunu aşağı salır. Çünki bu zaman yalan, hiylə, böhtan, qərəz motivləri dilimizin mənalı, məzmunlu təbiətini, incə cəhətlərini, ecazkar qüdrətini üstələyir. Görəsən, ucuz söz arxasınca qaçanlar, hiylə, böhtan və qərəzli məşğul olanlar Azərbaycan dilindən utanırlarmı?! Rəsul Rza demişkən:

**Dili qiymətdən salar
Ucuz söz, hiylə, böhtan.
Elə saxla dilini,
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dilindən utan.**

Dil gündəlik həyatımıza, məişətimizə xidmət edir, mötəbər tribunulardan səslənir. Vətəndaşlıq mövqeyi güclü olanlar məişətdə də, mötəbər tribunada da öz doğma dilinin nüfuzunu qorumağa çalışırlar. Məişətdə dilin nüfuzunun qorunması deyəndə, qocaman bir alimin - pedaqoqun maraqlı bir söhbəti yadıma düşür. Onun söylədiyinə görə, hadisə Bakı şəhərinin bazarlarının birində baş veribdir. Belə ki, bazarda bir gürcü mandarin satırmış. Gürcü ilə alver edənlərin böyük əksəriyyəti onunla rus dilində danışmış. Bazara daxil olan alim-pedaqoq mandarin satanın zahiri görkəmindən onun gürcü olduğunu yəqin hesab edir. Bu qocaman pedaqoq-alim Gürcüstanda boyabaşa çatdığı üçün gürcü dilində az-çox bilirmiş. Ona görə də mandarin satanla gürcü dilində danışır. Ona gürcü dilində salam verir, mandarin neçəyə satdığını soruşur və s. Söhbət gürcü dilində olduğuna görə, satıcı böyük fərəh hissi keçirir. Gürcü sa-

tıcısı hörmətli alim-pedaqoqa mandarini pay verir. Nəhayət, alim-pedaqoqun dəvəti ilə onun qonağı olur. Onların hər ikisi həmişəlik dosta çevrilirlər. Fikir verin: onların arasındakı bu dostluğu gürcü dili yaradır. Başqa bir məqama fikir verin: adı bir satıcı qocaman bir alimlə, pedaqoqla dost olur. Burada ayrı bir məqam da var: adı bir gürcü mənşəli satıcı dilinə olan hörməti başa düşür, vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşaraq gürcü dilindəki söhbətə doğma ana dilinin nüfuzu kimi baxır. Məhz bu hadisə olduqca səmimidir, təbiidir, doğma dilinə ögey olanların hamısına örnək və nümunədir.

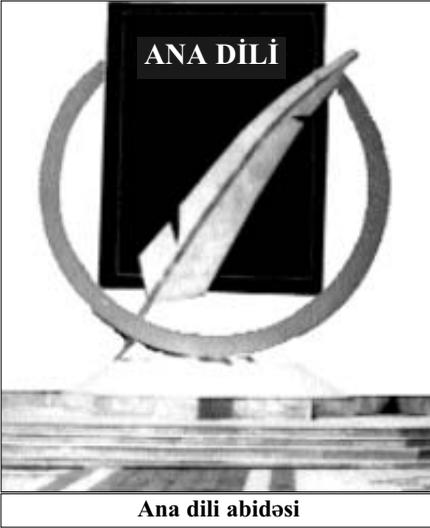
Mənə elə gəlir ki, dili sevmək üçün ziyalı olmaqdan əvvəl vətəndaş olmaq lazımdır. Vətəndaş isə satıcı da ola bilər, ziyalı da ola bilər... Təki o vətəndaş doğma dilini bir gürcü satıcısı qədər sevə bilsin.

Yeri gəlmişkən gürcülərlə bağlı başqa bir hadisəni xatırlamalı oluram. Bu hadisəni də mənə həmin qocaman alim-pedaqoq danışmışdır. Qocaman alim-pedaqoqun dediyinə görə, 1980-ci illərdə Kutaisi şəhərindəki Pedaqoji İnstitutda elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda iştirak etmiş qocaman alim-pedaqoq Pedaqoji İnstitutun rektoru Baladze ilə tanış olubdur. O, Baladzenin evində qonaq olub, geniş söhbətdən sonra məlum olub ki, Baladze Məhsəti türküdür. Onun soyadı əslində Balazadədir. Lakin Balazadə həddindən artıq gözəl bir gürcü qızı ilə evləndikdən sonra soyadını dəyişərək Baladze edibdir. Gürcü qızı onunla evlənməyə bir şərtlə razı olubdur ki, o, soyadını dəyişərək Baladze etsin. Gürcü qızına olan məhəbbətin yolunda Balazadə soyadını Baladze edərək gürcüləşmişdir. Baladze qocaman alim-pedaqoqa deyibdir ki, o, indi öz əməlidən xəcalət çəkir. İndi başa düşür ki, məhəbbətin gözü kor olur. Ancaq artıq gecdir, hər şey arxada qalıbdır.

Görün, bir gürcü qızı dilinə, soyadına, milli varlığına nə qədər sadıqdır. Onu da görün ki, gürcü qızı məhəbbətin gücündən istifadə edərək Məhsəti türkünə - ziyalı bir Məhsəti türkünə necə gürcüləşdiribdir. Bax, bu hadisənin özündə nə qədər dərinlik var. Deməli, hətta məhəbbət də dilə və millətə sadıq olmalıdır.

Ərəb ölkələrinin hansı birindəsə parlamentə seçilmiş nümayəndələrin qadınlarının milli mənşəyi yoxlanılır. Özü də bu iş çox ciddi yanaşılır. Qadını ərəb olmayanlar parlamentə üzv seçilə bilmir.

Gürcüstanda ana dili abidəsi qoyulubdur. Hər il sentyabrın 1-də dərsə gedən uşaqlar bu abidəni ziyarət edir, abidə önünə gül-çiçək dəstəsi qoyur və oradan da məktəbə yollanırlar. Bunun özünün dərin tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Ana dili abidəsini ziyarət etməklə vətəndaşlar milli varlıqlarına olan məhəbbəti və sədaqəti göstərirlər. Bununla da uşaqlara körpə yaşlarından ana dilinə məhəbbət aşılanır. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasında da son zamanlar Mingəçevirdə və başqa yerlərdə ana dili abidəsi qoyulur, bu istiqamətdə işlər gedir. Hər halda bunların hamısı dil siyasətində gedən uğurlu işlərdəndir.

Bəzi ölkələrdə olan dil müfəttişləri də dilin qorunmasına xidmət göstərirlər. Mənə elə gəlir ki, Pribaltika ölkələrində (Estoniyada və digərlərində) yaradılmış dil müfəttişliyi milli mənafeyə xidmət edir. Dili və onun normalarını pozanlara qarşı məqsədli mübarizə aparır. Dil müfəttişləri yersiz olaraq yabançı sözləri işlədənləri, dilin normalarına riayət etməyənləri cərimələyir, bir sözlə,

dilin keşiyində dayanırlar.

Son zamanlar Pribaltika ölkələrində dövlət dilini bilməyən məmurlar işdən azad olunurlar. Belə bir fakt da var ki, Estoniyada deputat seçilənlərin üçü Eston dilini bilmədiyinə görə Parlamentdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu ölkədə dövlət məmurlarının ana dilindən, dövlət dilindən imtahan vermələri də çox məqbul

görünür. Əlbəttə, bu istiqamətdə işlər millətçilik deyil, milliliyi qorumaq, dilin qayğısına qalmaqdır.

Özünə hörmət edən millət başqa millətlərə də hörmət edir. Hansı millət özünü dərindən dərk edirsə, başqa millətləri dərk etməyə müvəffəq olur. Özünə hörmət qoyan millətlər başqa millətlərin dilinə və milli mənləyinə də ehtiramla yanaşırlar. Başqa millətlərin dilinə hörmət və etiram dedikdə Pribaltika xalqlarının müsbət keyfiyyətlərindən biri yada düşür. Belə ki, Azərbaycanımızın çox ləyaqətli şairlərindən biri mənə danışdı ki, Pribaltikanın şəhərlərinin birində şer ongunlüyü keçirilirmiş. Bu şer məclisində keçmiş Sovetlər İttifaqının müxtəlif yerlərindən şairlər iştirak edirmiş. Azərbaycandan iştirak edən şairlərdən biri (Səyavuş Sərxanlı) rus dilində aksentlə danışmış. Rus dilində aksentlə danışan şairimizə (Səyavuş Sərxanlıya) yaxınlaşan jurnalist xahiş edir ki, ona müsahibə versin. Bu zaman həmyerlimiz şair (Səyavuş Sərxanlı) deyir ki, o, rus dilində yaxşı danışmır. Pribaltikalı jurnalist isə həmyerlimizə deyir ki, rus dilində aksentlə danışmağın özü də bir naxışdır. Həmyerlimiz şair deyir ki, rus dilində yaxşı bilənlərdən müsahibə götürsə, daha yaxşı olar. Pribaltikalı jurnalist isə azərbaycanlının rus dilində təmiz, səlis, az qala rusun özü kimi danışmasını yaxşı hal hesab etmir. Deyir ki, mənim üçün ən yaxşısı Azərbaycanlının rus dilində aksentlə danışmasıdır. Və bunun özü də bir gözəllikdir. Onu da əlavə edim ki, məşhur akademik N.Marr da rus dilində aksentlə danışmış. Baxmayaraq ki, o, rus dilində elmi məqalələr, kitablar yazmış və mühazərələr oxumuşdur. Lakin rus dili onun ruhuna, cövhərinə, hissinə, duyğusuna ögey olmuşdur. İnsanın doğmalığı başqa dilə yox, ana dilinə münasibətdə olmalıdır. Təki insan öz doğma dilində aksentlə danışsın, doğma dilində aksentlə danışmaq insanın milli mövcudluğunun faciəsidir.

Pribaltika qızları öz doğma ana dillərini bilməyənlərə çox pis münasibət bəsləyirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, doğma ana dilini bilməyənlər sevgiyə də sadıq ola bilməzlər. Pribaltika qızları doğma ana dilini bilməyənlərin məhəbbətinə inanmırlar. Sözün həqiqi mənasında bu məsələ dilini bilməyənlər üçün ibrət rolunu oynaya bilər. Görün, bu hadisənin məzmununda və

mahiyyətində nə qədər tərbiyəvi dəyərlər var. Hətta təkcə öz-lərinin deyil, başqalarının da dillərinə dərin hörmət və ehtiram olduqca praktik görünür. Bu da dilə olan məhəbbətin bariz nü-munəsi olur.

Millilik hər şeyi üstələməlidir ki, millətlər sırasında milli imzamız, millətlər cərgəsində milli varlığımız görünsün, dövlət-lər içərisində dövlətimizin və məmləkətimizin başı uca olsun.

Milli dəyərlərimizə bağlılıq həyatımızın bütün sahələrində, gündəlik fəaliyyətimizin hər bir məqamında görünməlidir. Adət-ənənəmizdən başlamış geyimimizə qədər milli olmalıdır. Uşaqların paltarından başlamış böyüklərimizin geyiminə qədər, məktəblilərimizin geyimindən ta gəlinlik, bəylik paltarına qədər hamısı milli görünüşü və görkəmi ilə başqa millətlərdən fərqlənməlidir.

Milli ideologiyamıza sədaqətlə xidmət göstərmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs vəzifələrindən olmalıdır. Bir-birinə müxalif olan partiya nümayəndələri öz partiyalarının döş nişanlarını kölgədə qoyan ən müqəddəs bir nişanı da yaxa-larında, döşlərində gəzdirməlidirlər. Həmin döş nişanı təbii ki, bayrağımızın, gerbimizin nişanı və Azərbaycanımızın xəritəsini əks etdirən döş nişanı olmalıdır. Onlar öz döşlərində və ürəklə-rində birinci Azərbaycanın gerbini və bayrağını görməlidirlər. Fəaliyyətlərində öz partiyalarının marağına yox, Azərbaycan adlı məmləkətimizin bayrağının, gerbinin, himninin, milli döv-lət quruculuğunun, milli dilinin və dəyərlərinin mənafeyinə xid-mət etməlidirlər. Bütün problemlərimizin həlli hər bir vətənda-şın düşüncəsində və əməlində milli varlığın bərqərar olmasında-dır. Təbii ki, vətəndaşlarımızın uşağı da, cavanı da, qocası da, milli əqidəyə, milli düşüncəyə, milli ruha və milli təəssübkeşli-yə arxalanmalıdır.

QEYD: *Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dil məsələsi ayrıca bir tədqiqat kimi araşdırılmasına ehtiyac hiss olunan mövzudur.*

III. 3. Azərbaycan dili milli varlığımızdır

Azərbaycan dili qədim tarixə malik olan, min illərin bütünü n keşməkeşlərindən üzü ağ çıxaraq dövrü müzə gəlib çatmış ən böyük xəzinədir. Bu gün Azərbaycan dövlətinin əldə etdiyi nailiyyətlər sırasında Azərbaycan dili tarixi-genetik dəyərlərimizi, ruhumuzu, həyatımızın psixoloji-fəlsəfi cizgilərini yaşadan milli varlıqdır. Tarix boyu Azərbaycan dili vasitəsilə dünyanın 55 milyondan çox azərbaycanlısı tərbiyə, təhsil almış, həyatı dərk etmiş, özü nütə tanımış, özü ilə özgəyə fərq qoya bilmiş, həyatda, cəmiyyətdə öz rolunu dərk etməklə məslək-əqidə sahibinə, vətəndaşa çevrilmişdir. Hər bir azərbaycanlı insan və vətəndaş kimi borcunu başa düşürsə, Azərbaycan dilinə borcludur. Ona görə ki, hər bir azərbaycanlı bu dillə ruhunu, fikrini, bütünü n əqidəsini, istək və arzusunu ifadə edir, özü nütə tanıyana kimi xalqımızın laylalarını, nəğmələrini, nağıllarını, dastanlarını bu dillə qəlbinə hopdurur. Azərbaycan dilinə olan sevgi, bağlılıq, doğmalığ onun qüdrətini torpaq və Vətən qədər müqəddəs zirvəyə çatdırır. Bu mənada da xalqımız aşağıdakı misraları Azərbaycan dilinə olan sonsuz məhəbbətdən söyləmişdir.

**Mən aşiq dilim-dilim,
Qovun kəs, dilim-dilim,
Öz dilimdən dönmərəm,
Doğransam dilim-dilim.**

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması məsələsi təsbit olundu. Rəsmi dövlət dili statusu almış Azərbaycan dilinin inkişafı üzü nütə daha da müsbət şərait yarandı.

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, o cümlədən Konstitusiya dili kimi milli-mədəni

inkişaf tariximizin bugü nkü mərhələsində öz tətbiqini həyatımızın bü tün sahələrində bərqərar etməklə gələcək perspektivlər ü çün imkanlar yaratdı. Elm, texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyasət dili kimi özü nü təsdiq etdi. Təbii ki, bu prosədə Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, ifadə imkanları onun səviyyəsini və nü fuzunu üzə çıxarmaqda böyük rol oynaya bildi.

Azərbaycan dili ulu babalarımızdan bizə miras qalan milli sərvətimiz olan mədəniyyətdir. Bu mədəniyyəti dədə-babalarımız göz bəbəyi kimi qorumuş, klassiklərimiz Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə qayğı göstərmişlər.

Azərbaycan dilinə olan məhəbbət, istək azdır, onu dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmək və qayğısında dayanmaq əsasdır. Bu mənada Azərbaycan dili Konstitusiyaya dili olmaqla dövlət dili statusu almışdır. Min illər boyu ulu babalarımızın arzusu, istəyi indi həyata keçmişdir. Ş.M.Xiyabani yazırdı: **“Təkcə istəmək kifayət etməz, istəyi həyata keçirmək gərək”**. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin dili olan Azərbaycan dilinə istək də var, onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə şərait də.

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəmzləri olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir. Müstəqil dövlətin müqəddəs atributlarına qayğı ilə yanaşmaq hamının borcudur. Xüsusilə, Azərbaycan dilinə qayğıkeşlik göstərməkdə ziyalıların, ədəbiyyatçıların, yazıçıların, dilçilərin daşdıqları məsuliyyət daha böyükdür. Ona görə ki, cəmiyyətin bu təbəqəsi təkcə Azərbaycan dilindən istifadə etmir, həm də onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qayğı göstərirlər.

Azərbaycan dili Konstitusiyaya dili kimi lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu, şübhəsiz ki, ecazkar və aydın şəkildə ifadə edə bilər. İndiyə qədər qəbul olunmuş Azərbaycan konstitusiyalarında dövlət dilinin necə əks olunmasına nəzər yetirmək vacibdir. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın ilk

Konstitusiyası qəbul olunanda, orada dövlət dili haqqında maddə təsbit edilməyibdir. 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunmuş Konstitusiyada da dövlət dili barəsində maddə olmayıbdir.

Nəhayət, 1956-cı ildə Azərbaycanın Konstitusiyasına belə bir maddə əlavə edilibdir ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Lakin hələmin konstitusiyalarda Azərbaycan dili Azərbaycanın dövlət dili kimi qəbul olunsa da, indiki qədər əlverişli şəraitlə qarşılaşmamışdır. Düzdür, bunların hamısı keçmiş Sovetlər İttifaqının daxilində olan Azərbaycanın müstəqillik qazanması yolunda atdığı addımların ilk cizgiləri idi. Bu addımı atmaq çox böyük cəsarət, milli təəssübkeşliklə bağlı olaraq, xüsusən, Azərbaycana rəhbərlik edən şəxsdən bu işə şəxsi təşəbbüsü, istək, qayğı tələb edirdi. **Heydər Əlirza oğlu Əliyevin o vaxt bu istiqamətdəki rolu, nüfuzu, cəsarəti və apardığı siyasət müstəqil Azərbaycan dövlətinə və onun dövlət dili olan Azərbaycan dilinin adının rəsmiləşməsinə gedən yolun parlaq qığılcımı, bu növrə sü tundur.** Əslində müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi təsbiti istər-istəməz 50 milyondan çox azərbaycanlının haqqını özü nə qaytarmaq, ədaləti bərpa etmək, milli təəssübkeşliyi üstün olan ziyalılarımızın ruhuna hörmət, əməllərinə sədaqət əlamətidir.

Azərbaycan tarixinin yaxın keçmişində Azərbaycan dili təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, əslində nüfuzunu, rəsmi dövlət dili kimi statusunu itirmişdi. Azərbaycan dilinə qarşı qısqanc, qərəzli və ədalətsiz münasibət 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasında “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi olanda da davam etmişdir. O vaxtın özündə də iclasların, qəzetlərin, rəsmi dövlət adamlarının dili Azərbaycan dili olmayıb və kargüzarlıq işləri doğma ana dilimizdə aparılmayıbdir. 1950-ci illərdəki siyasi rejim “sovet ailəsi”, “sosialist milləti”, “məzmunca sosialist, formaca mil-

li” mahiyyət kəsb etmiş, milli təmayü llərə millətçilik damğası vurmuşdur. Bu mənada “Azərbaycan dili dövlət idarələrində”,¹ “Yü ksək dil mədəniyyəti uğrunda”,² “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında”³ və s. məqalələr 1950-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dili və onun işləkliyi barəsində geniş təsəvvür yaradır. 1956-cı ildə yazılmış “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsinin məzmunundan aydın olur ki, həmin vaxt Azərbaycan xalqının dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ olsa da, realıqda vəziyyət təmam ayrı cür idi. Məqalədə yazılır: “Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır”. Əlbəttə, bu cür fikirlər bir şəxsin deyil, yüzlərlə ziyalımızın Azərbaycan dilinin işlənməsinə maneçilik göstərənlərə qarşı qəzəbi və etirazı, o dövrdə milli mədəniyyətin, milli dillərin inkişafına əngəl törədənələrə qarşı mübarizəsi kimi başa düşülməlidir. **Bəşər mədəniyyətində öz yeri və nüfuz olan Azərbaycan mədəniyyətini və dilini xalqın özü qoruyub gələcək nəsillərə əmanət kimi vermişdir.** Hələ bundan sonra da neçə-neçə nəsillər bu əmanətin xələfləri olacaqdır. Min illər ərzində xalqımız Azərbaycan dilində yüksək elm, sənət əsərləri yaratmış, bü tün işğalçılara, zülmələrə qarşı dayana-

1. M.İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. - “Kommunist” qəzeti, 28 oktyabr 1956.

2. S.Cəfərov. Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda. - “Azərbaycan müəllimi”, 23 fevral, №8, 1950.

3. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. - “Təbliğatçı”, №2, 1952

raq ana dilimizi milli mədəniyyət, maarif, elm, ədəbiyyat, siyasət, iqtisadiyyat dilinə çevirmişdir.

Hələ keçən əsrin ortalarında - 1950-ci illərdə Azərbaycan dilini yalnız məişət, ədəbiyyat dili kimi məhdudlaşdırmaq, iqtisadi, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənməsi imkanını azaltmaq meylli qüvvələr “məharətlə” mübarizəyə girişirdilər. Onlar dövlət idarələrində məsul vəzifələr tutaraq Azərbaycan dilinin işlənməsinə laqeyd münasibət bəsləyir, ana dilimizin və bu dildə danışan xalqımızın hüquqlarını pozurdular. Bu bərdə **“Azərbaycan dili dövlət idarələrində”** məqaləsində yazılırdı: “Belə bürokratlarla mübarizə büütün partiya və sovet təşkilatlarının, büütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin “xüsusiyətini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətinidir və sair. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır”. Deməli, milli dilin — Azərbaycan dilinin işlənməsinə qarşı əsassız qaydalar qoyulurdu. Halbuki həmin illərdə də Azərbaycan dili ədəbi dilin büütün tələblərinə, normalarına tam şəkildə cavab verir və lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun zənginliyi baxımından dövlət dili səviyyəsində dura bilirdi. Bunu hələ o illərdə dilçilərimizin apardığı tədqiqatlar, yazdıqları dərsliklər, monoqrafiyalar, Azərbaycan dilinə dair apardıqları təhlillər və şərhlər də təsdiq edirdi. 1950-ci ildə çap olunmuş **“Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda”** məqaləsi dilimizin gözəlliyini, səlisliyini, ifadə qüvvətini, zəngin xüsusiyətlərini əyani şəkildə sübut edirdi. Əslində bu tipli məqalələr Azərbaycan dilinin işlənməsinə qaydalar, ölçülər qoyan bürokratlara əsaslı və elmi cavablar idi. “Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda” adlı məqalədə Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyətləri, ahəngdarlığı, musiqiliyi, tələffüz axıcılığı, imla qaydalarının əsasını təşkil edən xüsusiyətləri, lüğət tərkibinin zənginliyi, söz yaradıcılığı üçün geniş imkanlara malik olması, sözlərin çoxmənalı-

lığı və məcazi mənaları ifadə etmələri, ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda özü nəməxsus zəngin ifadə tərzlərinin bolluğu, maraqlı xüsusyyətləri, Azərbaycan dilinin yüksək inkişaf səviyyəsi kimi, faktlar əsasında təqdim olunurdu. Bu da Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək mədəni səviyyəsindən xəbər verirdi. Hələ o vaxt yazıçılar, şairlər, alimlər, dilçilər Azərbaycan ədəbi dilinin mədəni səviyyəsini, canlı ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu, müəmməl inkişaf xüsusyyətlərini yüksək qiymətləndirirdilər. Ona görə də o dövrün qabaqcıl ziyalıları, dilçiləri Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək səviyyəsini əldə silah tutaraq bürokratlara qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar bu müqəddəs işdə N.Y.Marrın belə bir fikrinə istinad edirdilər: “Dil ona müəmməl yiyələnənlərin əlində ən kəskin mübarizə silahı olmuş və olacaqdır. Dil yeni həyat quranların əlində daha qüvvətli, doğrudan-doğruya möcüzəli bir silah olmağa layiqdir”.

1950-ci illərdə Azərbaycan dilçiləri dilimizin keçdiyi inkişaf mərhələləri fonunda nailiyyətlərimizi təhlil etməyi bacarırdılar. Doğrudan da bu illərdə Azərbaycanda köhnəlik, mövhumat üzərində yüksək mədəniyyət, elmin, texnikanın sürətlə inkişafı get-gedə artmışdı. Şərq aləmində sənayenin, kənd təsərrüfatının, mədəni müəssisələrin inkişafı Azərbaycanla müqayisədə geridə qalırdı. Azərbaycanda ümumi icbari təhsil həyata keçirilir, ali məktəblərin sayı getdikcə artırdı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılması ədəbiyyatımızın, ədəbi dilimizin inkişafını, çoxlu sayda dünya sənətkarlarının əsərlərinin tərcüməsini təmin edirdi. Bu da ədəbi dilimizin zənginləşməsinə, saflaşmasına və daxili potensialının üzə çıxmasına imkan yaradırdı. Təsədüfi deyildir ki, 1950-ci illərdə S. Cəfərov yazırdı: “...müasir ədəbi dilimizin rolu çox böyükdür. Onun istər yazıçı və şairlərimiz, istərsə də alim və müəllimlərimiz tərəfindən öz istedadlarını lazımınca inkişaf etdirmək yolunda istifadə edəcəkləri bir çox zəngin xüsusiy-

yətləri vardır. Dilimizin bu zəngin xüsusyyətlərini biz hər şeydən əvvəl onun sərfinin (morfologiyasının — **B.X.**) bütün sahələrində görürük...

Ədəbi dilimizin nəhvi də (sintaksisi — **B.X.**) özü nəməxsus zəngin ifadə tərzləri ilə doludur”.

1950-ci illərdə Azərbaycanda dilçilər ordusu yaranırdı. Azərbaycan dilinə aid ilk dərsliklər yazmış Mirzə Şəfi Vazehin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Kazım bəyin, Aleksey Çernyayevskinin, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun, Seyid Ünsizadənin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin, Məmmədağa Sidqinin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Abdulla Şaiqin və digərlərinin yaratdığı ənənə öz bəhrəsini verirdi. Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseyinzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov və başqalarının dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində apardıqları tədqiqatlar səmərəli nəticələrilə elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin daxili gücü, təzyiqlərə qarşı müqaviməti, mədəni səviyyəsi ziyahlarımızda, o cümlədən dilçilərimizdə milli duyğuları və milli ruhu ildən-ilə gücləndirirdi. Dilimizin tarixinə, yüksək dərəcədə inkişaf səviyyəsinə xor baxanlar, eləcə də dövlət idarələrində çalışan bürokratlar Azərbaycan dilinin rus dilini üstələyəcəyinə qısqançlıqla yanaşırdılar. Həm də belə hesab edirdilər ki, Azərbaycan dili rus dilli əhalinin tələbatını dövlət idarələrində təmin edə bilməz. Əslində bu qənaətdə olan bəzi məmurlar Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərirdilər. Bu etinasızlığın mahiyyətini dərinədən bilən ziyahlarımız bütün bəhanələrə qarşı öz etirazlarını bildirirdilər.

Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində hüquqlarını bərpa etmək istəyində olanlardan biri də Mirzə İbrahimov idi. Şübhəsiz ki, o, Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsinin mahiyyətini dərinədən başa düşürdü. Ona görə də yazırdı: “Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab

verəsən. Təbiidir ki, bu da yalnız bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır”.

Azərbaycan dilinin canlı ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə arealı da əsas şərtlərdən sayılır. Dilin təbiəti də insanın təbiəti kimidir. Belə ki, onu qorumaqla yanaşı, qayğı göstərmək və işlənməsinə müsbət şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dilin mənəvi haqqını başa düşmək, onun hüquqi statusuna hörmət etmək, qanuni fəaliyyətini tənzim etmək ən vacib işlərdən biri sayılmalıdır. Məhz bu mənada da Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin haqqını qanın çərçivəsində tələb edərək yazırdı: **“Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu, hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur”**.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı millətlərin bərabərliyini, milli mədəniyyətlərin və dillərin azad inkişafını müqəddəs bir şüar kimi elan etdi. İnqilabın dahi rəhbəri V.İ.Lenin dənə-dənə göstərdi ki, həqiqi proletar beynəlmillətçiliyi ancaq bütün böyük və kiçik millətlərin həqiqi bərabərliyi əsasında yarana bilər. Hər hansı şəkildə olursa-olsun milli zülm, milli təzyiq ümumiyyətlə vəhşi bir hərəkətdir, insaniyyətə ziddir, əslində bütün bəşəriyyətin səadətini, əmin-amanlığını təşkil edən xalqlar qardaşlığı idealına qarşı çevrilir, bu idealın həyata keçirilməsinə min əngəl törədir. Çünki hakim millətin, “böyük” millətin məzlum millətə, “kiçik” millətə göstərdiyi hər hansı təzyiq ancaq nifrət və nifaq duyğuları oyadır, əzilən milləti tarixi intiqam saatını gözləməyə məcbur edir. Məsələn üçün uzaq dövrlərə getmək lazım deyildir. İmperializmin tarixi bu cəhətdən də ibrətamiz misallarla doludur. İmperialist dövlətlər müstəmləkələrdə milli zülmü gücləndirdikcə, yerli əhalinin tarixinə, dilinə, milli adətlərinə təhqirənə və alçaq nəzərlə baxaraq bu yolda təzyiqi artırıdıcə müstəmləkə xalqlarının mübarizə ruhu güclənmiş, daxili birliyi möhkəmlənmiş,

mübarizəsi qızıqıb amansız şəkil almışdır. İndi biz Afrika və Asiyada milli istiqlaliyyət və tərəqqi bayrağı altında imperializmə qarşı çevrilmiş bu mübarizənin nə qədər gözəl nəticələr verdiyinin şahidiyik. Afrika və Asiyanın yüz milyonlarla dünən əzilən və geridə qalmış xalqı bu gün ayağa qalxaraq imperializm boyunduruğunu qırıb dağıdır və azadlığa çıxırlar.

Yer üzündə həqiqi milli azadlıq bayrağı qaldırmış məmləkətlərin və dövlətlərin sayı artdıqca, yəni milli zülm aradan götürüldükcə müxtəlif xalqlar və millətlər arasında dostluq əlaqələri də genişlənir. Başqa cür də ola bilməz. İnsanın təbiəti elədir ki, o ancaq azadlıq və bərabərlik olan yerdə öz böyük, yaradıcı və insani mahiyyətini tamamilə meydana çıxara bilir. Ancaq məhəbbətə məhəbbətlə cavab verirlər. Zor olan yerdə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır. Müstəbid quruluşların tarixi aydın sübut edir ki, zor və təzyiq cəmiyyətdə ancaq ikiüzlülüğü, riyakarlığı, şübhə və etimadsızlığı artırır. Təzyiq altında olan millətlə təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişi gözəl sözlər belə burada kömək etmir. Məlumdur ki, ingilis imperialistləri öz Britaniya imperiyasını “Britaniya millətlər birliyi” adlandırırlar. Lakin bu “birliyin” imperialist mahiyyəti aydındır. O, milli üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulmuşdur. Buna görə də “birlik” daxilində mübarizə qurtarmır, soyumur, əksinə getdikcə qızıqır və qızıyacaqdır. Yalnız təzyiq altında olan bütün xalqlar tam milli azadlıq əldə etdikdə bu mübarizə qurtara bilər, bütün xalqlar arasında həqiqi birlik və dostluq yaranar. Çünki həqiqi dostluq yalnız sözdə yox, real həyatda mövcud olan bərabərliyə əsaslanır.

Çar Rusiyasını V. İ. Lenin “xalqlar həbsxanası” adlandırır. Çünki çarizm qeyri-rus xalqları ən kobud və vəhşi jandarm üsulu ilə əzir, həyasızcasına “ruslaşdırmaq” siyasəti aparırdı, milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkət edirdi, hətta milli qırğınlar törətməkdən belə çəkinmirdi. Başqa xalqları əzib məhv etmək və imperiyanın daxilində “əritmək” məqsədilə çarizm ucqarları zorla rus köçmələrlə doldururdu.

Çarizm bu vəhşi siyasəti ilə böyük rus xalqını bədnam edir, təbii olaraq imperiyanın əzilən xalqlarının ürəyində

ona qarşı etimadsızlıq oyadırdı. Rus xalqı əzilən xalqlarla əlbir olub Lenin partiyasının rəhbərliyi altında çarizmi məhv etdi, çarizmin milli zülm siyasətini əbədi lənət damğası ilə damğalayıb tarixin arxivinə atdı. İnqilabın birinci illərindəcə Lenin partiyanı yorulmadan millətlərin tam bərabərliyi uğrunda mübarizəyə səfərbər etdi. V. İ. Lenin “Rusiyadakı özgə xalqları tipik rus bürokrati olan əsl rus adamının, velikorossun, şovinistin, əslində əclaf və təcavüzkarın hücumundan” qorumağa çağırırdı. Partiya Lenin milli siyasətini yerinə yetirərək bütün sovet respublikalarının çiçəklənməsini təmin etdi. İndi böyük sosialist Vətənimizin bütün xalqları yüksək sənaye, kənd təsərrüfatı və milli mədəniyyət yaratmışlar. İnqilabdan əvvəl yarımfeodal şəraitində yaşayan ucqarlar, indi nümunəvi sovet respublikalarına çevrilmişlər, qabaqcıl elm və texnika, müasir sosialist sənayesinə və mükəmməl maşınlarla təchiz olunmuş maarif və elm isə insanı heyran buraxacaq bir sürətlə artmışdır.

Bütün respublikalarda yedillik təhsil həyata keçirilmiş, minlərlə ümumi təhsil məktəbi və texnikum açılmışdır. Sovet İttifaqında öz ana dilində müxtəlif ali məktəbləri olmayan bir respublika yoxdur. Hazırda yalnız Sovet Azərbaycanında 14 ali məktəb, Elmlər Akademiyası və sair vardır. Respublikamızda Sovet hakimiyyəti illərində ali və orta təhsil almış müxtəlif sahə mütəxəssislərinin sayı on minləri aşır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardır. İndi sənaye, kənd təsərrüfatı və elmin bütün sahələri yüksək ixtisaslı milli kadrlarla təmin olunmuşdur. Əlbəttə, bu yüksəlişdə, bu misilsiz mədəni tərəqqi və milli intibah prosesində biz daim rus xalqının köməyini hiss etmişik və ona minnətdarıq. Bütün bunların nəticəsində indi xalqlar arasındakı köhnə etimadsızlıqdan əlamət qalmamışdır. Yerli feodal hakimiyyəti və çar istibdadının irsi olan milli zülm və milli geriliyin aradan qaldırılması nəticəsində xalqlarımızın ürəyi bir-birinə daha da yaxınlaşmışdır, hamısı sovet xalqlarının vahid qardaşlıq ailəsində birləşmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində qazandığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin və o cümlədən Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Azərbaycan dili qədim dillərdəndir. Yüz illər ərzində xalqımız bu dildə gözəl

sənət və elm əsərləri yaratmışdır. Koroğlu dastanı, Füzuli və Vaqifin ölməz şerləri bu dildə yaranıb bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Təbiidir ki, hər bir xalq kimi, Azərbaycan xalqı da öz dilini sevir. Xarici işğalçıların hücumundan onu qoruyaraq saxlamışdır. Böyük dövlətlər və imperiyalar yaşamış kiçik bir xalq üçün bu çox da asan məsələ deyildi. Monqol işğalçıları, Türkiyə sultanları, İran istibdadı və çarizm uzun zaman Azərbaycan xalqına ana dilini unutturmağa səy etmişlər. Lakin xalqın nifrətindən başqa bir şey qazana bilməmişlər. Onlar bir də onu əldə etmişlər ki, dövlət idarələrindən bu dili qovub çıxarmışdılar.

Yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq və milli dövlətini – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbiyyat və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi. Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da xeylidir. Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətinidir və sair. Bu bəhanələrin əsassız və püç olduğu aydındır. Sanki bütün bunları görürmüş kimi böyük Lenin hələ 1922-ci ildə yazırdı: “Bizim ittifaqa daxil olan milli respublikalarda milli dilin işlədilməsi xüsusunda ən ciddi qaydalar qoymaq və bu qaydaları xüsusi bir diqqətlə

yoxlamaq lazımdır. Şübhəsizdir ki, dəmir yol xidmətinin birliyi bəhanəsi altında, xəzinə işinin birliyi və i. a. bəhanəsi altında bizim indiki aparatımızda əsl rus mahiyyətində bir çox qanunsuzluqlar baş verəcəkdir. Bu qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq üçün xüsusi bir məharət lazımdır. Hələ onu demirəm ki, belə bir mübarizəyə girişənlər xüsusilə sədaqətli olmalıdırlar”.

Milli mədəniyyətlərin və milli dillərin inkişafı sovet ictimai quruluşunun təbii qanunudur və xalqlarımızın qardaşlıq ailəsini daha da möhkəmləndirir. Çünki burada bir xalqın yüksəlməsi o birinin əzilməsi hesabına deyildir, yüksəliş və irəliləmə hamı üçün qanundur və hamının bir böyük məqsəd naminə əlbir fəaliyyətinin nəticəsidir.

Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbii ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır.

Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldir. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu, hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur.

Mirzə İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. - “Kommunist”, 1956, 28 oktyabr.

Azərbaycan dili 1950-ci illərə qədər ədəbi dilimizin inkişaf mərhələlərindən keçərək lü gət tərkibini zənginləşdirmiş, yeni sözlər hesabına dilimiz aydın ifadə formalarını tapmış və səlisləşmiş, cilalı bir şəkldü şmü şdü r. Dilimizin yeni sözlər hesabına zənginləşməsi elmin, texnikanın, sənayenin, ticarətin, nəqliyyatın, eləcə də digər sahələrin inkişafı ilə bağlı tələbat əsasında baş vermişdir. Milli təmayül lər ü zrə inkişaf dilimizin qrammatik quruluşunda ayrı-ayrı dillərdəki zəngin xü susiyyətləri və özü nəməxsusluqları formalaşdırmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar məsələlər 1950-ci illərdə də ciddi şəkildə müzakirə və təhlil olunurdu. Bu mənada 1950-ci illərdə çap olunmuş qəzet və jurnallarda Azərbaycan dilinin mənşəyi, inkişafı ilə bağlı məsələlər XVIII qurultayın dilçilərimiz qarşısında qoyduğu vəzifələr kimi öyrənilirdi. Məsələn, “Təbliğatçı” jurnalı Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayının qətnaməsini əldə rəhbər tutaraq dilimizin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar məsələlərin işlənilib hazırlanmasında dilçilərimizin fəal iştirak etmələrini arzu edirdi. Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayının qətnaməsində deyilirdi: “Stalin yoldaşın dilçilik məsələlərinə dair klassik əsərlərini əldə rəhbər tutaraq Azərbaycan dilinin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar olan vacib məsələlər işlənilib hazırlanmalıdır”. Bu yöndə Azərbaycan K(b)P MK-nın “Təbliğatçı” jurnalında 1952-ci ildə M.Cəfərin “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” məqaləsi dərc olunmaqla Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı əsl həqiqət təhrif olunaraq yeni tezislər ortalığa çıxarılırdı. Əslində Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı təhrifli fikirlər Stalinin “Marksizm və dilçilik məsələləri” əsərinin tələbindən irəli gəlirdi. Bu əsər bir çox prinsipial məsələlərin, o cümlədən dillərin mənşəyi ilə bağlı müddəaların əsasında marksizm-leninizm təlimini inkişaf etdirirdi. Marksizm-leninizm təliminə görə sovet xalqlarının mədəniyyəti formaca milli, məzmunca sosialist olduğu üçün spesifik xüsusiyyətləri inkar edirdi. Yəni o vaxt sovet xalqlarının hər birinə məxsus spesifik mədəniyyət, adət-ənənə, milli, genetik, tarixi, psixoloji, sosial dəyərlər heçə endirilir, məzmunca sosialist bir mədəniyyət formalaşdırılırdı. Ona görə də **belə siyasi görüş dillərin də mənşəyi ilə bağlı təhrifli konsepsiyaları ortalığa çıxararaq və hər bir xalqın tarixi-etnik köklərini inkar edərək milli dəyərləri burjuva millətçiliyinin qalığı kimi təbliğ edirdi.** Bu da xalqın tarixi ilə onun dil tarixi arasındakı əlaqəni qıraraq uydurma tezisləri məqsədli şəkildə dil siyasətinə çevirirdi. Bu cür dil siyasətində M.C.Bağirovun Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayındakı hesabat məruzəsində dilçiliklə bağlı dediyi

fikrə istinad olunurdu. M.C.Bağirov dilçilik sahəsində burjuva millətçilərinə qarşı mübarizəyə çağıraraq demişdir: “Millətçilik təmayüləri dil quruluşu sahəsində ən aydın təzahür edir. Bir tərəfdən terminoloji sahədə provinsializm və yerli millətçilik: bəzi yazıçılar... Azərbaycanın zəhmətkeş oxucuları ilə köhnə xəlifə Türkiyəsinin ərəbçilik və farsçılıqla dolu olan dili ilə danışmaq istəyirlər... Bəziləri isə...məşhurlaşmış internasional terminləri və sözləri, ən arxaik məhdud rayon sözləri, terminləri və dialektləri ilə əvəz edirlər”.¹

Ümumiyyətlə, milli təmayüləri burjuva millətçiliyi adlandırmaq o dövrün siyasi mənzərəsində təkzibolunmaz bir faktdır. Halbuki millətin özü nü tanıması üçün milli dilini, milli ədəbiyyatını və tarixini öyrənməsi lazımdır. Bu işə maneçilik törədənlər sırasında bəzən öz milli dilini lazımı səviyədə bilməyənlər də olmuşdur. **Əgər hər hansı bir insan öz milli dilini bilmirsə, onda o, hüququnu da bilmir, özü nü kimliyini də tanımır.** Eyni zamanda milli ruhu və təəssübkeşliyi ya az olur, ya da heç olmur. Şübhə yoxdur ki, bu cür adamların Vətən qədrini bilməsi inandırıcı görünmür. Millətin ruhuna, nəğməsinə, dilinə və tarixinə qəlbən bağlı olmaqla Vətənə xidmət etmək mümkündür.

Böyük ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov yazırdı: **“Bir millət özü nü tanımayanca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hüquqiyyətə bağlıdır”.**²

Deməli, millilik zəminində inkişaf etmək və millət olduğumuzu sübut etmək daha müqəddəs və şərəflidir. Bu müqəddəs iş 1950-ci illərin dil siyasətində əsassız şəkildə burjuva millətçiliyi kimi adlandırılırdı. Ədəbi dilimizin dialektlərindəki sözlərin və arxaik vahidlərin yabançı sözləri əvəz etməsi qis-

1. M.Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. — “Təbliğatçı”, N 2, fevral 1952, s. 56.

2. T.Əhmədov. Böyük ictimai xadim və yazıçı. Bakı, 2001, s. 185.

qanlıqla qarşılanırdı. Dilimizdə vətəndaşlıq hü ququ qazanmış, dilimizin qrammatik quruluşuna yiyələnmiş ərəb və fars sözlərini lü ğət tərki bindən çıxarmaq əsassız görü nü rdü . Terminlər məsələsinə gəldikdə isə arxaik və dialekt sözləri ilə əvəz olunması mü mkü n olanları dəyişmək Azərbaycan dilini yabançı təsirlərdən azad etmək istəyindən meydana çıxırdı. Doğrudan da dilimizə başqa dillərdən keçmiş terminlərin qarşılığı olduğu halda bu imkandan istifadə etmək dü zgü n bir yoldur. Hətta B.Çobanzadə bu məsələ barəsində yazırdı: **“... unudulmamalıdır ki, Avropada öz dilləri əsasında elmi istilahları dü zəldən mədəni xalqlar vardır (məs.; macarlar)”**.¹

Belə olduğu təqdirdə dilimizin lü ğət tərki binin imkanları daxilində terminlərdən istifadə etməyin xeyirdən başqa heç bir zərəri yoxdur. Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf tarixinin xü susiyyətlərini nəzərə aldıqda isə dilimizin geniş imkanlarını mü şahid etməmək olmur. Dilimizin keçdiyi inkişaf tarixini nəzərə aldıqda tür k — Azərbaycan mənşəli sözlərlə yanaşı fars, ərəb, Avropa mənşəli sözlərin olmasını da təbii qəbul etmək lazımdır. Bu, dilimizin həmin dillərə qarşı reaksiyası zamanı təbii tələbat əsasında meydana çıxardığı prosesdir. Bu proses bü tü n tür k dillərində mü şahid olunduğu ü çü n B.Çobanzadə belə bir fikir irəli sürmüşdür: **“Bizcə, bü tü n tür k dialekti ü çü n təqribən ü mumi olan üç əsas vardır: birincisi tür k, ikincisi fars və ərəb, üçü ncü sü Avropa əsası”**.²

Tür k dillərinin, o cü mlədən Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, potensial gü cü , ifadə imkanlarının və lü ğət tərki binin zənginliyi, qrammatik quruluşunun bü tövlü yü və s. xü susiyyətlər qeyd olunan əsasların bərqərar olmasına imkan verməmişdir. Tarixi həqiqət də bundan ibarətdir ki, tür k dilləri fonunda Azərbaycan dili də ərəb, fars, Avropa dillərinin təsirinə qarşı mü qavimətli olaraq mü asir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Dilin mü qavimətinin və yad təsirlərə qarşı reaksiyasının gü cü onun fonetik sisteminin, leksik tərki bi-

1. Bax: B.Xəlilov. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001, s. 139.

2. Bax: Yənə orada.

nin, morfoloji və sintaktik quruluşunun yüksək səviyyəsi, zəngin olması ilə bağlıdır. Bu cür nailiyyəti həm Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində, həm də müasir səviyyə-sində izləmək mümkündür.

Deməli, dilin praktik işlənməsi üçün müəbit şəraitlə yanaşı, onun yad təsirlərə qarşı müqavimətli olması da böyük rol oynayır. Belə olmadıqda dil assimilyasiya olunur. Dillərin inkişaf tarixində belə təcrübə müəhidədən kənar qalmamışdır. Məsələn, Amerika mətbuatından götürülmüş belə bir fakt maraqlıdır. “...1972-ci ilə kimi ABŞ-da 5 milyon 420 min fransız mənşəli amerikalı yaşayırdı. Onlardan 2 milyon 922 mini assimilyasiyaya uğramışdır. 25 milyon 543 min alman mənşəli amerikalıdan 19 milyon 449 mini doğma dillərini itirmişdir. 8 milyon 764 min italyan mənşəli amerikalıdan 4 milyon 620 mini öz dillərini itirmişdir və ingilis dilində danışır. Polyak mənşəli 5 milyon 105 min amerikalı dil assimilyasiyasına məruz qalmışdır”.¹

1950-ci illərdə elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeni terminlər hesabına dilin zənginləşməsi məsələsi diqqətdən yayınmırdı. O dövrün dil siyasətində bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan terminlərlə əlaqədar olaraq M.Cəfər yazırdı: “Elm və texnikanın, maarif və mədəniyyətin, təsərrüfat və sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bütün dillərdə yeni-yeni sözlər yaranır, dilə başqa lüğət tərkibli yeni sözlər, terminlər daxil olur. Dil də bunların hesabına öz lüğət tərkibini zənginləşdirir. Çox zaman dildə bu kimi sözlərin, terminlərin qarşılığı olsa da, onlar yenə də dildə yaranır. Məsələn, *poeziya, xarakter, talant, materiya, praktika* və s. sözlər kimi. Təbiidir ki, dilin bu kimi yeni termin və sözlər hesabına zənginləşməsinin qarşısını almaq dil siyasətində ancaq irtica adlandırıla bilər”.² Dildə terminlərin və sözlərin qarşı-

1. Zərifə Budaqova, Məsud Mahmudov. Müasir ideoloji mübarizə və dil məsələləri. — Azərbaycan dili xaricdə. Bakı, 1990, s. 11

2. M.Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. — “Təbliğatçı”, №2, fevral 1952, s. 60.

lığının olması sinonimlik, omonimlik, çoxmənalılıq, məcazlaşma halları kimi lüğət tərkibini zənginləşdirir. Qarşılığı olan terminlərin və sözlərin hər birinin işlənmə yeri, məqamı olduğu üçün onlar dilin imkanlarına xələl gətirmir. Məsələn, **talant-istedad, təcürü bə-praktika, şer-poeziya, ayrılıq-hicran, metod-ü sul, ulduz-səyyarə, ildırım-şimşək, çay-nəhr, kü-lək-ruzigar, od-atəş, tək-tənha, qaranlıq-zülmət, gələcək-istiqlal, təmiz-pak, əyyam-epoxa, müəllim-pedaqoq** kimi yüzlərlə sözlər bu qəbildəndir.

1950-ci illərdə terminlərin, sözlərin yeri və mövqeyi ilə bağlı aparılan dil siyasətinin tarixi kökləri XX əsrin 20-ci illərindəki tədqiqatlara əsaslanırdı. Həmin tədqiqatlar sırasında Bəkir Çobanzadənin araşdırmaları hələ 1950-ci illərdə də öz elmiliyi ilə seçilirdi. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, Bəkir Çobanzadənin dilçilik görüşləri elmi-pedaqoji tələblərə tam şəkildə cavab verirdi. Bəkir Çobanzadə məktəblərimizin mədəni səviyyəsini nəzərə alaraq terminlərin pedaqoji cəhətdən böyük rol oynadığını diqqətdən qaçırmırdı. O, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi. Birinci dərəcəli məktəblər üçün termin düzəldərkən məhəlli ləhcələrə, ikinci dərəcəli məktəblər üçün qruplaşmış ləhcələrə və nəhayət, ali məktəblər üçün ümumi—Avropa mənbələrinə istinad etməyi lazım görürdü. Bəkir Çobanzadə dilimizə uyğunlaşan ərəb və fars kəlmələrini və get-gedə qəbul edilən Avropa terminlərini saxlayaraq və eyni zamanda, türk lüğətinin ümumi nüslərini ortaya ataraq vahid termin vücuda gətirməyi vacib saymışdır.¹

1950-ci illərdə dilimizin lüğət tərkibinə ziyan gətirən və qarşılığı Azərbaycan dilində olan ərəb, fars sözlərinin islah olunması məsələsi də diqqət mərkəzində dayanmışdır. Məsələn, aşağıdakı ərəb, fars sözlərinin yerinə azərbaycanca qarşılığı göstərilirdi.

1. Bax: Buludxan Xəlilov. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001, s. 139.

Ərəb, fars sözləri

madər
pədər
bəyaz
kuh

Azərbaycan sözləri

ana
ata
ağ
dağ

Bundan başqa, dilimizdə vətəndaşlıq hüququnu itirmiş sözlərin, terminlərin zərərli olduğunu nəzərə alaraq lü zumsuz yerə işlədilməsinə son qoymaq ciddi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Məsələn, **dramaturq-dramnəvis, aksiomamü taribə, akt-məzbətə, resenziya-təqriz** və s. Bu cür söz qarşılığının ikinci tərəfi dilimizin lü gət tərkibinə mənfi təsir göstərdiyi üçü n haqlı olaraq kəskin tənqid olunmuşdur. Yaxud, *xolodolnik, radio-priyomnik, tyorka, uje* və s. kimi sözlər danışıqda istifadə olunur ki, bu da əslində dili korlayır. Ona görə ki, belə sözlərin dilimizdə onları əvəz edən qarşılığı vardır. Müqayisə edək: *xolodolnik-soyuducu, radio-priyomnik-radiotutan, tyorka-sürtgəc, uje-artıq*. Xüsusilə, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminlər müdafiə olunurdu. Belə bir haqlı mövqenin olması da 1920-ci illərdəki dilçilik görüşlərindən faydalanmaqla özü nü doğruldu. Hələ 1920-ci illərdə B.Çobanzadə terminlərlə bağlı yazırdı: “Avropa dillərindən kəlmələr aldıqda iki nöqtəyə diqqət etmək lazımdır. Türk ləhcələri üçü n ü mumi Avropa mənbələrinin qəbulu və əcnəbi istilah hallarının türk sərf və nəhvindəki qayda və qanunlara tabe edilməsi. İstilahın iki nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyəti vardır: birinci elmi, ikinci pedaqoji. Elmi istilah olmadan məktəblərdə dərs vermək və elmi kitablar nəşr etmək mümkün deyildir”.¹

O illərdə dilin təmizliyi uğrunda mübarizə aparılmaqla yanaşı, uydurma sözlərin dildə işlənməsinə cəhd göstərmək niyyətləri də tənqid olunurdu. Belə hallara yol vermək, doğrudan da, dili bayağılaşdırır və ümumi mədəni səviyyəsini

1. Bax: Buludxan Xəlilov. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001, s. 139.

korlayırdı. Ona görə də **zəlzələ-titrəng, mü hit-törədiş, sənaye-uzaqgör, teleskop-yumbalaq, həndəsə-biçimbil, mədən suları-qırılğan suları, dövlət-baş kənd, paytaxt-kəndibil** və s. qarşılığında ikinci tərəfdəki sözlər dilimizi bayağılaşdıran və korlayan dil faktları kimi tənqid olunurdu.

1950-ci illərin dil siyasətində dil tariximizlə bağlı tədqiqatlara qısqançlıqla yanaşılmış, ədəbi dilimizlə xalq dili və klassiklərimizin dili arasındakı əlaqəyə burjuva millətçiliyinin təzahürü kimi səhv bir qiymət verilmişdir. Xüsusilə, guya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin uydurma olması, bu abidənin Azərbaycan xalqı və onun tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmaması o dövrün dil siyasətində də təhlükəli ideya kimi dilçilərimizi narahat etmişdir. Dilçilərdən Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, B.İbrahimov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə və digərləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii abidəsi kimi tədqiq etdiklərinə görə tənqid olunurdular.

Ə. Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini Azərbaycan dilinin bu növrəsi hesab etməsini uydurma tezis adlandırırdılar. Əsassız olaraq Ə. Dəmirçizadənin ünvanına belə bir tənqid deyilirdi: “Bir sıra dilçilərimizin ən böyük səhvi ondan ibarət olmuşdur ki, onlar bu vaxta qədər bədii dil tariximizdən bəhs edərkən, xalqımızın və dilimizin tarixilə heç bir əlaqəsi olmayan yabançı “Dədə Qorqud” dastanlarının uydurma dilini əsas götürmüşdülər. Professor Dəmirçizadənin 1939-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” kitabında aşağıdakı sözləri oxuyuruq: **“XI-XIII əsr arası yerli Azərbaycan dilinin xüsusiyətlərini özü ndə saxlayan yeganə dil materialı... Dədə Qorqud dastanlarıdır (səh.10-11).”**¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixini nümayiş etdirən yazılı mənbə kimi XI əsrdən sonrakı dilimizin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu

1. Bax: M.Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. — “Təbliğatçı”, N 2, fevral 1952, s. 62.

mü qayisəli və əlaqəli şəkildə öyrənməkdə çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərinin, eləcə də dialekt və şivələrimizin müqayisəli şəkildə tədqiq olunmasında, bundan başqa, dil tariximizin daha qədim dövrlərdən qaynaqlandığına bir istiqamət verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu yüzdə yüz faizlə ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində axtarmaq düzgün deyil. Ona görə ki, dil inkişaf edir, dəyişir, əsasən, onun lüğət tərkibi dövrü nüsnə siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi, fəlsəfi, psixoloji və s. cizgilərini özündə əks etdirir. Ancaq bununla belə, Azərbaycan dili uzun bir inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, ədəbi dilimizin kamil, cilalı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dilimizin xüsusiyyətlərini hər zaman yaşadır. Bu, həm ədəbi dilimizin inkişaf mərhələlərində, həm də dialekt və şivələrimizdə müşayiət olunur. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dil nümunələrinin ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizdəki izləri dilçilərimizin tədqiqatlarında aparıcı mövqedə olmuşdur. Belə tədqiqatlar isə o dövrünlə tələblərini və siyasi rejimin istəyini təmin etməmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqatçlarına qarşı kampaniya xarakterli mövqelər nümayiş olunaraq Azərbaycan dili ilə onun yazılı abidəsi arasındakı əlaqə əsassız şəkildə inkar edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” adlı məqalədə yazılırdı: “Yalnız Dəmirçizadə deyil, bir çox başqa dilçilərimiz də 20 ildən artıq bir müddətdə klassik poeziya dilində, folklorunda və hətta ayrı-ayrı dialektlərdə belə “Dədə Qorqud” dastanlarının dil “nümunələrini” axtarmaqla məşğul olmuşlar. Məsələn, professor Şirəliyev 2 il bundan qabaq (1950-ci il nəzərdə tutulur — **B.X.**) Salyana ekspedisiyaya gedib qayıdandan sonra böyük bir məqalə yazmışdır. Məqalənin müqəddiməsində müəllif belə deyir: “Ekspedisiyadan məqsədimiz

1. Bax: M.Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. — “Təbliğatçı”, N 2, fevral 1952, s. 62.

yeni Azərbaycan dilinin ilk yazılı abidəsi olan Dədə Qorqud dastanlarında təsadüf edilən söz və sərf şəkillərini Salyan şivələrində axtarıb tapmaqdan ibarət olmuşdur” (“Dil İnstitutunun əsərləri”, III cild, səh.6).¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə klassik poeziyamızın və müasir dilimizin heç bir əlaqəsi olmadığı fikri də 1950-ci illərin dil siyasətində dövrün ideologiyasının təbliğat işinə çevrilmişdir. O dövrün siyasi ideologiyasının tələbinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə klassik ədəbiyyatımızın, bir sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan dilinin əlaqəsinin olmadığı nəticəsi çıxarılmalı idi. Dilçilərimizin tədqiqatları isə bu qərəzli və uydurma fikirləri öz elmi tədqiqatları ilə təkzib edirdilər. Bununla da bütün tələblərin siyasi rejimin sifarişi əsasında aparılmasını görməmək olmur. Bu mənada sifarişlə yazılmış “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili heç bir elmi əsas olmadan uydurma hesab olunaraq yazılırdı: “Beləliklə, dilçilərimizin öz elmi-tədqiqat işlərində Azərbaycan dilinin “Dədə Qorqud” dili ilə heç bir əlaqəsi olmadığı nəticəsini çıxarmalarını gözləmək mümkün və lazım idi. Lakin onlar nəinki bu nəticəni çıxarmamışlar, əksinə, bu faktlardan belə bir zərərli və yanlış nəticəyə gəlmişdilər ki, guya Azərbaycan ədəbi-bədii dili XII əsrdən sonra öz əslindən—kökündən (onların fikrincə “Dədə Qorqud”dan) ayrılıb uzaqlaşan bir dil olmuşdur”.¹

Dilçilərimizin dil faktları və elmi əsaslar üzərində qurduqları tədqiqatlara sübutsuz, qərəzli, dəlilsiz şərhlərin verilməsi gənc araşdırıcılara qarşı da yönəldilirdi. M.Şirəliyevin, Ə. Dəmirçizadənin gənc tədqiqatçıların yaradıcılığına olan qayğıları zərərli, yanlış bir istiqamət kimi qiymətləndirilirdi. Gənc dilçilərdən B.İbrahimovun “Mərəzə rayonu şivələrinin lüğət xüsusiyyətləri” adlı əsərində “Dədə Qorqud”da işlənən sözləri canlı danışiq dilində axtarıb tapması zərərli bir

1. M.Cəfər. Adı göstərilən məqalə. s. 63.

2. Bax: Yənə orada. s. 62-63.

hal hesab olunurdu.

İ.Hacıyev “İsmayıllı rayonunun şivələri” adlı dissertasiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən, lakin ədəbi dilimizdə az işlənən, yaxud da arxaikləşmiş sözlərin İsmayıllı ləhcəsində mövcud olduğunu sübut etdiyinə görə, H.Mirzəzadə isə “XIX əsrin nəsr dili” adlı dissertasiyasında XIX əsrin dili ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili arasındakı oxşarlıqları təhlil etdiyinə görə tənqiddə məruz qalmışdır.²

1950-ci illərdə ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin səviyyəsi dilçilərimizi tam şəkildə razı salırdı. Ona görə ki, daxili enerjisi güclü olan Azərbaycan dili geniş xalq kütləsinin və ziyalıların tələbatını ödəyirdi.

Ümumiyyətlə, daxili enerjisi, potensial imkanları, ifadə formaları, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu zəngin olan dil bütün məqamlarda daxili sabitliyi, güclü müqaviməti ilə seçilir. Daxili sabitlik, güclü müqavimət sayəsində yad təsirlərə dözə bilir, eyni zamanda qəbul etdiyi sözləri özü nü malına çevirə bilir. Bu hal Azərbaycan dilində də ədəbi dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində özü nü qorumuş, hazırda isə daha da geniş imkanlara malik olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilinin imkanları həmişə yad təsirlərə qarşı müqaviməti artırmaq üçün geniş şərait yaratmışdır. Ərəb, fars, monqol, Avropa və s. dillərdən alınmış sözlər Azərbaycan dilinin müqaviməti sayəsində, qrammatik quruluşun tələbinə uyğun şəkildə azərbaycanlaşmışdır. **Azərbaycan dilinin daxili müqaviməti bütün təqiblərə qarşı dayanaraq bu dili milli varlığımıza çevirmişdir.**

Azərbaycan dili ərəb və fars dillərinin yüz illərlə təqibinə məruz qalsa da, məğlub olmamışdır. Düzü, təqib zamanı sənətkarlarımız Azərbaycan dilində deyil, ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmışlar. Bu da Azərbaycan dilinin elm, sənət, ədəbiyyat dili kimi mövqə qazanmasına müəyyən dərəcədə maneçilik göstərmişdir. Lakin dilimizin daxili potensial imkanları, gücü, enerjisi və müqaviməti yad dillərin mövqeyini üstələmişdir. Bununla da Azərbaycan dili milli varlığı-

mıza çevrilərək elm, sənət və ədəbiyyat dili kimi özü nü təsdiq etmişdir.

Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin ərəb, fars, monqol təsirlərinə qarşı mü qavimət göstərməsi dilimizin qrammatik quruluşunun və lü gət fondunun sabitliyi ilə daha çox bağlıdır. Qrammatik quruluşun sabitliyi məcbur etmişdir ki, əcnəbi sözlər dilimizin qayda-qanunlarına tabe olsun. Bu da əsas rol oynayaraq əcnəbi sözlərə qrammatik quruluşun göstərdiyi mü qavimət kimi dilimizin milliliyini qorumuşdur. Eyni zamanda bu cü r mü nasibət qrammatik quruluşla lü gət fondunun əlaqəsinə və vəhdətinə gətirib çıxarmışdır. Qrammatik quruluşla lü gət fondunun əlaqəsi və vəhdəti sayəsində dilimiz öz daxili qanunları əsasında inkişaf etmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, qrammatik quruluşun və lü gət fondunun sabitliyi dilimizin qədim tarixə malik olması ilə bağlıdır. Qədim tarixə malik olan dilimiz minilliklərin sınağından çıxaraq lü gət fondunu və qrammatik quruluşunu kristallaşdırmışdır. Sonrakı inkişaf proseslərində yad təsirlər kristallaşmış lü gət fondunu və qrammatik quruluşu əridə bilməmişdir. Əksinə, ehtiyacla bağlı lü gət fonduna daxil olmuş sözlər də qrammatik quruluşun tələbinə uyğunlaşmışdır.

Azərbaycan dilinin daxili mü qavimətini təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, bu dil olduqca həyatidir. Ona görə də dü nyada yaşayan 50 milyonluq azərbaycanlılar harada olmalarından asılı olmayaraq bu dili unutmurlar. Bu da faktdır ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30 milyonluq azərbaycanlıların doğma dilində məktəblərinin olmamasına baxmayaraq Azərbaycan dilini yaşadırlar. Deməli, Azərbaycan dili həyatiliyi ilə yanaşı, daxili imkanları baxımından da azərbaycanlıların ü nsiyyətini tam şəkildə təmin edir. Azərbaycan dilinin beynəlxalq nü fuz qazanmasında da bu şərtlərin

1. Azərbaycan dili xaricdə. Bakı, 1990, s. 3.

2. Ə.Abdullayev. Dilçiliyin inkişaf yolları. — “Ədəbiyyat və incəsənət”. 24 dekabr, 1982.

rolu böyükdür. Artıq dünyanın bir sıra universitetlərində Azərbaycan dili öyrənilir. “İndi Azərbaycan dili artıq beynəlxalq nüfuz qazanmışdır. Hazırda bütün inkişaf etmiş ölkələrin tədris müəssisələri və elmi araşdırma ocaqlarında Azərbaycan dilinin tədrisi və öyrənilməsinə yer ayrılmışdır. Nümunə üçün qeyd etmək maraqlı olardı ki, ABŞ-ın altı (Çikaqo, Los-Anceles, Vaşinqton, Nyu-York, San-Fransisko, Harvard) universitetinin proqramında Azərbaycan dili öyrənilir”¹. Azərbaycan dilinə Asiya, Avropa, Şərq və digər ölkələrin marağı artmışdır.

1950-ci illərdə dilçilik elminin inkişafında müəyyən nailiyyətlər qazanıldı. Azərbaycan SSR EA-nın nəzdində 1945-ci ildə yaranmış Dilçilik İnstitutu 1951-ci ildə Ədəbiyyat İnstitutu ilə birləşdirildi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda çalışan dilçilər müasir Azərbaycan dilinə dair xeyli məqalə, dissertasiya və kitablar yazmışlar. Morfologiyaya dair ilk kitab 1951-ci ildə Dilçilik İnstitutunda çalışan dilçilər tərəfindən çapdan çıxdı.

Ə.Əbdullayev yazırdı: “50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli-tarixi metodun tətbiq edilməsi dilçilərin əl-qolunu açdı, daha dəyərli əsərlər yazıldı.”²

1950-ci illərdə lüğətçilik sahəsində də irəliləyişlər yaranmışdır. Bu sahənin ənənəsindən və təcrübəsindən bəhrələnməklə Ə.Orucovun redaktorluğu ilə 1956,1959-cu illərdə iki cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət” nəşr edilmişdir.

Azərbaycan sözü yer, ölkə, torpaq və dil adı kimi qədimdir. Azərbaycan istilahının yer və dil adı olması barədə uyğunsuzluq axtarmağın heç bir əsası yoxdur.

Tarix boyu Azərbaycan ərazisində müxtəlif dilli xalqlar yaşamış və indi də yaşayırlar. Lakin bu diyarda Azərbaycan türklərinin hakim rolunu və mövqeyi həmişə güclü olmuşdür.

Azərbaycan termini yer və dil adı kimi burada yaşayan xalqların ortaq tarixi keçmişini, bu gününü, gələcəyini və bu ərazidə yaşayan müxtəlif millətləri daha çox birləşdirir.

1. Türk dövlətləri tarixi. Ankara, 1983, s. 3.

Nəticədə onlar ortağ tarix, mədəniyyət sahibi olurlar. Burada Mustafa Kamal Atatürkün 1929-cu ildə dedikləri yad düşür: “Bugünkü Türkmilləti siyasi və sosial topluluğu içində kəndlərinə kürdlükfikri, çərkəzlik fikri və hətta lazıqlıkfikri və ya boşnaqlıq (bosniyalılıq — **B.X.**) fikri propaqanda edilmək istənmiş vətəndaş və millətədaşlarımız vardır. Fəqət... bu adlandırmalar... düşmənelət olmuş bir kaç gerici beyinsizdən başqa heç bir millət fərdi üzərində kədərleməkdən başqa bir etki meydana gətirməmişdir. Çünki bu millətin fərdləri də genel (böyük — **B.X.**) Türktoplumukimi eyni ortağ keçmişə, tarixə, əxlaqa, hüquqa sahib bulunurlar”.¹

Xüsusilə, dövlət quruculuğunda hər bir vətəndaş bilməlidir ki, onlar ortağ dəyərlər əsasında birləşməlidirlər. Bu cür birlik Azərbaycanın bütün sahələrində böyük irəliləyişlər və nailiyyətlər yaratmaqda əsaslı rol oynaya bilər. Azərbaycan adı bu ərazidə yaşayan müxtəlif xalqları ortağ dəyərlərlə birləşdirərək həm də azərbaycanlılaşdırır. Bu azərbaycanlılaşdırma prosesi hansısa bir xalqın təsir və assimilyasiyaya məruz qalması deyil, əksinə, onların öz dillərini və milli dəyərlərini qoruyub yaşatmaq fonunda baş verən prosesdir. Bir tərəfdən Azərbaycandakı xalqlar öz dillərini və mədəniyyətlərini yaşadaraq inkişaf etdirirlər, digər tərəfdən isə Azərbaycan naminə ortağ dəyərlər fonunda azərbaycanlılaşırlar. Məsələn, Azərbaycanın Quba rayonunda sayca digər xalqlardan az olan **Xınalıq danışığı** vardır. Xınalıq danışığı indi də işlənir. Lakin Xınalıq danışığını işlədənlər Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar kimi, Azərbaycan dilinin nüfuzuna və mövqeyinə üstünlük verirlər. Əslində bu cür proses Azərbaycan adlı vətənə dərin məhəbbət yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi, sosial və digər statuslarını birə-beş qat artırır. Belə bir prosesin dünyə üzrə analoqu çoxdur. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan fransız, italyan, alman və digər mənşəli amerikalılar ingilis dilində danışırlar. Onlardan öz doğma dillərini itirməyənlər də vardır. Lakin ingilis dili onların tələbatını ödədiyi-

nə görə və dövlətin dili olduğu üçün hamı bu dildə ünsiyyətdə olur.

Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti, başqa sözlə, imkanları mətbuatın, televiziyanın, radionun bütün tələbatını təmin edir. Lakin dilimizin imkanlarından istifadə etmək işində bəzən mətbuat, televiziya və radio lazımi səviyyədə faydalana bilmir. **Bunun ən başlıca səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, peşəkar olmayan radio, televiziya, mətbuat işçilərinin, daha doğrusu, jurnalistlərin fəaliyyətinə göz yumuruq.** Ona görə də peşəkar olmayan jurnalistlər bir çox vaxtlar Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun tələblərinə riayət etmirlər. Bir səbəb də peşəkar olmayan jurnalistlərin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını bilməmələridir. Doğrudan da bir çox jurnalistlərin nə jurnalist, nə də filoloji təhsilləri vardır. Onlar mətbuat, radio, televiziya dilinin nə olduğunu bilmirlər. Sadəcə olaraq demokratiyanın imkanlarından istifadə edərək öz peşələri və sənətləri üzrə iş tapmadıqda jurnalist kimi fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər. Ona görə də filoloji və jurnalist təhsili almamış “jurnalistlər” mətbuatda, radioda, televiziya da peyda olurlar. Bu gün jurnalistikadan, mətbuat və ədəbi dilimizdən, onların normalarından, eləcə də bu sahələrin tarixindən xəbərsiz olan “peşəkarlar” Azərbaycanın mədəniyyəti, mənəviyyəti, həyatı barədə söz demək istəyirlər. Nəticədə isə atalar demişkən “qaş düzəldikləri yerdə vurub gözü də çıxarırlar”. **Onlar ədəbi dilimizə dolaşılıq gətirir, onun normalarını pozur, az qala süni olaraq qondarma bir dil yaradırlar.** Belə “peşəkarlar”ın meydana almasının bir səbəbi də ədəbi tənqidin lazımi səviyyədə olmamasıdır. Eləcə də mütəxəssislərin, ziyalıların, ən əsası da dilçilərin ədəbi dilimizin keşiyində son dərəcə az dayanmasıdır. Elə buradaca şair Oqtay Rzanın vaxtında dediyi misralar yada düşür.

**“Atəşkəs” var sənətdə
Tənqidçilər atışmır.
Yazan yaman çoxalır
Fəqət, şair çatışmır.**

Şairin dediyinə onu da əlavə edək ki, bu gün həm də mətbuatda, radioda, televiziya (Azərbaycanın milli televiziya-sı və radiosu nəzərdə tutulmur) peşəkar jurnalistlər çatışmır. Düzdür, peşəsinə qəlbən bağlı olan və sənətinin bütün incəliklərini dərinlən bilən, yüksək hazırlıq qabiliyyətinə malik jurnalistlərimiz də vardır. Lakin onlar “peşəkarlar”ın əhatəsində öz potensial imkanlarını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini tam gücü ilə üzə çıxara bilmirlər. Beləliklə, sözün həqiqi mənasında jurnalist olanlar və onların mövqeyi “peşəkarlar”ın təzyiqi, təsiri ilə məğlub olur.

Açıqı qeyd edək ki, ədəbi tənqid bu gün ədəbiyyatda, mətbuatda, radio və televiziya gedən prosesi (ədəbi prosesi) kifayət qədər izləmir, heç ona müdaxilə də etmir. Halbuki həmişə olduğu kimi, indi də ədəbi tənqiddən geniş və dərin məzmunlu filoloji təhlil tələb olunur. İndi tənqidçi daha çox milli dəyərlərin, spesifik xüsusiyyətlərin, ədəbiyyat qarşısına qoyulan bəşəri tələblərin, eləcə də ədəbi dilin normalarının qorunması naminə son dərəcə kəskin mübarizə aparmalıdır. Bunun üçün o, (tənqidçi) elmi-nəzəri cəhətdən hazırlıqlı olmaqla yanaşı, həm də milli keyfiyyətləri hər şeydən üstün tutmalıdır.

Dilimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyatımız uzun bir yol keçərək ənənəvi forma və məzmun vəhdətini yaratmışdır. Bu forma və məzmun vəhdətində, hər şeydən əvvəl, ədəbi dilimizin öz yeri var. Ədəbi dilimiz forma və məzmun vəhdətinə hazırlıqlı bir dildir. Hazırlığın səviyyəsi isə dilimizin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun özündədir.

Bu gün əksər vaxt özəl radio və televiziya kanallarında ədəbi dilimizin tələblərinə laqeydlik göstərilir. Az qala ədəbi dilimizin normalarına uyğun şəkildə danışmağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu unudulur. Bu vəziyyətə müvafiq olaraq təxəssislər tərəfindən öləri nəzər salınır, çox vaxt isə belə müqəddəs iş əhəmiyyətsiz bir məsələ kimi diqqətdən yayınır. Nəticədə “peşəkarlar”ın Azərbaycan dilinin bütün qayda-qanunlarını pozması üçün müvafiq şərait yaranır.

Dil təbii qanunlar əsasında inkişaf edir, daxili inkişaf qay-

dalarının və tələbatlarının təminatını təmin edir. Lüğət tərkibində təbii yolla seçmə aparır. Dil özü nə qarşı inzibatçılığı və süni tələbləri sevmir. Bunu Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf tarixi və saysız-hesabsız dil faktları bir daha təsdiq edir. Dil faktlarına istinad etsək görürük ki, **aptekar — əczaxana, operasiya — cərrahiyyə əməliyyatı, arxitektor — memar, arxitektura — memarlıq, dinləyici — müdavim** və s. sözlərin qarşılığı dilin öz daxili tələbatı ilə işlənir və heç zaman danışanı, dinləyəni çaşdırmır. Ona görə ki, təbii olaraq belə qarşılıqlı sözlər dilin lüğət tərkibində təbii qaydada möhkəm bir sistem yaratmışdır. Bu cür sistemə müdaxilə etmək, müəyyən tələblər qaldırmaq süni təəssürat bağışlayır. Oudur ki, sözlərin təbii yolla inkişafına və işlənməsinə münbət şərait yaratmağı dilin özü də tələb edir. Deməli, dilin real tələbləri və imkanları əsas şərtədir. Bu şərtin təbii qanunlarına tabe olmaq isə hamımızın borcudur.

Hər hansı bir sözlü radio, televiziya və mətbuatda işlənməsində dilimizin real tələbləri nəzərə alınmalıdır. Əgər istənilən bir söz geniş ictimaiyyət arasında nüfuz qazanmışsa, onun mənası hamı tərəfindən başa düşülürsə, radio və televiziya auditoriyasının dinləyicilərinə aydındırsa, uşaqlardan böyüyə qədər xalq arasında geniş yayılmışsa, həmin söz işlənməlidir. Yəni radio, televiziya, mətbuatın da öz milli adı olmalıdır. Əks təqdirdə, belə adı daşımayan radio, televiziya, mətbuat bütün Azərbaycanı deyil, müəyyən qrupun, təbəqənin marağını təmin edir. Məsələn, **Space, ANS** televiziya kanallarının adları bu baxımdan uğursuz seçilmiş adlardır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində saysız-hesabsız sözlər var ki, onlardan televiziya kanallarının adı kimi istifadə etmək mümkündür. Lakin belə olmadığı üçün **Space, ANS** (Azərbaycan Nyu Servis) tipli sözlər süni təsir bağışlayır, şübhəsiz ki, geniş kütlə arasında mübahisə doğurur.

Dilin lüğət tərkibi dəyişir, inkişaf edir və təkmilləşir. Təbii ki, bu zaman cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər böyük rol oynayır. Ancaq belə bir mühdüm şərt də var ki, heç bir dəyişiklik əsrlər boyu qazanılmış milli-mənəvi dəyərləri, o cümlə

lədən də dilin lü gət tərkibini köhnəliyin qalığı kimi sü ni ola-raq ü stələməməlidir.

Azərbaycan sözü nü n mü qəddəsliyi iki baxımdan diqqəti cəlb edir; birincisi, ölkəmizin, ikincisi, dilimizin adı kimi iş-lənir. Vətənə, dilə hörmət bu ada mü qəddəs yanaşmaqdan başlayır. Yadıma bir mötəbər tədbir dü şü r: Dü nya Azər-baycanlılarının I qurultayı. Bu qurultaya Tü rkiyədən nü-mayəndə kimi gəlmiş Yəhya Daşdələnlə həmsöhbət olarkən maraqlı bir hadisənin şahidi oldum. Yəhya Daşdələnlə söhbət zamanı dedi ki, o, oğlunun adını **Azər**, nəvəsinin adını isə **Baycan** qoyubdur. **Azər** və **Baycan** sözləri birləşərək **Azər-baycan** sözü nü yaradır. Bu, Azərbaycana olan sevgidən, məhəbbətdən irəli gələn istəkdir. Yəhya Daşdələnlə onu da de-di ki, Azərbaycan kəlməsi onun dilindən dü şməsin deyə o, oğluna **Azər**, nəvəsinə **Baycan** adını seçibdir. Ona görə də həmvətənimizin dediyi kimi, onun evində gü ndə ən azı yü z, iki yü z, üç yü z dəfə Azərbaycan kəlməsi səslənir. Mənə elə gəlir ki, bu, dilə, vətənə olan məhəbbətin ən parlaq nü munə-lərindən biridir.

Bu gü n Azərbaycanda çoxlu sayda qəzet və jurnallar çap olunur ki, bu da yeni həyatımızda yaranmış əlverişli şəraitlə bağlıdır. Bəli, tərəqqimizdə, eləcə də ana dilimizin nə qədər əzəmətli, ahəngdar, lətafətli olduğunu ü zə çıxarmaqda onla-rın oynayacağı rola ü mid bəsləməli oluruq. Lakin yenə də çap olunan dövrü mətbuatın məzmununa varmadan adlarına fikir versək, görürük ki, qərribə mənzərə yaranır. Yəni yenə də Azərbaycan dilinin lü gət tərkibinin imkanlarına laqeyd ya-naşılır. Bu cü r real həqiqət Azərbaycan dilinə xəyanətdən başqa bir şey deyildir. İş o yerə çatıbdır ki, qəzetlərdə sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsi qaydalarına riayət olunmur, səbəb isə kompüterdə (!) axtarılır. Dövrü mətbua-tın səviyyəsi, dili bir yana qalsın, bəzi qəzet və jurnalların ad-ları ana dilimizin gü cü nə, nü fuzuna və imkanlarına mey-dan açmır. Qəzet və jurnal adlarının bir çoxu yazılı, eləcə də şifahi ədəbi dilimizin çərçivəsinə sığmır. Onlara ad seçərkən geniş kü tlənin tələbləri nəzərə alınmur. Dilimizin lü gət tərkib-

binə quru, durğun, dinamikliyini itirmiş sözlər daxil olur. Məsələn, qəzetlərimizin “Rakus”, “Azərbaycan tayms”, “Azərnyus”, “Smekalka (qol+qol)”, “Topsekret”, “Ekspress”, “Paritet”, “Palitra”, “Ekstra krossvord”, “İnter-ekspress”, “Kometa”, “Nyu-media”, “Press-Media”, “Super market”, “Super Kros”, “Femida”, “Market” və s. adlarla çap olunmasına ehtiyac varmı? Görün, bu adlarla müqayisədə “Ədəbiyyat”, “Mədəniyyət”, “Respublika”, “Azadlıq”, “Xalq”, “Azərbaycan”, “Elm” və s. qəzet adları nə qədər təbii, milli, məzmunlu, ictimai tələbatı və zövqü ödəyən adlardır. Ya-x u d , “Azərbaycan qadını”, “Bağ-bağat”, “Qobustan”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Kirpi” və s. jurnalların adları Azərbaycan dilinin dil materialları əsasında biçildiyinə görə hamı tərəfindən başa düşülür. Bu da şübhəsiz ki, oxucu ilə mətbuat arasında əlaqənin qurulmasında əsas amillərdən biridir.

Yad sözləri qəzet və jurnal adı kimi işlədənlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini yad təsir altına salırlar. Bununla da ən azı yad təsirlərin heç bir ehtiyac olmadan dilin lüğət tərkibində mövqə qazanmasına şərait yaradırlar. Unudurlar ki, yad dillərin və yad mədəniyyətin axırı puçdur.

Vətənin milli ruhlu və milli qeyrətli, ana dilini sevən vətəndaşlara həmişə ehtiyacı var. Yadların dilini, mədəniyyətini, tərbiyəsini yaşadanlar tez-gec ifşa olunurlar. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri çox şey deyir. Əsərdə rus dərülfünnununda elm, təhsil almış, rus tərbiyəsindən tərəfdarı Rüstəm bəy, İran tərbiyəsindən tərəfdarı Mirzə Məhəmmədəli, İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış, Osmanlı tərbiyəsindən tərəfdarı Səməd Vahid haqlı olaraq tənqid olunur. Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin, Səməd Vahidin geyimi, davranışı da yad və yabançıdır. Onların ən böyük günahtarı analarının öyrətdiyi dilə, tərbiyyəyə, mədəniyyətə ögey münasibət bəsləmələridir. Odur ki, Cəlil Məmmədqu-

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. II cild, Bakı, 1984, səh. 99-100.

2. Oqtay Rza. Seçilmiş sətirlərim. Bakı, 2001, s. 180.

luzadə Gülbaharın dili ilə deyir: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır gü nün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gü ndən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də qardaşlarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdümü ləhyət əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşman olacaq”.¹ Bu, mənə elə gəlir ki, yad, yabançı tərbiyənin təbliğatçılara qarşı ən tutarlı cavabdır. Dükan və bazarları, küçə və meydanları “bəzəyən” yad, yabançı reklamlara, “**super market**”lərə, “**mini market**”lərə qarşı hələ 1910-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadənin qaldırdığı kəskin etirazdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dili cilalanmış dildir. Bu dilin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu yad təsirlərə qarşı, süni təsirlərə qarşı (əgər belə demək olarsa) müqavimətlidir. Yenə də şair Oqtay Rzanın dilimiz barəsində yazdığı misralar yerinə düşür:²

Bir bulaqdır — çirkab, ləkə götürməz o,

Çilçıraqdır — ziyasını itirməz o;

Yaşıl bağıdır — tikan, qanqal bitirməz o.

Nitqim, nidam, həzin sədam, zilim

mənim,

Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Rübabdırsa — qırılmayan min simi var,

Kitabdırsa — möcüzəsi, tilsimi var;

Nə qədər ki, Həsənoğlu, Nəsimi var —

Ola bilməz yad nəfəsə meylim mənim,

Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Ana dilimizin orfoepiya, orfoqrafiya qaydalarına və nitq mədəniyyəti məsələlərinə tələb olunan səviyyədə riayət olunmur. Özəl radio və televiziya kanallarında çalışan aparıcıların bir çoxlarının nitqində intonasiya, fasilə, düzgün tələf-

fü z və onlara verilən tələblər yerinə yetirilmir. Bəzən aparıcılar o qədər iti sü rətlə danışirlər ki, dinləyicilər onların dediklərini izləyə bilmir. Bu cü r danışq tərzi iltisaqi quruluşlu Azərbaycan dilini inkorporlaşan dillərin morfoloji quruluşuna bənzər edir. Əgər Azərbaycan dilini bilməyən hər hansı bir dilçi iti sü rətlə danışan aparıcıların nitqini izləyərsə, onda ana dilimizin morfoloji quruluşunun inkorporlaşan olduğunu yəqin edərlər. Halbuki Azərbaycan dili sabit morfoloji quruluşa malikdir. İltisaqi quruluş da bu cü r sabit morfoloji quruluşun tələbləri əsasında formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, iti sü rətlə danışan aparıcıların nitqini başa dü şmək ü çü n dərin təfəkkü rə, səlis məntiqə, analitik dü şü ncə tərzi-nə malik olmaq da kifayət etmir. Çü nki onlar məntiqin tələblərinə, analitik dü şü ncənin qaydalarına da riayət etmirlər. Hələ onu da əlavə edək ki, **iti sü rətlə danışan aparıcılar heç mənasını özlərinin də başa dü şmədiyi yad sözlərlə dilimizi ağırlaşdırırlar.** Bu cü r aparıcıların verilişlərini dinlədikdə əsəbiləşməmək olmur. Bunlarla mü qayisədə istər-istəməz Azərbaycan televiziyası və radiosunun hazırladığı proqramların yü ksək səviyyədə olması etiraf edilməlidir (dü zdü r, onlar da qü surlardan xali deyil). Bu proqramlarda Azərbaycan dilinin şirinliyini, bədiiliyini, daxili gü cü nü bir daha hiss edirik. Açığı qeyd edim ki, Azərbaycan radiosunun “Xalq yaradıcılığı” redaksiyasının hazırladığı verilişlər (“Bulaq”, “Gü ndoğandan gü nbatana”, “Xeyrə qənzər”, “Yerinyurdun adını andım”, “İlmə”, “Şirvan şikəstəsi”, “İpək yolu”, “Ustad nəfəsi”, “Dastan saati” və s.) dinləyicilərə istirahət bəxş edir. Azərbaycan televiziyasında və radiosunda bu qəbildən olan çoxlu verilişlər vardır ki, onlar təkə mövzu dairəsi baxımından deyil, həm də ana dilimizin bü tü n imkanlarını ü zə çıxararaq ona sevgi yaratmaq istiqamətində əvəzsiz rol oynayırlar. Mənə elə gəlir ki, özəl televiziya və radio kanalları Azərbaycan televiziyası və radiosunun təcür-

1. Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985, s. 546.

2. Yenə orada. s. 547.

bəsindən, yaratdığı ənənədən faydalansalar, ana dilimizin keşiyində dayanmaq baxımından da mü əyyən irəliləyişlər əldə edə bilərlər.

Bəzən aparıcılar o qədər qəliz və dolaşiq danışrlar ki, sistem, ardıcillıq, fikrin tam olması yaddan çıxır. Belə olanda Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” əsərindən bəzi məqamlar yada düşür. Rza bəy qəzetçi olmasına baxmayaraq qəliz bir dildə danışaraq özünü bilikli göstərməyə çalışır. Əslində isə o, bununla dili korlayır, qəlizləşdirir, ətrafdakıları qıcıqlandırır. Gəlin, Rza bəyin nitqinə fikir verək: “Əfəndilər, mü saidənizlə bir qaç kəlmə söz ifadəsinə əşəddi ehtiyacım vardır (heç kəs dinməyir). Əfəndilərim, sü kut eyliyorsunuz, acəba, mü saidə vermiyorsinizmi! (Yenə heç kəs dinmir). Əfəndilər, bir də cavab verməyəcək olsanız, bu mü bhəm sükutinizi kəndim ü çü n böyük bir həqarət ədd edəcəyəm. Bəkləyü rəm, əfəndilərim! (Yenə heç kəs dinməyir). Rüstəm bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə ü çü n bunu xanənizdə icra ediyorsünüz, bunu başqa bir yerdə əza etmək qabil dəyildimi?”.¹ Qəzetçi Rza bəyin bu dolaşiq nitqinə Məşədi İbad olduqca səlis və yerində, məqamında olan mü nasibət bildirir: “Axı, o qədər qəliz danışrsan ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mənim özüm tarix-nadir kitabını yarisına qədər oxumuşam, amma sənin dilini anlamıram. Bu bisavədlər neyləsin?”.²

Görəsən, Məşədi İbadla qəzetçi Rzanın və intelligent Həsənin fərqi nədədir? Ən başlıca fərq ondadır ki, Məşədi İbad xalis mü səlmandır, belə demək olarsa, milli adamdır. Ancaq qəzetçi Rza bəy və intelligent Həsən ana dilimizi qəliz, dolaşiq, yad ifadələrlə korlayan “ziyalı”larımızdır. Əgər Məşədi İbadın gü nahı 50 yaşında olmasına baxmayaraq Gülnazı almaq istəyirdisə, (bunu da gü nah hesab etmək olarsa) bununla mü qayisədə qəzetçi Rza bəyin və intelligent Həsənin gü nahı daha böyükdür. Onlar Məşədi İbaddan fərqli olaraq

1. Mirzə İbrahimov. “Gəlin gözəl danışaq”. — Əsərləri on cilddə, 8-ci cild, “Yazıçı”, Bakı, 1981, s. 285.

öz şəxsi istəklərinə nail olmaqla yanaşı, həm də ana dilimizi korlayırlar. Beləliklə, özü nü qəzetçi və intelligent hesab edənlərin gü nahı bisavadlardan qat-qat böyükdür. Yeri gələndə Məşədi İbadın gü nahından keçmək olar, ancaq qəzetçi Rzaların, intelligent Həsənlərin gü nahlarını isə bağışlamaq mümkündür deyildir. Bu mənada radioda, televiziya, qəzet və jurnallarda çalışan jurnalistlərin səhvlərinə göz yummaq olmaz.

Bir sözlə, mətbuatın və kütləvi informasiya vasitələrinin dili insanlarda dilimizə qarşı sevgi hisslərini oyatmalı, hər birimizi sehirləməli, zövqümüzü oxşamalı, gözəl hisslər və duyğular yaratmalı, hətta deyərdim ki, tərbiyə etməlidir. Bu barədə Mirzə İbrahimov “Gəlin gözəl danışmaq” məqaləsində yazırdı: “Mənə elə gəlir ki, dil mədəniyyətinin ayrılmaz ünsürlərindən biri də dilin gözəlliyidir və hamı buna meyl etməlidir, xüsusən mətbuat!”

Axi mətbuat, radio və televiziya kütləvi təsir, kütləvi tərbiyə vasitələridir. Bunlar adamların dilinə də təsir edir. Yaxşı yazı, mənalı veriliş gözəl danışmaq, gözəl yazmaq həvəsi oyadırsa, pisi də oxucuya pis vərdişlər aşılayır, ona dilə başdansovdu, məsuliyyətsiz yanaşmağı öyrədir”.¹

Radio, televiziya verilişlərinin, eləcə də qəzet və jurnalların dilinə diqqəti artırmaq lazımdır. Onların dili qüsursuz, olduqca gözəl, eyni zamanda ədəbi dilimizin normalarına uyğun olmalıdır. Dili qüsurlu olan radio, televiziya, mətbuat insanlara gözəl və yaxşı danışmaq, yazmaq keyfiyyətlərini aşılamır, əksinə, ruhumuzu, zövqümüzü korlayır. Belə olduqda radio, televiziya, mətbuat orqanlarının hansı xidmətindən danışmaq olar?! İndi elə “ziyalı jurnalist”lər var ki, onlar öz fikirlərini ifadə etməkdə və yazmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, həmin “ziyalı jurnalist”lər bədii əsərlər oxumurlar. Ona görə onların lüğət fondu olduqca kasaddır. Əgər onların lüğət fondunda olan sözləri hesablamalı olsaq, onda görürük ki, heç bir təhsili olmayan nənələrimizin, babalarımızın lüğət fondu onlarınkindən qat-qat çoxdur. Səbəbi ondadır ki, nənələrimiz, babalarımız şifahi ədəbi dilimizin zənginliklərini belə “zi-

yalı jurnalist”lərdən fərqli olaraq daha yaxşı duyur və ifadə etməyi bacarırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, müasir texniki vasitələr, kompüterlər, televizorlar və s. insanların vaxtını daha çox alır. Düzdür, onlar informasiya bolluğuna yiyələnməyə, müasir olmağa kömək edən mühüm vasitələrdir. Ancaq eyni dərəcədə də insanların fərdi, bədii, milli düşüncələrini əlindən alır. Nəticədə olduqca kasıb lüğət fonduna malik “ziyalılar” yetişir. Bu qəbildən olan “ziyalılar” şifahi xalq ədəbiyyatından, klassiklərdən, müasir ədəbiyyatdan ayrı düşürlər. Bununla da özləri də əhəmiyyətinə varmadan müasir dünyada gedən qloballaşma prosesinin tərəfinə keçərək milli dəyərlərimizə təhlükə yaradırlar. Ziyalıların əsas vəzifəsi bu qloballaşma prosesində milli dəyərləri yaşatmaqdan ibarət olmalıdır.

Bəzən Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına əməl olunmur. Məsələn, “Milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri” əvəzinə, “Dövlət milli siyasət məsələləri müşaviri” və “Qadın Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri” əvəzinə “Dövlət Qadın Məsələləri Komitəsinin sədri” işlətməyimiz daha düzgündür. Yaxud, “Dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri” əvəzinə “Dövlətin dini məsələlər müşaviri” ifadəsi daha uyarlıdır. Bundan başqa, “Milli Məclisin deputatı” əvəzinə “Milli Məclisin üzvü” olmalıdır. Çünki Milli Məclis xalq tərəfindən seçilmiş deputatları birləşdirən qurumdur. Bu qurumun deputatı yox, üzvü, xalqın işə deputatı olur. Tarixən “Milli Məclis” ifadəsinin qarşılığı kimi “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet” sözləri də işlənmişdir. “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet”, “Milli Məclis” xalqın seçdiyi deputatları birləşdirən bir ali qurumdur. Məsələn, “parlament” fransız mənşəli “parl” sözündəndir və “söyləmək” mənasını bildirir. “Duma” rus dilində “fikir” mənasındadır. Xalqın seçdiyi deputatlar “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet”, “Milli Məclis” adlı ali qurumların üzvü kimi təmsil olunurlar. Bu qurumun üzvləri işə təbii ki, xalqın deputatla-

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, 1987, s. 464-465.

rıdır.

Görünü r ki, “Ali Sovetin deputatı” əvəzinə indi “Milli Məclisin deputatı” işlədirik. Halbuki, xalqın seçdiyi deputatlar Ali Sovetin də, Milli Məclisin də üzvü olurlar. Əgər deputatlar bu qurumların deputatı olurlarsa, bəs onda xalqın nəyi olurlar? Həm Milli Məclisin, həm də xalqın deputatı olmaq məntiqi cəhətdən də düzgün deyildir. Xalqın deputatı, Milli Məclisin üzvü olmaq məntiqi cəhətdən daha düzgündür.

Azərbaycan dilində danışan hər bir insan nitq mədəniyyətinə diqqət yetirməlidir. Bunun üçün nitqin mədəni olması əsas şərtlərdən biridir. Təəssüf ki, nitqin mədəniyyəti hər zaman hiss olunmur. Məsələn, televiziya verilişlərinin birində belə mü rasiyyətin şahidi oluruq: **“Əks cinsin nü mayəndələri”**. Aparıcının mü sahibi qadın olduğuna görə o, kişilərə mü rasiyyəti bu cür ünvanlamaqla tamaşaçıda gülüş yaratmaqla yanaşı, nitq etiketini də pozur. Halbuki nitq etiketlərindən düzgün istifadə etmək hamının borcudur.

Dilimizin morfoloji normalarına uyğun gəlməyən dil faktları da az deyil. Məsələn, **saymazlıq** əvəzinə **saymamazlıq**, **çatışmazlıq** əvəzinə **çatışmamazlıq** işlənir ki, bu da dilimizin morfoloji normasına uyğun deyildir.

Dilimizdə bəzi sözlər məqamında, yerində işlənmir və bu da aid olduğu hadisənin mahiyyətini düzgün ifadə edə bilmir. Məsələn, “canlı” sözü birbaşa translyasiya olunan verilişlər üçün işlənir. Bu cür verilişlər üçün “canlı” sözü əvəzinə “birbaşa” işlətmək daha düzgün olardı. Ona görə ki, canlı verilişdə tərəflər (danışan tərəf, dinləyən tərəf, tamaşaçı) canlı ünsiyyətə girməlidir. Tərəflər üz-üzə, göz-gözə dayanmalıdırlar və bir-birinə fikirlərini, mövqelərini, istək və arzularını canlı şəkildə bildirmək imkanında olmalıdırlar. Ancaq canlı kimi təqdim olunan verilişlər bu imkandan məhrumdur. Ona görə də “canlı” əvəzinə “birbaşa” işlətmək daha düzgün və dəqiqdir. Nəzərə alsaq ki, “canlı” sözü nü n

1. Yenə orada. I cild, Bakı, 1997, s. 198.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki mənaları¹: diri, sağ, yaşayan (canlı orqanizm, canlı hüceyrə); canlılar və bitkilər aləminə mənsub olan; orqanik, üzvi (canlı təbiət, canlı aləm); iri, yekə, zorba, möhkəm, qüvvətli (kabab qanlı, igid canlı — atalar sözü); məcazi mənada fəal, qızgın, coşğun, işgüzar (canlı söhbət, canlı baxış, canlı sifət); güclü, parlaq (canlı üslub); diribaş, hərəkətli, diri, çevik, qıvrıq (canlı uşaq) “canlı” verilişin ifadə tutumuna uyğun gəlmir. Yəni “canlı” verilişin qarşısına qoyulan tələblər “canlı” sözü nü mənalarına da uyumlu deyildir.

Yerində, məqamında düzgün işlənməyən başqa bir misalla diqqət yetirək: **vurğulamaq** sözü. Son zamanlar şifahi nitqdə və yazıda gen-bol işlənir. Məsələn, orda da birinci **vurğuladı**; həmin fikri **vurğuladı** və s. Yaxşı olar ki, **vurğulamaq** əvəzinə **demək, söyləmək** sözlərini işlədək. **Vurğu** sözü ndən yaranmış **vurğulamaq** sözü **vurğu** sözü ilə mənə əlaqəsini itirmir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **vurğu** sözü nü mənaları belədir:¹ vuruş, zərbə; iflic, beyinə qan vurma; məcazi mənada; afət, bəla; kəlmədə müəyyən səsin (saitin) ucalması və bunun üzünü o səsin və ya hərfin üzünə qoyulan işarə. Bu mənalar isə **vurğulamaq** sözü nü işlənməsinə əsas vermir. **Vurğulamaq** əvəzinə **demək, söyləmək** sözlərini işlətmək daha düzgündür.

Azərbaycan dili yad təsirlərə, eləcə də daxilində baş verən qeyri-normal hallara qarşı müqavimətlidir.

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏSİL

Türköloji düşüncəmizdə türkçülük, azərbaycançılıq: dünəni, bu günü

I. 1. Türk sözü	3
I. 2. Əski türkcədən diferensiallaşmanın səbəbləri	14
I. 3. Az, Xəzər, oğuz	23
I. 4. Azəri, tatar	32
I. 5. Azərbaycan	53
I. 6. Azərbaycanşünaslığın bəzi problemləri: dünən, bu gün	91

II FƏSİL

Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: dilimizin tarixinə, əbədi-bədii irsimizə münasibət

II. 1. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrlərinin izləri	113
II. 2. Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: repressiyadan bəraətə doğru	125

III FƏSİL

Azərbaycan dilinin tətbiqi: problemlər, qayğılar

III. 1. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinə diqqəti artırmaq	147
III. 2. Dilimiz diriliyimizdir	180
III. 3. Azərbaycan dili milli varlığımızdır	194

Buludxan XƏLİLOV.
AZƏRBAYCAN DİLİ: dünən, bu gün.
Bakı - 2004

Kompüter dizaynı:
İ. ÖMƏROV
Korrektoru:
G.Hüseynova, S.Həsənova

Yığılmağa verilmişdir: 6.03.2004
Çapa imzalanmışdır: 18.03.2004
Formatı: 84/108 1/16
Həcmi: 14,5 ç. v. Sayı: 500
Sifariş: 89
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

*Toplu "Adiloğlu" MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset
üsulu ilə çap olunmuşdur.*